

Національний університет "Одеська юридична академія"
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 41

Одеса

2011

ББК 66я43
А437
УДК 32(082)

Засновники:

Національний університет "Одеська юридична академія",
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:

д-р. юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С. В. Ківалов (гол. ред.),
д-р. іст. наук, професор, академік УАПН Л. І. Кормич (заст. гол. ред.),
канд. іст. наук, доцент М. А. Польовий (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор Ю. П. Аленін,
д-р. політ. наук, професор Б. П. Андресюк,
д-р. філос. наук, професор В. С. Богданов,
д-р. політ. наук, професор К. М. Вітман,
д-р. філос. наук, професор Е. А. Гансова,
д-р. юрид. наук, професор М. А. Дамірлі,
д-р. юрид. наук, професор Є. В. Додін,
д-р. політ. наук, професор І. М. Коваль,
д-р. юрид. наук, професор Б. А. Кормич,
д-р. філос. наук, професор М. П. Лукашевич,
д-р. політ. наук, професор С. М. Наумкіна,
д-р. соціол. наук, професор В. М. Оніщук,
д-р. політ. наук, професор А. О. Сіленко,
д-р. юрид. наук, професор Є. О. Харитонов,
д-р. політ. наук, доцент Д. В. Яковлев.

*Рекомендовано Вченою радою
Національного університету "Одеська юридична академія"*

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань ВАК України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1) Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Національний університет
"Одеська юридична академія", 2011
© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2011

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Ківалов С. В., НУ "ОЮА"

ТЕХНОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті на основі комплексного компаративного підходу аналізуються критерії і складові сучасних технологій професійної підготовки. Також досліджено вплив якості професійної підготовки на рівень ефективності професійної діяльності.

The article is devoted to analysis of criteria and components of contemporary technologies of professional education. Influence of professional education quality on the level of professional activity efficiency also investigated.

Рівень професійної підготовки фахівців оцінюється, головним чином, ефективністю їх практичної професійної діяльності. Тому остаточна оцінка професіоналізму, безумовно, можлива лише тоді, коли з'являється конкретний результат від впровадження набутих знань та навичок. Тобто, ефективність – це результат і наслідок оптимального поєднання теорії та практики.

Разом з тим, ефективність не є сталим поняттям. Це дуже динамічна категорія, на процес зміни якої впливає цілий комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів. Все це і обумовлює актуальність наукового дослідження різних аспектів категорій професіоналізму. Детальний аналіз таких факторів дозволяє моделювати механізми підвищення ефективності професійної діяльності, які передбачають як стимули, так і загрози. Проблемами ефективності професійної діяльності займались як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники. Зокрема, важливі аспекти аналізувались в роботах Дж. Кемпбела, Р. Ентоні, Д. Янга, Б. Авер'янова, М. Бургіна,

П. Кузьміна, Л. Кавуненка, В. Бебика, М. Головатого, В. Цветкова та багатьох інших [1 - 6]. Серед них правознавці, політологи, соціологи, представники різних наукових галузей. Це дозволяє комплексно аналізувати проблему, оптимально прогнозуючи результат.

Однак, враховуючи, що процес підвищення ефективності професійної діяльності є макропроцесом, який складається з багатьох мікропроцесів, слід визнати потребу його подальшого саме поетапного вивчення. При цьому кожен з етапів має розглядатись з усіма його складовими, як цілком завершений. Тобто, кожен етап передбачає визначення мети, вибір форм та методів реалізації завдань, оцінку результату та прогнозування наслідків.

З цієї точки зору особливого значення набувають дослідження технологій професійної діяльності в узагальненому та специфічному змісті.

Саме з цих позицій ми маємо оцінювати сьогодні, наприклад, процес реформування системи освіти як першого і надзвичайно важливого етапу майбутньої ефективної професійної діяльності. Тут повинна пропонуватись чітко окреслена модель, елементами якої є організаційно-інституційна структура, правове забезпечення, кадрове забезпечення, матеріально-технічне і фінансове забезпечення, яка також включає механізми виконавської дисципліни та систему виховної роботи, технології створення творчого психологічного клімату та інші суттєві компоненти підготовки високопрофесійних кадрів.

Обґрунтованість положень та висновків щодо ефективності здійснення перетворень та висновків щодо ефективності здійснення перетворень в сфері фахової підготовки потребує і обов'язкового порівняння з попередніми періодами функціонування системи освіти, а також з показниками аналогічних систем у світі, зокрема в Європі, на яку ми посилаємось як на певний стандарт у впровадженні стратегії реформ. В цілому програму реформування системи освіти слід розглядати як оптимальну модель, що, спираючись на існуючу ресурсну базу, формулює завдання вдосконалення функціонування системи для досягнення сучасного рівня освітньої підготовки.

Разом з тим реформаторська стратегія має формулювати не тільки загальні та конкретні цілі і напрямки діяльності, а й передбачати дієві форми контролю за процесом реалізації та досягнутим результатом.

Це, в свою чергу, потребує включення в технологію контролю різних видів оцінювання. Зокрема, йдеться про так зване формуюче

оцінювання, завдяки якому слід зважено проаналізувати ресурси, виконавців, об'єктивні і суб'єктивні чинники впливу та інші фактори, що дозволяють формувати реалістичну модель освітньої реформи.

Далі йдеться про процесуальне оцінювання, завдяки якому аналізуються успіхи, прогалини та помилки в здійсненні реформ. І, нарешті, це кінцево-результативне оцінювання, призначенням якого є визначення ефективності впровадження обраної моделі за кількісними та якісними показниками, порівняно з існуючим позитивним досвідом.

Інформативною базою у всіх варіантах буде виступати реальний стан професійної підготовки, що включає матеріальну базу, кадри, науково-методичне забезпечення, рівень потреб у фахівцях. Аналіз цього етапу дозволяє робити висновки щодо прогалин у підготовці, розробляти рекомендації відносно її удосконалення. А головне, це дозволяє змінювати напрями підготовки відповідно до суспільних потреб, з попередньою професійною орієнтацією.

Саме попит на спеціалістів, замовлення на них, конструюють зміст освітньої реформи, спрямованої на об'єктивний результат. На такий об'єкт мають бути орієнтовані технологічні схеми.

Тобто, суб'єкт реформування освіти повинен чітко уявляти зміст проблемної ситуації, що є системоутворюючим фактором для технології підготовки професійних кадрів. А це означає, що особливого значення набуває не сам спосіб підготовки, а зовнішні чинники, що свідчать про існуючі потреби напрямів і якості підготовки фахівців.

Подальша діагностика пов'язана з проблемами проходження практики та стажування безпосередньо у трудових колективах. На цьому етапі підготовки можна оцінити ступінь завершеності набуття знань та їх прикладний рівень. Тут також можливі зміни характеристик професійної підготовки, більша адаптація її до потреб професійної діяльності.

Проблеми, що можуть виникати у трудовому колективі, стають предметом аналізу та стимулом пошуку більш оптимальних варіантів підготовки кадрів. Адже знання використовуються для рішення конкретних завдань, відбувається їх певна інтерпретація і трансформація. Нові технології впроваджуються у практику, перетворюючи теоретичні знання у практичний досвід. Такий метод посилює фіксацію найбільш важливих теоретичних надбань, асимілює їх з практичними навичками.

Використання виробничої практики і стажування забезпечує підвищення рівня фахової підготовки та робить більш ефективною професійну діяльність, поєднуючи в ній ідеальне та емпіричне, реальне. Відбувається наближення суб'єкта до розуміння сутності, принципів та значення професійної діяльності. Ідеальна мета, яка формується в процесі професійної підготовки, розкладається на більш конкретні, які можуть бути реально досягнуті. Крім того, аналізуючи конкретну діяльність фахівця-практиканта, зафіксовану в характеристиці з місця проходження практики чи стажування, в щоденниках та звітах, представлених ним, можна з'ясувати латентні процеси, що відбувались за цей період. За допомогою факторного аналізу в такий спосіб виявляються важливі для розуміння процесу професійної підготовки параметри. Знання і врахування всього комплексу існуючих параметрів дозволяє передбачати результат та вдосконалювати технології підготовки кадрів. Тут йдеться про необхідність не лише спиратись на логіку фундаментальної підготовки, а й зосереджуватись на пошуку шляхів вирішення конкретних практичних завдань. А це означає поєднання знань і навичок. В свою чергу важливим доповненням виступає формування готовності людини-фахівця до певних дій. Ефективність такої діяльності буде тісно пов'язаною з ціннісним наповненням технології підготовки, яка повинна враховувати структурні та функціональні зміни, що відбуваються.

Саме в площині подібних змін формуються мотивації професійної діяльності, орієнтованої на управління складними і різнорідними процесами. Разом з тим, такі орієнтації пов'язані як з оцінками сучасного етапу, так і з перспективним прогнозуванням майбутнього.

В аспекті такого передбачення слід приділяти увагу певним ризикам, що виникають. Зокрема, йдеться про те, що демократизація суспільства нерідко піднімає на рівень управління непрофесіоналів. На цьому ґрунті можуть виникати конфліктні ситуації в сфері суто професійної діяльності. Тому готовність протистояти конфліктності і долати її стає важливою умовою оцінки рівня професійності, що включає відповідальність за наслідки.

Це означає, що процес підготовки фахівця передбачає не лише набуття суто фахових знань та навичок, а й засвоєння принципів і норм, що обумовлюють поведінку, взаємини, сприйняття, відносини тощо. А це забезпечується комплексом гуманітарних і

соціальних знань, важливих для професійної діяльності у будь-якій сфері. З цих позицій мірою ефективності буде виступати раціональність дій, яка одночасно є і мірою усвідомлення логіки таких дій та їх результативності. Відсутність подібних підходів в кадровій політиці не сприяє загальному просуванню суспільства на шляху прогресу.

Наприклад, останні роки за світовими рейтингами Україна посідає передостанні місця в оцінках ефективності роботи держструктур, тобто практично основної ланки фахової управлінської діяльності. А це може знижувати здатність вирішувати життєво важливі суспільні проблеми.

В свою чергу, подібна ситуація – це наслідок недостатнього рівня фахової підготовки управлінців, неефективне використання системи професійного відбору, кадрового резерву, недостатньо виважені підходи до системи кар'єрного росту тощо. Адже на вищих щаблях професійної діяльності повинні чітко діяти принципи конкурсного відбору з урахуванням всіх параметрів, що характеризують якість професійної підготовки.

Нажаль, багато важливих важелів підвищення рівня і якості професійної підготовки так і не задіяні, що обумовлює нагальну потребу реформ у різних галузях і сферах життєдіяльності суспільства. Це стосується як загальної підготовки через систему освіти, так і прикладних напрямків діяльності.

Саме з цієї точки зору ми маємо розглядати та оцінювати реформування вищої освіти, вдосконалення законодавства в сфері трудових відносин тощо.

Вимоги до професіоналізму однаково важливі як для державних службовців, так і для зайнятих в різних галузях і сферах діяльності суспільства.

Сьогодні як бюджетна, так і комерційна сфера діяльності потребують високого рівня професіоналізму кадрів, здатних адекватно реагувати на виклики оточуючого середовища, адаптуватись до складних технологічних процесів та працювати на випередження.

Кризові ситуації особливо чітко заставляють робити наголос на новітніх технологіях професійної підготовки, адже за умов скорочення зайнятості зростає потреба в високопрофесійних кадрах як управлінців, так і виконавців.

Саме за таких умов по суті виявляються здатність та спроможність фахівця готувати і приймати рішення, з'ясувати зміст проблем та протиріч і знаходити адекватні способи та процедури

їх вирішення, відповідати за результат. І саме такого типу фахівця потребує сучасне суспільство.

Тому технології фахової підготовки мають базуватись на процедурах та способах, що забезпечують оптимальну і ефективну реалізацію цілей та завдань, які буде вирішувати суб'єкт в своїй подальшій професійній діяльності.

Подібна підготовка включає як формування методологічних орієнтирів, так і формування методичних рекомендацій ефективного вирішення конкретних теоретичних та прикладних проблем. Особливе значення технологій підготовки визначалось у різні часи. Про це йдеться як у Конфуція, Н. Макіавеллі, М. Вебера, так і сучасних науковців [7-9]. А це означає лише одне: процес вдосконалення технологій професійної підготовки не обмежений ані часом, ані простором, ані колом осіб, задіяних у ньому. Він характеризується динамічним розвитком, якого потребують цивілізаційні зміни та суспільні трансформації.

Констатація цього дозволяє зробити висновок щодо необхідності важливості та можливості через вдосконалення технологій професійної підготовки впливати на підвищення ефективності професійної діяльності в цілому.

Професійна діяльність стає більш впорядкованою, цілеспрямованою, творчою та такою, що змінює об'єкт відповідно до визначеної мети. Це, в свою чергу, просуває нас по шляху прогресивних суспільних змін і досягнення вагомих позитивних результатів у вирішенні суспільно важливих завдань та у забезпеченні високого рівня та якості життя як суспільства в цілому, так і окремої особистості зокрема.

В такий спосіб професіоналізація поєднується з тенденціями гуманізації, демократизації тощо, наближаючи нас до втілення визначених Конституцією цілей розвитку суспільства та держави. Саме така кінцева мета має визначати алгоритм фахової підготовки та зміст її технологічного процесу.

Завдяки технологіям фахової підготовки ми забезпечуємо раціональний та ефективний спосіб реалізації завдань фахівцем, знижуємо рівень непередбачуваності або випадковості результату його діяльності, надаємо стійкості системі знань та навичок, на яких ґрунтується фаховий рівень суб'єкта діяльності.

Так, через процес професійної підготовки забезпечується ефективна професійна діяльність. Потреба підвищення ефективності діяльності обумовлює постійне оновлення технологій професійної

підготовки в усіх аспектах – організаційно-адміністративному, інформаційно-комунікативному, фінансовому, психологічному та інших, необхідних для вирішення конкретних завдань професійної діяльності.

Все це і пояснює важливість наукового осмислення та теоретичного моделювання і прогнозування в сфері технологій професійної підготовки.

І особливу роль відіграє на цьому шляху правове забезпечення реформування суспільства. Тому через вдосконалення законодавства ми передусім і вирішуємо завдання підвищення ефективності діяльності в різних сферах на функціональному та інструментальному рівнях.

Новий Закон України "Про вищу освіту" повинен відповідати головним критеріям високого рівня підготовки для забезпечення ефективної професійної діяльності у всіх галузях і напрямках життя держави та суспільства.

Література:

1. Аверьянов В. В. Апарат государственного управления / В. В. Аверьянов. – К.: Наук. думка, 1990. – 145 с.
2. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления / Г. В. Атаманчук. – М., 2004. – 584 с.
3. Кузьмин П. В. Политическая деятельность: Теория и практика в современной Украине / В. П. Кузьмин. – Симферополь: Оригинал-М, 2007. – 454 с.
4. Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики / В. И. Подшивалкина. – Кишинэу: Центр. типогр., 1997. – 350 с.
5. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму / В. Л. Погрібна. – К., 2008. – 334 с.
6. Технологии в политике и политико-административном управлении / Под общ. ред. М. Г. Анохина. – М.: РАГС, 2005. – 332 с.
7. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644-706.
8. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 576 с.
9. Мудрецы Поднебесной. – Симферополь: Реноме, 1998. – 348 с.

ЗРОСТАННЯ ПОПУЛЯРНОСТІ УЛЬТРАПРАВИХ ПАРТІЙ ЯК ЗАГРОЗА ЧИННІЙ МОДЕЛІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Рассматривается влияние тенденции роста поддержки на выборах ультраправых партий на содержание и направленность модели этнонациональной политики Украины в случае реализации отдельных программных положений этих политических сил.

The growing electoral ultra rightists popularity tendency influence on the content of Ukrainian ethnonational policy is analysed in the case of their programs realization.

Результати виборів до обласних, міських, селищних рад і мерів обласних центрів 2010 року продемонстрували тенденцію зростання популярності праворадикальних політичних сил, зокрема ВО "Свобода". Збільшення підтримки цієї партії експерти назвали сюрпризом нинішньої кампанії. За неї проголосував значний відсоток правого електорату, що розчарувався в опозиційних політичних силах: "Нашій Україні" та ВО "Батьківщині". Таким чином ВО "Свобода" пройшла до Чернівецької, Хмельницької, Рівненської, Київської, Івано-франківської, Волинської та Львівської обласних рад. В останній та Тернопільській облраді, вибори до якої проводилися позачергово, ВО "Свобода" має більшість депутатських мандатів. Результати виборів засвідчили не лише кількісне зростання популярності правої націоналістичної партії у традиційних для її електорату західних регіонах України, а й географічне розширення в центральні області.

Такі несподівані результати місцевих виборів – вагома підстава для вивчення ідеологічних підвалин правих політичних сил, зокрема трактування ними основних демократичних принципів та європейських цінностей, які зобов'язалася дотримуватися Україна в своїй внутрішній, в тому числі етнонаціональній політиці. ВО "Свобода" не представлена на парламентському рівні, однак стабільне зростання цієї політичної сили у радах місцевого рівня дає підстави говорити про її входження у владу. Лідери партії обіцяють конвертувати свій успіх на найближчих парламентських виборах у реальні посади та почати втілювати політичну програму партії на загальнонаціональному рівні.

Тенденція зростання підтримки цієї ультраправої партії викликала занепокоєння не тільки в українських експертів. Директор компанії стратегічного консалтингу "Berta Communications", Т. Березовець назвав успіх партії "Свобода" на місцевих виборах в Україні "небезпечною тенденцією і свідчить про нездоровий стан українського суспільства". Експерт переконаний, що популярність ВО "Свобода" свідчить про підтримку не націоналістичних, а, швидше, ксенофобських настроїв, оскільки дії і заяви "свободівців" далекі від націонал-патріотичних ідей і є ксенофобськими по відношенню до представників інших націй [1].

Успіх ультраправої політичної сили схвилював експертів навіть у Західній Європі. Так, німецька газета Frankfurter Rundschau присвятила українським місцевим виборам статтю під назвою "Успіх правих в Україні", в якій констатувала, що "антисемітська партія" виграла місцеві вибори у трьох найбільших західноукраїнських містах – Львові, Тернополі та Івано-Франківську, де ВО "Свобода" набрала понад 30 % голосів і випередила всі інші сили у середньому на 20 %. Видання висловлює стурбованість тим, що праворадикальна партія відкрито висуває антисемітські, антиросійські і антипольські вимоги, вимагає виселення національних меншин, зокрема ромів та євреїв та заборони російської мови в державі [2]. Польські політики в свою чергу не приховували побоювань щодо антипольської риторики ВО "Свобода".

Українські політичні експерти зробили з цих заяв висновок, що зростання популярності ультраправої партії на місцевих виборах може негативно вплинути на євроінтеграцію України. Така реакція зумовлена націоналістичними поглядами й ідеями партії, адже ЄС сповідує принципи рівності всіх громадян незалежно від національної належності, раси, культури релігії; взаємоповаги та толерантності. Партія, очолювана О. Тягнибоком, заявляє, що намагається налагодити конструктивну співпрацю з європейськими націоналістичними партіями. ВО "Свобода" вважає, що налагодженню міжнародних відносин має передувати бажання успішного процвітання нації, які сповінують праві націоналістичні партії.

Загалом успіх ультраправої політичної сили свідчить про зростання радикальних настроїв у українському толерантному поліетнічному суспільстві. Входження праворадикальних партій у владу загальнонаціонального рівня та реалізація їх програмних цілей загрожують трансформацією моделі етнонаціональної політики

України, яка базується на принципах, толерантності, поваги до національних меншин, створенні умов для самореалізації всіх громадян незалежно від національної належності. Головним завданням етнонаціональної політики України, як зрештою і будь-якої демократичної держави в сучасному світі, на політичному рівні було визначено досягнення міжетнічної злагоди та миру. Формування законодавчої бази етнонаціональної політики України відбувалося у руслі правового закріплення принципів забезпечення, розвитку і збереження національної самобутності меншин, що вважалося головним фактором запобігання конфліктів за участю етнічного фактору [3]. Однак цей процес не дійшов до логічного завершення – прийняття загального, базового документу, який визначив би принципи моделі етнонаціональної політики держави та заклав підвалини для подальшого законодавчого врегулювання всіх аспектів сфери етнонаціональних відносин.

У зв'язку з цим етнонаціональна політика не базується на ґрунтовній законодавчій базі. Законодавчі прогалини частково заповнюють ратифіковані Україною міжнародно-правові акти, які стали частиною національної нормативно-правової бази етнонаціональної політики. Серед них Рамкова Конвенція про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Останній документ став прикладом політичного підходу до трактування міжнародно-правового документу внаслідок недосконалого перекладу. Звідси висновок, що навіть імплементовані у національне законодавство міжнародно-правові документи етнонаціональної тематики не можуть компенсувати відсутність законодавчої регламентації багатьох аспектів сфери етнонаціональних відносин та забезпечити злагожене функціонування моделі державної етнонаціональної політики.

Тому великою мірою поточна етнонаціональна політика в Україні залежить від ідеологічної орієнтації тих політичних сил, які перебувають при владі. На небезпеку цієї тенденції вказують вітчизняні етнополітологи. Зокрема С. Асланов стверджує, що надмірна політизація етнонаціональних відносин – характерна риса сучасного етапу етнонаціонального розвитку в Україні. В цих умовах вирішення будь-яких проблем перетворюється на засіб боротьби за владу, поляризацію електорату, що призводить до розколу українського суспільства. Ротація влади майже завжди означає кардинальну зміну етнополітичного курсу та перекреслення здобутків попередньої влади [4]. Ця закономірність

спостерігалася неодноразово у етнонаціональній політиці України протягом останніх 10 років. Тому прогнозований експертами у майбутньому прихід до влади, зокрема проходження до парламенту – Верховної Ради України, ультраправих партій на зразок ВО "Свобода", вказує на необхідність вивчення програмних положень цієї політичної сили. Це дозволить виявити потенційні загрози чинній моделі етнонаціональної політики, яка на сьогодні має демократичний характер і належить до плюралістичного типу.

Спробуємо проаналізувати чинну партійну програму партії ВО "Свобода", з якою вона йшла на вибори до обласних, міських та селищних рад і яку зобов'язалася реалізовувати, на предмет відповідності принципам плюралістичної моделі етнонаціональної політики України. Представники партії запевняють, що політичні опоненти створили "Свободі" негативний віртуальний імідж націоналістичної, ксенофобської партії, який не має нічого спільного з реальністю [5]. Спробуємо в цьому пересвідчитися на науковому рівні. Отже, політична програма ВО "Свобода" має символічну назву "Програма захисту українців", що одразу викликає запитання щодо захисту громадян неукраїнського походження. Однак припустимо, що під українцями мається на увазі українська поліетнічна нація, тобто всі громадяни України, незалежно від етнічного походження, об'єднані єдиним громадянством, спільністю територій, політичних інтересів, юридичних обов'язків, історичної долі, культурних традицій, усвідомленням єдиної національної ідентичності та майбутнього Батьківщини як демократичної, соціальної, правової Української держави [6].

Подальший аналіз програмних положень документу свідчить, що наше попереднє припущення виявилось хибним. Головною метою ВО "Свобода" є побудова могутньої Української держави на засадах соціальної та національної справедливості. Держави, яка посяде гідне місце серед провідних країн світу і забезпечить безупинний розвиток саме української нації. Для досягнення цієї мети партія пропонує чіткий план негайних першочергових кроків. Нагадаємо, що об'єктом нашого зацікавлення є лише ті положення, що суперечать принципам плюралістичної моделі етнонаціональної політики України. Отже, в першому розділі своєї програми під назвою "Влада і суспільство. Докорінне очищення та справедливий лад" праворадикальна політична сила пропонує:

3. Призначати на звільнені після люстрації вакансії випускників українських вишів, відібраних за принципами патріотизму і професіоналізму.

7. Встановити в паспорті та свідоцтві про народження графу "національність". Визначати національність за Свідоцтвом про народження або Свідоцтвом про народження батьків, враховуючи побажання громадянина України.

8. Ввести кримінальну відповідальність за будь-які прояви українофобії.

11. Обирати Президентом можна лише громадянина України за народженням, який проживає останні 20 років в Україні, досяг 35-ти річного віку, володіє і спілкується державною мовою, не був судимий і не притягувався до відповідальності за проступки антиукраїнського характеру [7].

З цих програмних положень випливає, що ВО "Свобода" пропонує запровадити дискримінацію за принципом національної належності. Графа "національність" дасть можливість ідентифікувати представників української нації поряд з представниками національних меншин, які автоматично опиняються у гіршому становищі. Партія планує зобов'язати кандидатів на всі виборні посади вказувати в офіційних біографіях національну приналежність. Наприклад, представників національних меншин або навіть українців не за народженням ВО "Свобода" пропонує позбавити пасивного виборчого права на виборах Президента України.

Це суперечить положенням чинного етнонаціонального законодавства. Зокрема, ст. 24 Конституції України, яка стверджує, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом: не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками; ст. 1 Закону України "Про національні меншини в Україні", відповідно до якої держава гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи та ст. 9 цього ж закону, яка гарантує громадянам України, які належать до національних меншин, право відповідно обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування [8].

У випадку втілення вищезгаданих положень радикальноправової політичної сили представники національних меншин будуть фактично позбавленні можливості реалізувати значну частину своїх політичних прав, які їм гарантує чинна модель етнонаціональної політики України.

В політичній програмі партії можна зустріти цілу низку прикладів дискримінації за мовною ознакою. Зокрема, ВО "Свобода" пропонує обирати Президентом, депутатом парламенту, суддею лише того громадянина України, який не тільки володіє, а й спілкується державною мовою. Такі наміри суперечать ст. 10 Конституції України, яка гарантує вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України [9]; ст. 6 Закону України "Про національні меншини в Україні", згідно з якою держава гарантує всім національним меншинам право на: користування і навчання рідною мовою; ст. 8 цього ж нормативно-правового акту, відповідно до якої у роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де більшість населення становить певна національна меншина, може використовуватися її мова поряд з державною українською мовою.

Крім того, ВО "Свобода" пропонує встановити жорсткі обмеження у законодавстві, що регламентує процес набуття громадянства та міграційні процеси. Нагадаємо, що після здобуття незалежності Україна прийняла нульовий принцип громадянства: всі особи, які проживали на території держави змогли безперешкодно набути громадянство України. Великою мірою політика щодо надання громадянства і визначила плюралістичний характер моделі етнонаціональної політики України. Тоді як ВО "Свобода" у розділі програми під назвою "Громадянство і міграція. Право на Батьківщину та захист життєвого простору" пропонує:

1. Ухвалити новий Закон про громадянство, згідно з яким громадянство надаватиметься тільки тим особам, що народилися в Україні або є етнічними українцями, які повернулися з-за кордону для постійного проживання і роботи в Україні.

2. Дозволити набувати громадянство України у виняткових випадках особам, які проживають в Україні не менше ніж 10 років, вільно володіють українською мовою, знають історію Української Держави та Конституцію України. Заборонити цим особам набувати громадянства України, якщо їх притягали до кримінальної відповідальності.

Ці критерії набуття громадянства не лише дискримінують неетнічних українців. Вони ускладнюють інтеграцію представників національних меншин у політичну націю. Хибність такої практики було доведено етнонаціональною політикою балтійських країн в 90-х роках. В них інститут громадянства став основою реалізації дискримінаційної моделі етнонаціонального самозахисту, яка виключила національних меншин з участі у не лише політичному, а соціально-економічному житті держави. Лише ті особи, які були громадянами Латвії та Естонії до 1940 року та їх нащадки визнавалися громадянами цих держав, що прийняли нульовий принцип після відновлення незалежності в 1990 році. Відтак, більша частина представників національних меншин перетворилися на негромадян, оскільки не відповідала жорстким критеріям набуття громадянства.

Подібну, неприйнятну для плюралістичної моделі етнонаціональної політики, практику намагається запропонувати Україні партія "Свобода". Це загрожує маргіналізації меншин, зростанням міжетнічної напруженості та розколом суспільства за критерієм національної належності. Адже маргіналізація та дискримінація меншин – це шлях до міжетнічних та етнополітичних конфліктів. Балтійські держави ще наприкінці 90-х років зрозуміли хибність такої етнонаціональної політики, запроваджуючи програми інтеграції своїх суспільств. Навряд чи Україні потрібно повторювати помилки сусідніх держав.

В політичній програмі ВО "Свободи" громадянство постає важливим інструментом дискримінаційної етнонаціональної політики. Порушення або зловживання під час набуття громадянства політична сила пропонує жорстко карати. Зокрема, передбачивши сувору кримінальну відповідальність за незаконне надання та отримання громадянства, а саме конфіскацію у порушників Закону про громадянство набутого в Україні майно та капітал на користь держави. Також пропонується встановити заборону усиновлення українських дітей "чужинцями". Враховуючи застосування цього терміну в офіційному політичному документі, а отже поділу громадян на своїх – представників української нації та "чужих", "чужинців", звинувачення політичної сили в ксенофобії не виглядає безпідставними. Ксенофобія у етнонаціональній політиці передбачає встановлення преференцій для "своїх" задля підтримання однорідного етнокультурного середовища і дискримінацію "чужих", представників національних меншин, іноземців.

Для більшості демократичних держав ксенофобія залишається на рівні незаконних акцій скінхедів. Однак поступово спроби вивести це дискримінаційне явище на рівень загальнодержавної етнонаціональної політики спостерігаються не лише в Україні, а й в державах Західної Європи, де популярність ультраправих політичних сил також зростає.

Праві українські політичні сили переконані, що зараз саме час переглянути підвалини внутрішньої політики, в першу чергу етнонаціональної. Успішною вони її вважатимуть лише за умови забезпечення успішного процвітання нації, захисту її членів навіть за рахунок дискримінації представників інших націй. У політичній програмі ВО "Свобода" права національних меншин згадані дуже побіжно. Політична сила пропонує винести на всенародне обговорення проект Закону про пропорційне представництво в органах виконавчої влади українців та представників національних меншин, вважаючи, що це дозволить запобігти конфліктам на етнічному підґрунті.

Найбільше запитань викликає розділ програми партії під назвою "Історична справедливість. Тяглість державотворення та подолання наслідків окупації", в якому ВО "Свобода" пропонує здійснити публічний судовий процес над комунізмом та домогтися "у судовому порядку заборони комуністичної ідеології як людиноненависницької і такої, що завдала невинуватої шкоди українському народові; ліквідувати і заборонити використання знуцальних щодо українців імперсько-більшовицьких символів, відзначень дат, пам'ятників та назв на честь катів України; вимагати від Москви офіційного визнання, вибачення та компенсації за геноцид українців; створити спеціальну слідчу структуру для розшуку злочинців, які нищили українську націю і після виявлення притягати їх до кримінальної відповідальності" [10]. Важко уявити втілення хоча б одного з вищезгаданих положень в етнонаціональній політиці на практиці, адже навіть декларація подібних намірів на загальнонаціональному рівні може потягнути за собою міжнародну ізоляцію України, етнополітичний конфлікт з Росією, Польщею та міжетнічну ворожнечу всередині держави. А також руйнацію плюралістичної моделі етнонаціональної політики України, яка забезпечує хоч і хисткий, але певний баланс інтересів нації та національних меншин.

Зростання популярності політичної сили з подібною програмою, реалізація більшості положень якої містить загрози

етнополітичній безпеці держави, викликає занепокоєння. Однак свобода вибору та волевиявлення є одним з найфундаментальніших принципів демократії. Залишається сподіватися, що виходячи на загальнонаціональний рівень, ультраправа політична сила трансформується у помірковану і не наважиться на реалізацію вищезгаданих гасел заради збереження етнополітичної стабільності в державі.

Література:

1. Вірус Свободи. Сім головних тенденцій місцевих виборів [Електронний ресурс] / Укрінформ. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.info/virus-svobodi-sim-golovnix-tendencij-miscevix-vivoriv-13420.html>
2. Rechte Erfolge in der Ukraine [Електронний ресурс] // Frankfurter Rundschau. – Режим доступу: <http://www.fr-online.de/politik/rechte-erfolge-in-der-ukraine/-/1472596/4797878/-/index.html>
3. Антонюк О. В. Основи етнополітики: [навч. посібник] / О. В. Антонюк. – К.: МАУП, 2005. – С 210.
4. Асланов С. А. Політико-правові засади державної етнонаціональної політики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к – та політ. наук: спец. 23.00.05 "Етнополітологія та етнодержавознавство" / С. А. Асланов. – К., 2010. – С 17.
5. Юрій Сиротюк, член політради ВО "Свобода" – ЄС може не помітити місцеві вибори [Електронний ресурс] // Радіо "Свобода". – Режим доступу: http://lb.ua/news/2010/11/18/74499_Svoboda.html
6. Кресіна І., Лойко Л., Явір В. Концепція державної етнонаціональної політики України (Проект) / Кресіна І., Лойко Л., Явір В. // Політичний менеджмент. – № 2. – 2010. – С. 67.
7. Політична програма ВО "Свобода" [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ВО "Свобода". – Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/
8. Закон України "Про національні меншини в Україні" [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу.: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12>
9. Конституція України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96%2D%E2%F0>
10. Політична програма ВО "Свобода" [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ВО "Свобода". – Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА МЕДІАТИЗАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

В статті аналізуються політичні дебати, їх роль в процесі раціоналізації політичного дискурсу в Україні. Особого уваги надається парламентським дебатам в умовах демократизації політичного взаємодія.

This article analyzes the process of rationalization of political interaction, which in political communication is the alternative for the mediatization interaction of Ukrainian society and government.

Складність та суперечливість інтерпретацій раціональності обумовлене контекстуально та функціонально. Значення понять "раціональність", "раціональний" залежить від того, у якому ряду зіставлень і протиставлень виникає це поняття, чи протиставляється раціональне думці (античність), вірі (середньовіччя), догматизму (епоха Просвітництва), емпіричному, сенсуалістичному або ірраціональному.

Водночас існує визначення раціональності як системи правил, норм та еталонів, прийнятих у межах даного соціуму для досягнення соціально осмислених цілей. Сучасний етап цивілізаційного розвитку – це диференціація й деталізація уявлень про межі, повноваження, сфери впливу і здійснення розуму. Це, по-перше, спеціалізація, професіоналізація сфери розумного, по-друге – його фрагментація та локалізація.

З часів М. Вебера проблема інтерпретацій, визначення та досягнення спільного інтересу є головною для раціоналізації соціальної, політичної, правової, економічної сфер суспільного життя. Вона полягає не тільки в здатності досягти і реалізувати спільний інтерес запропонованими способами, але й у визначенні того, чим він є для даного суспільства.

Спеціалізація та фрагментація раціональності особливо помітна у масових суспільствах, локалізація раціональності відбувається одночасно із зростанням впливу масових комунікативних процесів. У суспільствах, які реалізують демократичний проект підвищується роль комунікації й у політичній взаємодії. Демократизація передбачає залучення широких суспільних верств до процесу

вироблення політики, що ускладнює (кількісно і якісно) процедуру раціонального політичного вибору, а медіатизація політики, яка змінює систему представництва громадських інтересів, може призвести до імітації демократичної політики.

Разом із тим, політична комунікація структурує політичну реальність, оскільки розділяє вимоги, потреби, інтереси дійових осіб політики на виражені та приховані, експліцитні та імпліцитні. Результатом комунікаційних інтеракцій у політиці є прийняття владою суспільно значущих рішень, визначення стратегій розвитку держави та окремих інституцій.

Країни, які відмовляються від авторитарного режиму, приймають виклик створення та реалізації моделі урядування для дезінтегрованих суспільств. У випадку нашої країни ситуація ускладнюється відсутністю соціального та культурного консенсусу у суспільстві. Однією з можливих альтернатив досліджень сучасної політичної реальності виступає аналіз політичної взаємодії (інтеракції) та виявлення головних її складових та характеристик, специфічних для посткомуністичного простору і особливостей, одночасно спільних для постмодерних та посткомуністичних суспільств.

Удосконалення технічних засобів передавання інформації веде до перенесення центру політичної взаємодії у сферу діяльності електронних мас медіа із властивими їй комерціалізацією, театралізованістю, тяжінням до сенсаційності та перекручення фактів. Технологічний прогрес у сфері масових комунікацій впливає на політичний простір, сучасні суспільства переживають "інформаційний шок" через перенасиченість інформацією, що ірраціоналізує політику, утворює з політичних подій зображення, яке з політичною реальністю може не мати спільного.

Саме цим обумовлена доцільність дослідження раціоналізації політичної взаємодії як комунікаційного процесу в сучасних умовах. Мета даної статті – проаналізувати раціоналізацію простору політичної комунікації у нашій країні як альтернативу процесу становлення медіатизації у взаємодії влади та суспільства. Статтю написано у рамках виконання наукової теми кафедри соціальних теорій Національного Університету "Одеська юридична академія" "Паритетна демократія: становлення, міжнародний та вітчизняний досвід, перспективи".

Проблематика раціонального виміру політичної взаємодії як комунікативного процесу викликає теоретичний інтерес у провідних

українських та зарубіжних дослідників. Сутнісні аспекти шляхів та способів раціонального перетворення та демократизації політико-комунікативної сфери розроблялися такими вітчизняними та зарубіжними науковцями, як Т. Адамянц, М. Вебер, В. Бебик, Є. Бистрицький, Н. Бусова, Ю. Габермас, Е. Геллнер, Е. Гіденс, В. Горбатенко, В. Здоровега, В. Денисенко, Л. Кормич, В. Лекторський, М. Михальченко, Ф. Рудич, С. Рябов, Г. Почепцов, В. Сергєєв, Ю. Сурмін, О. Токовенко, Ю. Шайгородський, Г. Щедрова та ін.

Проблему раціоналізації у сучасних умовах можна розглядати як позицію "універсалізація vs свобода": прогрес раціональності, утворення проектів універсальної раціоналізації, із вираженою тенденцією до "універсальної бюрократизації" не завжди залишає місце для свободи. "Вільна людина діє раціонально, тобто вона усвідомлює переслідувану мету і свідомо обирає адекватні для неї засоби", – виходячи саме з такого розуміння М. Вебер започаткував принцип "орієнтації на іншого", без якого цілераціональна дія залишається класичною моделлю робінзонади (в основі дії індивіда для них лежить індивідуальний інтерес).

Одним із найвідоміших прикладів успішної раціоналізації соціальної та політичної діяльності виступає процес становлення раннього індустріального суспільства в Європі. Саме тоді вступили у взаємодію кілька соціальних феноменів, кожен із яких ніс у собі своє власне раціональне начало: наука, право і раціональний спосіб економічної організації.

На думку Е. Геллнера, можна говорити про цілковиту раціональність політичної діяльності у процесуальних питаннях, коли згода досягається за допомогою стандартизованих прийомів, а рішення реалізуються у відповідності до існуючих алгоритмів, та про безпорадність раціоналізації у розгляді непередбачуваних та визначальних питань цивілізаційного розвитку, коли конфлікти виникають не просто між індивідами чи групами, а між альтернативними ідеями щодо природи самого суспільства [Див. детал.: 1].

Окремий напрям вивчення політики – теорія раціонального вибору, виходить з того, що одиницею аналізу є окремий індивід, а моделювання політики здійснюється на підставі припущення, що індивіди поведуться раціонально. Традиційна теорія раціонального вибору займається лише діями індивідів, розглядаючи їх як максимізаторів вигоди, що обмежує її здатність побачити у відповідних соціально-інституціональних структурах та процесах необхідну умову узгодження таких дій.

У концепції суспільно вагомого вибору (засновники – Дж. М. Б'юкенен і Г. Талок) центральне місце також відводиться індивідуальним акторам, але при цьому визнається, що політичні інститути – це результат взаємодії в існуючих суспільних умовах. Таким чином, дана теорія виходить з того, що політичні, соціальні феномени є наслідками цілеспрямованих дій взаємодіючих індивідів. Це дозволяє більш критично підійти до розуміння засад економічного та політичного ринку, який інтерпретується не як результат природного, вільного від втручання структурування, а як наслідок планування й створення відповідних юридичних умов та політичних інститутів.

Актуалізація проблеми раціоналізації політичної взаємодії обумовлена тим, що розвиток комунікативних процесів та пов'язані з цим трансформації стосуються не тільки характеристик дійових осіб (в деяких країнах зміни правлячих груп так і не відбулось), а і специфіки самої сучасної взаємодії: фактично нині спостерігається цілковита зміна характерних ознак реальності порівняно з тими її ознаками, що були об'єктом дослідження попередньої філософської та політичної думки. Можна говорити про зміну декорацій у політичному просторі, що обов'язково призведе до ротації еліти, появи нових обґрунтувань її діяльності, оновлення саморозуміння та самоідентифікації представників політичного класу.

Політична взаємодія у системі "суспільство – влада" очевидно потребує "перезавантаження", яке, враховуючи тренди сучасного політичного розвитку може відбуватись під впливом двох процесів: раціоналізації та/або медіатизації.

Для політичної інтеракції посткомуністичних країн це означає появу нових можливостей вироблення та поширення інформації, ініціювання комунікативної взаємодії у сфері публічної влади та виборчих змагань.

Розглянемо становлення та розвиток процесу медіатизації. Теоретичні концепції, що аналізують діяльність мас медіа, відрізняються складністю та багатозначністю. Пліуралізм підходів сучасної політичної науки дає можливість використовувати евристичний потенціал багатьох дослідницьких засобів та парадигм, навіть якщо деякі з них вже не є домінуючими у науковому дискурсі, а деякі, навпаки, – виступають засновниками наукової моди.

Проте головною характеристикою залишається сприйняття масової комунікації як соціальної та політичної взаємодії людей, груп та організацій за посередництвом інформаційних зв'язків [Див. детал.: 8].

На думку Е. Гіденса, "комунікація є необхідною основою всіх суспільних взаємодій" [2, 663]. Відштовхуючись від цієї позиції, Е. Гіденс дає наступне визначення комунікації: "комунікація – передача інформації від однієї особи або групи до іншої. У ситуаціях взаємин комунікація відбувається з використанням мови, а також багатьох рухів тіла, які особи тлумачать, щоб зрозуміти слова й поведінку інших осіб. З розвитком письма та електронних засобів, таких як радіо, телебачення або системи комп'ютерного зв'язку, комунікація частково віддаляється від безпосередніх ситуацій обопільних соціальних взаємин" [2, 664].

Увага до розвитку і посилення взаємовпливу громадської думки та політичної комунікації посилюється у другій половині ХХ ст. в умовах, які характеризуються як інформаційна доба, чи, використовуючи термін М. Кастельса, "інформаціональне суспільство" [Див. детал.: 4]).

У сучасних політологічних дослідженнях політичні комунікації розглядаються у прикладному аспекті та пов'язуються з аналізом масових інформаційних процесів. Так, російський автор О. Соловйов у статті "Політична комунікація: до проблеми теоретичної ідентифікації" [7] вказує на те, що тільки концепт політичної комунікації здатен "схопити" історичний сенс постіндустріальної епохи та допомогти в осмисленні переходу до нового типу організації влади та політичної спільноти [7, 5]. У роботі "Політичні комунікації та новинні засоби масової інформації у демократичних країнах: конкуруючі підходи" К. Крос і Р. Гакет визначають політичну комунікацію як "процес соціальної взаємодії за допомогою повідомлень, який стосується державного управління і здійснення влади у суспільстві" [5, 5], а політичними називають взаємовідносини, процеси та інституції, які визначають "правила гри" і здійснюють владу в інтересах всього суспільства або над ним. При цьому, на думку російської дослідниці Т. Науменко, "комунікація характеризується управлінням, а не діалогом" [6, 40].

У демократичних та індустріально розвинених країнах влада мас медіа може розширювати публічну сферу, але у перехідних країнах набирає ваги інша політична альтернатива – медіакратія, яка базується на впливі кіл, які контролюють масові інформаційні обміни і передбачає широке використання іміджевих стратегій.

У посткомуністичних суспільствах, за відсутності сталих демократичних традицій виникає справді хаотичне переплетення інформаційних потоків, яке знецінює механізми комунікації влади

і громадянського суспільства, котрі народжуються, в результаті чого суспільство поступово втрачає можливість якісного інформаційного впливу на діяльність влади.

До характерних ознак політичної інтеракції в Україні, які підвищують загрозу становлення медіакратії можна віднести централізацію влади, нерозвиненість горизонтальних політичних комунікацій, зменшення ролі ідеологій у політичному та суспільному житті, відсутність у медійному просторі позиції, яка б репрезентувала інтереси суспільства (суспільні мас медіа).

Сутність викликів представникам мас медіа на етапі становлення ринкової економіки у нашій країні також полягає у перетворенні суспільно важливої інформації на товар та у відсутності структурних змін у відносинах держава – мас медіа.

Аналіз медіатизації політичної взаємодії неможливий без визначення акторів, що здійснюють політичні інтеракції. До таких у політичному просторі належать громадяни, медіаструктури і різноманітні політичні організації (партії, групи тиску, терористичні організації) [7, 11].

Згідно Закону України "Про інформацію", суб'єктами інформаційних відносин виступають держава, юридичні особи та фізичні особи (громадяни) [3].

Разом із тим, при виділенні акторів, які продукують комунікативні процеси, потрібно більш диференційовано підходити як до політичних інститутів, так і до структур суспільства:

- інформаційні структури держави (відділи і служби зв'язку із громадськістю різних відомств, прес-секретаріати і т. ін.);

- різноманітні корпоративні структури (інформаційні відділи партій, суспільно-політичних рухів, оформлених груп інтересів);

- спеціалізовані інформаційні структури (консалтингові і рекламні агентства);

- ЗМІ у їх політичному призначенні (незалежно від того, чи є вони самостійними учасниками ринку інформації, чи виражають інтереси інших акторів);

- спонсори, медіамагнати і рекламодавці, що мають специфічні установки і відповідні виходи на інформаційний ринок;

- різні (з точки зору участі у політичному дискурсі) сегменти соціуму: "публіка", чи корпус політично активних громадян, які постійно знаходяться у інформаційному контакті із владою, "громадськість", яка виступає у контакті з останньою лише в періоди

гострого розвитку політичного процесу, і "суспільство", тобто сукупність громадян, які практично не вступають у політичні контакти із владою" [7, 14].

У політичному просторі правила політичної взаємодії ставляться під сумнів якраз під час виборів, бо йде боротьба за владу встановлювати правила, які виконують два основних завдання: керують мисленням та дією, складним чином визначаючи, що є нормальним і прийнятним (установчі правила), а потім чітко приписуючи, як саме повинна здійснюватися політична взаємодія (регулюючі правила).

Таким чином, політична взаємодія у нашій країні характеризується активізацією процесу медіатизації, особливо у виборчий період, коли мас медіа стають важливим чинником політичної боротьби. Вони впливають на соціальну стабільність, встановлюють пріоритетні теми порядку денного суспільства. У виборчій ситуації з'являється хвиля сенсацій та скандалів. Проте не утворюється простір аргументованих політичних дискусій щодо проблемних питань суспільного розвитку, практично відсутня раціональна аргументація. Отже, домінування медіатизації призводить до очевидного ускладнення раціонального політичного вибору громадянина.

Незважаючи на суттєвий дисбаланс статусів виробників інформації, їх альтернативність, універсальні тенденції розвитку політичної сфери певнено витісняють саму можливість відповіді населення (тобто безпосередньо комунікаційну складову політичної взаємодії) на периферію стосунків влади і громадян.

Проблема раціонального вибору вирішується в залежності від наявності чи відсутності інформації, якою актори керуються у діях. У політичній сфері нереалістично виглядають припущення щодо наявності вичерпної інформації, її адекватного розуміння та використання виборцями. Частіше громадяни бувають недостатньо інформовані стосовно політичних лідерів та програм. Саме тому багато теоретиків політики, що використовують концепцію раціонального вибору, відмовилися від допущення вичерпної інформованості, зберігши припущення, що актори максимально використовують неповну інформацію, якою володіють.

Таким чином, раціоналізація політичного життя виступає в ролі важливого елемента процесу політичної комунікації та стає основою легітимації політичної влади. Актори політичної взаємодії зобов'язані представляти свої дії як соціально виправдані, що

знаходять суть не в його власних політичних амбіціях й устремліннях, а в інтересах більш широкого цілого: спільноти, політичної партії, суспільства. Ефективне функціонування незалежних мас медіа є необхідною передумовою розбудови демократії, громадянського суспільства та правової держави, проте не можна недооцінювати складність та неоднозначність процесів медіатизації політики та становлення медіакратії.

Проблема відповідного відношення журналістів до встановлених правил та відповідальності перед суспільством пов'язана з важливими завданнями, серед яких юридична, етична та політична оцінки резонансних справ, діяльність мас медіа в умовах ринкової економіки та створення системи суспільних мас медіа.

У такій ситуації реальне різноманіття інтересів та плюралізм цілей, характерне для демократичного суспільства, вимагає раціональності як уміння представити, узгодити та перевести інтереси у площину аргументованого дискурсу.

Література:

1. Геллнер Е. Розум і культура / Е. Геллнер. – К.: "Акта", 2004. – 292 с.
2. Гіденс Е. Соціологія / Гіденс Е. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
3. Закон України "Про інформацію" [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2657-12>
4. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, общество и культура / Кастельс М.; пер с англ.; под науч ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
5. Крос К. Політичні комунікації та новинні мас-медіа у демократичних країнах: конкуруючі підходи [Електронний ресурс] / К. Крос, Р. А. Гакет. – Режим доступу: http://soc-gw.univ.kiev.ua/DEM_EDU/LIBRARY
6. Науменко Т. В. Социология массовых коммуникаций в структуре социологического знания / Т. В. Науменко // Социологические исследования. – 2003. – № 10. – С. 39 – 46.
7. Соловьев А. И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации / А. И. Соловьев // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 5 – 19.
8. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – Одеса: Астропринт, 2009. – 288 с.

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ З ТОЧКИ ЗОРУ ПАРАМЕТРИЧНОЇ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ СИСТЕМ

Стаття посвячена рассмотрению проблем системного отображения политического процесса в свете методологического аппарата параметрической общей теории систем. Построена система уравнений на языке тернарного описания, характеризующих систему политического процесса.

The article is devoted to consideration of problems of political process representation in the light of methodological appliance of the parametric general theory of systems. The system of equalizations in language of ternary description, describing the system of political process is developed.

В сучасній науці зазвичай не викликає сумнівів системність багатьох політичних явищ, до яких ми відносимо й власне політичний процес. Обґрунтуванню системності саме політичного процесу ми присвятили спеціальну роботу [4].

Різноманітні системні аспекти політичного процесу неодноразово ставали предметом уваги багатьох вчених, таких, як Т. Парсонс, Д. Істон, П. Сорокін, У. Ешбі, Р. Акоф тощо [12, 13, 15, 17, 18]. В той же час, при вивченні політичного процесу як системи, варто було б скористатися можливостей не лише системного підходу, а й тих засобів, що надаються різноманітними варіантами так званої загальної теорії систем. В силу ряду причин, про які буде сказано далі, особливої уваги, на нашу думку, заслуговує той варіант загальних теорій систем, який має назву параметричної загальної теорії систем, що був започаткований й досі розробляється школою А. І. Уйомова.

Отже, метою даної роботи є визначення та розгляд системи політичного процесу у світлі термінології та методологічного апарату параметричної загальної теорії систем (ЗТС).

Слід нагадати, що необхідність створення загальної теорії систем виникла внаслідок того, що була доведена недостатність механістичної схеми ізольованих причинних ланцюгів обмежених систем, особливо для біологічних наук і практичних проблем, поставлених технікою і соціальною організацією багатьох суспільств другої чверті ХХ століття. Філософське обґрунтування можливості створення загальносистемного світобачення дав в 20-х рр. ХХ ст.

А. Уайтхед у своїй філософії "органічного механізму" [19]. Одним із головних засновників загальної теорії систем вважається Л. фон Берталанфі. Серед вітчизняних вчених, що стояли у витоків побудови методологічного апарату загальної теорії систем, слід назвати А. І. Уймова та А. Ю. Цофнаса. Великий внесок у розвиток та популяризацію методології загальної теорії систем здійснили російські вчені В. М. Садовський, В. А. Лекторський, І. В. Блауберг та Е. Г. Юдін.

З розвитком біології, а також психології стало очевидно, що існують певні математичні поняття і моделі, які не можливо застосувати до об'єктів, досліджуваних у фізиці і хімії, і які в той же час можуть бути застосовані до явищ психологічних та соціальних наук [11, С. 40 – 41; 1, С. 35 – 36]. Стала також очевидною структурна подібність, ізоморфізм таких моделей, побудованих для різних областей; при цьому в центрі уваги виявилися проблеми порядку, організації, цілісності, телеології тощо, які традиційно виключалися з розгляду в механістичній науці. Прибічникам застосування цих понять і підходів, які, по суті, і були об'єднані у рамках загальної теорії систем, представлялося, що в цьому сенсі соціальні науки перевершують фізику як зразок "точної науки".

Характерним є твердження Л. Франка відносно тих можливостей загальної теорії систем і спорідненого нею напряму – кібернетики, що відкрилися в середині ХХ ст.: "Упродовж довгого часу поняття цілеспрямованої поведінки і телеології асоціювалися з таємничою здатністю до самовдосконалення, або досягнення мети, або з кінцевою причиною, зазвичай надлюдського або надприродного походження. Для того, щоб просунутися у вивченні явищ, наукове мислення повинне було відкинути таку віру в мету і усі телеологічні поняття заради строго механістичного і детерміністського погляду на природу. Ця механістична концепція міцно затвердилася після того, як було доведено, що в основі Всесвіту лежить дія безликих часток, рухомих навмання, безладним чином. Зважаючи на множинність цих часток виникають порядок і регулярність статистичного характеру. Безперечний успіх цих понять і методів у фізиці і астрономії, а пізніше і в хімії, задав лінію розвитку для біології і фізіології. Цей підхід до проблем живих організмів був посилений аналітичною схильністю західноєвропейської культури і специфікою використовуваних нами мов. Наші дослідницькі традиції і наші наукові мови із строгими значеннями їх термінів спонукають нас підходити до усього, що

ми вивчаємо, як до складеного з окремих дискретних частин або чинників, які ми повинні спробувати ізолювати і розглядати як потенційні причини. Інакше кажучи, в цьому випадку ми маємо справу з проблемами аналізу відношення двох змінних. Сьогодні ми є свідками пошуків нових наукових підходів, нових і багатогранніших понять і методів, що дозволяють розглядати організм і особу як ціле. Поняття телеологічного механізму, в яких би різних термінах воно не виражалося, є спробою позбавитися від цих застарілих формулювань, які тепер нам здаються неадекватними, і створити нові і більш плідні концепції та ефективнішу методологію для вивчення саморегульованих процесів, систем і організмів, що самоорієнтуються та осіб, що самоспрямовуються" [14, Р. 78].

Отже, важливими засадами загальної теорії систем є наступні положення. По-перше, ідея про можливість побудови певного вербального відбитку природної чи суспільної реальності навіть за відсутності, і, власне кажучи, внаслідок такої відсутності, чіткого формалізованого, або ж математизованого відображення даної реальності. Причому висловлюється впевненість в тому, що таке вербалізоване, хоча й певним чином формалізоване відображення реальності буде більш інформативним та чи не єдино можливим засобом наукового вивчення надзвичайно складної реальності у порівнянні із математизованими підходами. Як стверджував Л. Берталанфі, "вербальна модель краще, ніж відсутність моделі взагалі або використання математичної моделі, яка при насильницькому насадженні фальсифікує реальність. Багато теорій, що отримали величезний вплив в науці, є нематематичними за своїм характером, а в інших випадках математичні конструкції, що лежать в їх основі, усвідомлюються пізніше і охоплюють лише окремі аспекти відповідних емпіричних даних (як в теорії відбору)" [1, С. 46].

По-друге, базова ідея про наявність у кожній системі певного ієрархічного порядку. Така ієрархія проявляється як в "структурах", так і в "функціях". На думку Л. Берталанфі, "загальна теорія ієрархічного порядку є найважливішою складовою частиною загальної теорії систем. Принципи ієрархічного порядку можуть бути сформульовані у вербальній мові. ... Проблема ієрархічного порядку тісно пов'язана з питаннями еволюції, ароморфозу і міри організації; останню, мабуть, неможливо адекватно виразити ані в енергетичних термінах (ентропія), ані в термінах теорії інформації (біти). Кінець кінцем динаміка і ієрархічний порядок можуть представляти собою одне й те ж" [1, С. 50].

Як відомо, в розвитку концепції загальної теорії систем було кілька різних напрямів, найбільш загальний характер серед яких мали напрями, започатковані Л. Берталанфі та У. Р. Ешбі.

Згідно концепції Л. Берталанфі, при побудові загальної теорії систем слід послідовно розглядати різноманітні системи, що наявні у світі – в межах наук, що ними займаються – фізіологічних, психологічних, політичних тощо і таким чином будувати окремі загальні теорії для фізіологічних систем, соціальних систем, політичних систем тощо [1; 12; порівн.: 9].

На думку У. Р. Ешбі, при побудові загальної теорії систем слід починати з розгляду "усіх систем, що можна помислити", а вже потім обмежувати характерні риси систем, що складають цю множину, до їхнього інваріанту [16, Р. 179]. На думку А. І. Уймова, розвиток загальних теорій систем пішов саме у цьому напрямку [9], а ідея створення загальних теорій біологічних, фізіологічних, соціальних тощо систем була покинута, оскільки в межах кожної науки вивчаються різні за своїм характером системи.

Ще один напрямок розвитку загальних теорій систем було запропоновано М. Месаровичем. Він поставив завдання побудови настільки загальної теорії, яка "могла б стати фундаментом для решті більш вузьких теорій та дозволяла б подолати рамки спеціалізації, приводячи, кінець кінцем, к більш глибокому розумінню світу, в якому ми живемо" [3, С. 15]. Цей напрямок досліджень підтримував видатний російський вчений В. М. Садовський [5; 9]. Взагалі, в працях В. М. Садовського найбільш виражена тенденція сприйняття загальної теорії систем як метатеорії, яка має покладатися в основу побудови окремих теорій будь-яких наукових областей [5, С. 71]. Не зважаючи на різні думки, що висловлювались із приводу розуміння ступеню правомірності вважати загальну теорію систем справжньою метатеорією, можна констатувати, що засобами будь-якого варіанту загальної теорії систем політичний процес також може бути представлений як система.

Одним з найбільш популярних варіантів загальних теорій систем, та найбільш вираженим з нашої точки зору, є параметрична загальна теорія систем, що була розроблена зусиллями учасників одеського системного семінару під керівництвом А. І. Уймова. Не останню роль у порівняній популярності даного варіанту загальної теорії систем грає та обставина, що цей варіант й у наш час користується увагою дослідників у багатьох сферах науки, в той час як багато з його "теорій-суперників" вийшли з наукового

ужитку разом із закінченням наукової активності їх творців та їх найближчих прибічників [див. напр.: 16, Р. 185 – 186]. Отже, подібна життєстійкість, на нашу думку, є запорукою високої наукової ефективності методологічного апарату параметричної загальної теорії систем.

У параметричній загальній теорії систем визначення "системи" здійснюється за допомогою таких категорій, як річ, відношення і властивість, та визначене, невизначене і довільне [10, С. 69 – 70]. Суть максимально широкого розуміння цих категорій, без яких не обходиться ніякий структурний опис системи, зводиться до наступного розуміння співвідношення властивостей, відносин та речей, що запропонував А. І. Уйомов. Категорії речі, властивості та відносин байдужі до природи тих об'єктів, які вони відображують. Тобто речі відрізняються не просторово, а якісно. Річ може бути представлена як сукупність властивостей або як сукупність відносин. Властивість, відповідно, задається або через поняття речі, або через поняття відношення. Властивість – це річ яку можна приписати, приєднати до іншої речі так, щоб ця остання все ж залишилася самою собою, тією ж самою річчю. Відношення, у свою чергу, вказується тільки через речі та/або властивості, і також може бути розглянуте або як річ, або як властивість. Речі, відносини та властивості розрізняються між собою не абсолютно, а відносно, лише по функціях, які вони виконують відносно одне одного [10, С. 71 – 72].

Зміст категорій визначеного, невизначеного і довільного розглядається в параметричній ЗТС у рамках загального уявлення про сенс цих понять, відповідного семантиці натуральних мов.

В рамках параметричної загальної теорії систем передбачається співіснування двох варіантів визначення власне системи:

1) Згідно атрибутивного визначення системою є довільна річ, коли якісь її відношення відповідають певній властивості.

2) Відповідно до реляційного визначення система – це довільна річ, певні властивості якої відповідають певному відношенню [10, С. 53].

Обидва визначення фіксують певний порядок представлення речі у вигляді системи: по-перше, передбачається відомим, в якому сенсі цей об'єкт розглядається як система ("певна властивість" згідно першої або "певне відношення" згідно другої дефініції); по-друге, обираються певні відносини (чи властивості – за другим варіантом визначення), що відповідають передбачуваній визначеності; по-третє, та сама "будь-яка річ" постає тим, на чому реалізуються обрані відносини (чи властивості).

Структура системи проявляється в двох варіантах – відповідно до двох способів системного представлення: реляційна (у випадку першого варіанту визначення) та атрибутивна. Зазвичай структуру у параметричній загальній теорії систем називають саме системоутворююче відношення (чи, відповідно до другого визначення, кажуть про системоутворюючі атрибути). Але якщо система вже задана, то ніщо не заважає виявити в ній і інші відносини (властивості), які можуть якось впливати на характеристики системи. Це – структура в широкому значенні слова.

Хоча структура є найважливішим дескриптором системи, при системному підході структури розглядаються не окремо від речей, а саме разом з речами, тобто завжди певним чином інтерпретуються.

Оскільки, згідно з визначеннями, у вигляді системи можна представити будь-який об'єкт, світ не ділиться на безліч тих речей, які спочатку і завжди є системами, і тих, які системами не є ані в якому сенсі ані за яких обставин. Тобто у рамках параметричної загальної теорії систем дійсність ділиться на системи та "не-системи" лише за інтенціональним принципом: всяка річ може розумітися й як система, й як "не-система". Усе, що спочатку сприймається як щось несистемне, негайно стає системою, коли виявлені відносини, що задовольняють певній властивості, або властивості, що знаходяться в певному відношенні [10, С. 53 – 54.].

На нашу думку, з точки зору параметричної загальної теорії систем, система політичного процесу може бути визначена як сукупність усіх явищ та процесів, що пов'язані (мають властивість бути пов'язаними) із метою заволодіння, утримання чи використання політичної влади. Атрибут мети досягнення тощо політичної влади ми розглядаємо у даному визначенні як системоутворюючу властивість. Наявність чи відсутність цього атрибуту й дозволяє прийняти рішення про включення чи не-включення до системи політичного процесу того, чи іншого процесу чи динамічного явища. Отже, це атрибутивне визначенні системи політичного процесу.

Система політичного процесу може бути визначена також як сукупність процесів та динамічних явищ, які відбуваються у зв'язку з діяльністю із передачі певної політичної інформації, прийняття чи не прийняття, а також трансляції політичних символів, вироблення політичних рішень та здійснення відповідних політичних дій тощо. В даному визначенні ми розуміємо усю діяльність, що пов'язана із досягненням, утриманням чи використанням політичної влади,

системоутворюючим відношенням. Таким чином виглядає реляційне визначення системи політичного процесу.

Отже, так можна визначити систему політичного процесу. В той же час неодноразово вказувалося, що системне представлення – не мета, а засіб системного підходу. В результаті такого представлення має виникнути можливість ще й характеристики об'єкту саме як системи, тобто визначення його специфічно системних властивостей [див., напр., 10, С. 57].

Отже, розглянемо основні риси системи політичного процесу з точки зору параметричної загальної теорії систем.

Параметрична загальна теорія систем надає два головних засоби аналізу та подальшого синтетичного вивчення будь-якої системи:

- набори системних параметрів, що надають узагальнену характеристику системи, та

- мову тернарного опису, що дозволяє, користуючись трьома базовими характеристиками будь-якої системи – речі, властивості та відношення – побудувати формальну системну модель даної системи.

Існує кілька друкованих описів мови тернарного опису (МТО), яка постійно вдосконалюється [2; 6; 7; 8]. При побудові моделі ми намагалися обмежуватися мінімумом символів і значків. У цілому ми дотримувалися алфавіту і правил, викладених у виданні версії 1984 р. (так звана мова тернарного опису-3) [2; 6]. Знаком \cdot позначається йота-оператор, а знаком $\bar{\cdot}$ – перегорнутий йота-оператор. Відповідно до правил МТО, для розрізнення кількох об'єктів, що ототожнюються за допомогою йота-операторів, припускається введення будь-яких символів поруч із відповідними операторами. Для кращої читаності формул ми намагалися використовувати при виборі таких символів перші букви слів або фраз, що виражають поняття, які ототожнюються. Вони розміщуються слідом за йота-операторами. Знак \cdot означає символ реістичного синтезу. Для позначення самих об'єктів ми майже скрізь використовуємо символ "a" (певна, невизначена річ), застосування якого виправдано завданням нашої роботи, що присвячена аналізу найбільш загальних суттєвих системних рис політичного процесу. Звернемо увагу на такі особливості вжитку нами деяких знаків: виділення формули (квазі-замкненість за термінологією [6, С. 159]) позначається фігурними дужками; замість подвійних дужок усіх трьох друкованих варіантів МТО застосовуємо зірочку усередині дужок, наприклад: a (*a).

У рамках параметричної ЗТС існує двоїсте визначення поняття система [7, С. 120 - 121] і, відповідно, дві схеми визначення системи:

$$\{ (tA) \text{ Система} \} =_{df} \{ [a (^* \lceil A)] t \} \quad (1)$$

$$\{ (tA) \text{ Система} \} =_{df} \{ t [(\lceil A^*) a] \} \quad (2)$$

Нам уявляється більш плідним використання для вивчення політичного процесу першої моделі системного представлення об'єктів і, відповідно, першої з наведених схем.

Відповідно до правил представлення об'єкта, як системи в рамках параметричної ЗТС першим кроком є визначення концепту – того, що цікавить нас у нашому дослідженні. Обраним нами атрибутивним концептом (t) є властивість "бути системою політичного процесу". Цьому концептові відповідає єдиний комплекс безперервних відношень, який складається з усіх відношень – передачі певної політичної інформації, прийняття чи не прийняття а також трансляції політичних символів, вироблення політичних рішень та здійснення відповідних політичних дій тощо – які й складають зміст політичного процесу. Усі ці відносини реалізуються на суб'єктах та об'єктах політичного процесу – простіше кажучи на всьому населенні тієї чи іншої країни, політичний процес якої й розглядається. Строго кажучи, слід було б відкинути із загального числа населення ту його частину, що на перший погляд, не має жодного відношення до політичного процесу, а саме – дітей, психічнохворих осіб та тих осіб, що відбувають кримінальне покарання. Але, оскільки вказані категорії населення у певних випадках беруть у політичному процесі участь як об'єкти певних політичних дій, слід відмовитись від їх вилучення зі складу субстрату системи політичного процесу.

Слід вказати на те, що у процесі здійснення тих чи інших відносин політичного процесу цілком природна ситуація, коли певний суб'єкт політичного процесу стає на тривалий чи нетривалий час у тому чи іншому відношенні об'єктом певних політичних дій. Отже, все населення країни складає субстрат системи політичного процесу. Власне системоутворююче відношення може бути представлено у вигляді незв'язаного списку перерахованих вище чотирьох видів відносин, які ми б віднесли до, так би мовити, базових чи таких, що найбільш часто реалізуються, та решти відносин, що складають зміст політичного процесу:

$$t_{\text{пц}} a, t_{\text{пс}} a, t_{\text{впр}} a, t_{\text{зц}} a, \dots \quad (3)$$

Уявляється доречним також відзначити можливість синонімічного тлумачення системоутворюючого відношення, як безперервного ($\iota_{\text{безп}} a$) процесу ($\iota_{\text{пр}} a$):

$$(\iota_{\text{пр}} a) \iota_{\text{безп}} a. \quad (4)$$

Крім того, інколи зустрічається тлумачення системоутворюючого відношення політичного процесу як циклічного ($\iota_{\text{ци}} a$) руху ($\iota_{\text{р}} a$):

$$(\iota_{\text{р}} a) \iota_{\text{ци}} a. \quad (5)$$

Під циклічним розуміється рух політичних подій від одного блоку інформації – рішень – дій до іншого, або ж від одного набору символів – рішень – дій до наступного у певному безупинному режимі. Останнє тлумачення, виражене у формулі (5), на наш погляд, не є вдалим, тому що в силу багатозначності і полемічності поняття "циклізм" не дає побачити реальний зміст структури системи.

Що стосується субстрату системи політичного процесу ($\iota_{\text{смп}} a$), складеного усім населенням країни, то він представлений незв'язним, вільним списком своїх підоб'єктів, що мають властивість "учасник політичного процесу" - $\iota_{\text{учп}} a$ (тобто є або суб'єктами політичного процесу, або ж політично значущими об'єктами даного процесу – в тому сенсі, в якому ми розглядали їх вище):

$$\iota_{\text{смп}} a =_{\text{df}} \bigcup_{\text{смп}} ([(\iota a^*) \iota_{\text{учп}} a], [(\iota a^*) \iota_{\text{учп}} a] \dots) \quad (6)$$

В межах даного незв'язного списку є сенс виокремлення власне суб'єктів політичного процесу та решти його учасників, яких ми позначили загальним визначенням політично значущих об'єктів:

$$\iota_{\text{всмп}} a \supset ([(\iota a^*) \iota_{\text{учп}} a]^*) \iota_{\text{сн}} a, ([(\iota a^*) \iota_{\text{учп}} a]^*) \iota_{\text{сн}} a, ([(\iota a^*) \iota_{\text{учп}} a]^*) \iota_{\text{воп}} a \dots \quad (7)$$

де $\iota_{\text{всмп}} a$ позначає наявність властивості бути суб'єктом політичного процесу, а $\iota_{\text{воп}} a$ позначає властивість бути об'єктом [політичного] процесу.

В той же час в певному сенсі більш продуктивним буде представлення субстрату системи політичного процесу через реалізацію на усіх його складових певного відношення:

$$\iota_{\text{смп}} a =_{\text{df}} \bigcup_{\text{смп}} ([\iota_{\text{бучп}} a (*\iota a)], [\iota_{\text{бучп}} a (*\iota a)] \dots) \quad (8)$$

Отже, згідно формули (8), субстрат політичної системи представлений незв'язним, вільним списком своїх підоб'єктів, на яких реалізується відношення "брати участь в політичному процесі" – $\iota_{\text{бучн}} a$. Таке визначення здається більш лояльним для випадків, коли участь у політичному процесі беруть не загально визнані суб'єкти політичного процесу. В даному випадку ми уникаємо визначення, так би мовити, соціально-політичної "якості" цих учасників, спираючись лише на факт їхньої залученості до політичного процесу.

Саме таке розміщення учасників політичного процесу відбиває ситуацію, з одного боку, можливості найрізноманітніших комбінацій цих учасників в політичному процесі, а з іншого – першопочаткову взаємну незалежність цих учасників один від одного в політичному сенсі. Сказане не означає, що учасники політичного процесу завжди незалежні один від одного. Навпаки, кожен дослідник може навести безліч прикладів, коли один учасник залежав від іншого. Йдеться про те, що ця залежність впливає не із базових властивостей даних учасників, а є емерджентною, тобто такою, що з'являється під час функціонування системи політичного процесу, яка, згідно передбаченню Л. Берталанфі [1, С. 47], є ієрархічною.

У той же час сказане вище не заперечує того факту, що учасники політичного процесу можуть різноманітним чином взаємодіяти один з одним. Слід зазначити, що з метою спрощення подальшого аналізу окремих учасників політичного процесу – $\iota [(ta^*) \iota_{\text{учн}} a]$ – може позначатися також – ιA , тобто:

$$\iota [(ta^*) \iota_{\text{учн}} a] =_{\text{df}} \iota A. \quad (9)$$

Таким чином, у самому загальному вигляді система політичного процесу описується в мові тернарного опису такою формулою:

$$(\{ \iota_{\text{пн}} a, \iota_{\text{тн}} a, \iota_{\text{впр}} a, \iota_{\text{знд}} a, \dots \} (*\iota_{\text{спн}} a)) t, \quad (10)$$

де t – властивість "бути системою політичного процесу".

Отже, такою виглядає система політичного процесу з точки зору формальної інтерпретації у мові тернарного опису.

Таким чином, ми розглянули зміст та деякі загальносистемні характеристики системи політичного процесу в світлі методологічного апарату параметричної загальної теорії систем. Побудована система рівнянь у мові тернарного опису, що характеризує систему політичного процесу, надає можливості подальшого формального

вивчення загальносистемних рис системи політичного процесу. Потребують також вивчення характеристики даної системи, які можуть бути надані їй за допомогою ще одного елемента методичного апарату параметричної загальної теорії систем – атрибутивних системних параметрів. Отже, завданням наступних розвідок є з'ясування значень загальносистемних параметрів, які характеризують систему політичного процесу, та надання їм змістовної інтерпретації.

Література:

1. Бергаланфи Л. фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов / Л. фон Бергаланфи // Системные исследования: Ежегодник. – М.: Наука, 1969. – С. 30 – 54.
2. Мамчур Е. А., Овчинников Н. Ф., Уёмов А. И. Принцип простоты и меры сложности / Е. А. Мамчур, Н. Ф. Овчинников, А. И. Уёмов. – М.: Наука, 1989.
3. Месарович М. Основания общей теории систем / М. Месарович // Общая теория систем, М.: Мир, 1966.
4. Польовий М. А. Системні характеристики політичного процесу / М. А. Польовий // Актуальні проблеми політики. Одеса: Фенікс, 2010. – Вип. 40. – С. 593 – 601.
5. Садовский В. Н. Смена парадигм системного мышления / В. Н. Садовский // Системные исследования. Ежегодник 1992-1994, М., Эдиториал УРСС, 1994.
6. Уёмов А. И. Основы формального аппарата параметрической общей теории систем / А. И. Уёмов // Системные исследования: Ежегодник 1984. – М., 1984. – С. 152 – 180.
7. Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уёмов. – М.: Мысль, 1978.
8. Уёмов А. И. Системы и системные параметры / А. И. Уёмов // Проблемы формального анализа систем. – М., 1968. – С. 15-35.].
9. Уёмов А. И. Вадим Садовский: будущее в прошедшем [Электронный ресурс] / А. И. Уёмов. – Режим доступа: <http://www.philosof.onu.edu.ua/elb/uemov/sadovski.pdf>.
10. Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания / А. Ю. Цофнас. – Одесса: АстроПринт, 1999. – 308 с.
11. Шалютин С. М. О кибернетике и сфере ее применения / С. М. Шалютин // Философские вопросы кибернетики. – М.: Соцэкгиз, 1961. – С. 6 – 85.
12. Ashby W. R. Design for a brain: the origin of adaptive behaviour / W. Ross Ashby. N. Y.: John Wiley & sons; L.: Chapman & Hall, 1960. – 286 p.

13. Easton D. A Systems Analysis of Political Life / D. A. Easton. – New York: Wiley, 1965.
14. Frank L. K., Hutchinson G. E., Livingstone W. K., McCulloch W. S., Wiener N. Teleological mechanisms / L. K. Frank, G. E. Hutchinson, W. K. Livingstone, W. S. McCulloch, N. Wiener // Transactions. New York: Academy of Sciences, 1948. – Vol. 50. – 178 – 223.
15. Isaak A. C. Scope and methods of political science / Alan C. Isaak: rev. ed. Homewood, IL: Dorsey Press, 1975.
16. Klir G. J. W. Ross Ashby: a pioneer of systems science / George J. Klir // International Journal of General Systems. – 2009. – Vol. 38. – Issue 2. – P. 175 – 188.
17. Parsons T. The Structure of Social Action / T. Parsons. – McGraw Hill, 1937. – 817 p.
18. Sorokin P. A. Sociological Theories of Today / P. A. Sorokin. New York; London: Harper and How. 1966. – 676 p.
19. Whitehead A. Science and Modern World / A. Whitehead. – 2-nd ed. – New York: Macmillan, 1953. – 224 p.

*Др'юміна-Волок Н. В., НДІ Національної
академії прокуратури України*

ПРИРОДНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ЗАБОРОНИ РАСОВОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЯК НОРМИ *JUS COGENS*

Aequum et bonum, est lex legum

*В статтє досліджується становлення імперативного запрета расовой дискримінації в контексті еволюції понять "рівність" і "справедливість" як складових доктрини о розмежуванні міжнародного права на *jus cogens* і *jus despositivum*. Розглядається теорія *jus naturales* як складовая докласической форми міжнародного права і її вплив на трансформацію інститута прав человека в класическом міжнародном праві. Досліджується становлення національного і міжнародно-правового запрета расовой дискримінації як явлення, противоречивого давнім філософским ідеям о приоритете общей справедливости і рівності перед позитивним правом. Аналізується юридический процес общемирового признания імперативного статусу запрета расовой дискримінації в сучасном міжнародном праві.*

The article examines the development of racial discrimination peremptory prohibition in the context of the "equality" and "justice" notions evolution, as

elements of the international law doctrine on its differentiation into jus cogens and jus despositivum. The theory of jus naturales as a component of the pre-classical form of international law and its impact on the human rights institute transformation in the classical international law are regarded. Furthermore, the author analyzes the genesis of prohibition of racial discrimination, as a phenomenon that contradicts with long-standing philosophical ideas about the priority of universal justice and equality over positive law, and its legal implementation at national and international levels. The legal process of the jus cogens status worldwide recognition with regard to racial discrimination prohibition in the contemporary international law is studied in this article.

Неоднорідна за формою, змістом та предметом вивчення, наука про норми, що регулюють міжнародні відносини, за різних часів однаково визнавала існування певних правил "загальної справедливості", які є загальнообов'язковими для всіх народів. Від становлення концепції природного права та не завжди "рівної рівності", втім підпорядкованої певному баченню "правильності", до виникнення імперативних норм *jus cogens* та зобов'язань *erga omnes* – очевидним є намагання знайти єдино вірний баланс між природним та позитивним. Через традиційну призму принципу контрактності у міжнародних відносинах можна розглядати правила, які визнавались такими, що мають обмежувати свободу договірних відносин між народами.

Відповідь на питання, що саме є тими "правилами", їх сутність, змістовне наповнення та джерела виникнення, залежить від історично обумовленого відношення до поняття "справедливість". Протиставлення та співвідношення справедливості як вищого закону та справедливого (рівного) застосування закону аналізував ще Аристотель: "Функція судді – виконувати правосуддя на основі рівності; арбітр має приймати рішення на основі справедливості" [1]. Його концепція вищої справедливості – *epieikeia* – значним чином вплинула на філософію права.

В будь-якому розумінні поняття "справедливість", як елементу правосуддя, так і елементу створення норми та її застосування, його основу складає рівність. Дігести Юстиніана починаються з висловлювання юриста Цельсуса (II ст.): "*jus est ars boni et aequi*". Ця фраза традиційно перекладається як "право є мистецтвом добра та справедливого", однак багато науковців вважають, що термін *aequitas* містить в собі поєднання не тільки "справедливого", але й "рівного" [2]. Теодор Цюлковський пише: "не існує більш проблематичних фраз в дігестах Юстиніана, ніж ті, що містять

слово "aequitas", особливо "jus aequum" та "bonum et aequum". Вони настільки неоднозначні, що деякі сучасні вчені вважають їх інтерполяціями" [3]. Втім вчені погоджуються в основному: на праці Цельсуса та на багатьох інших римських філософів вплинула позиція Аристотеля. Два століття по тому Паулус визначає право як природне право – як рівність: "id quod semper aequum et bonum est, jus dicitur, ut est jus naturale" [4].

Ще Цицерон писав у *De Re Publico*: "Істинний закон – це розумне положення, що відповідає природі, розповсюджується на всіх людей, та є постійним, вічним" [5].

Не дивно, що ще у XII-XV столітті, коли міжнародне право, як моральна та теологічна конструкція, почало розвиватись, наслідуючи та змінюючи римське *jus gentium*, виникли перші концепції природного права. Передусім, цю концепцію підтримували теологи, зокрема Фома Аквінський. Концепція природного права пропонувала тезу, що кожна держава, як і кожний індивідуум, має невід'ємні природні права. Згідно з цією теорією, що була заснована на християнській філософії, права державі надані Богом та не є творінням людини. Після відокремлення інституту освіти від церкви, вчені називали такі права не "мандатом, наданим Богом", а "диктатом розумного права" [6].

В часи Іспанської доби відомі представники схоластичної школи міжнародних відносин Домінікан Франциско де Витория (1483-1546) та Жесюї Франциско Суаре (1548-1617) розвивали наукову думку щодо відношення європейських та неєвропейських держав, зокрема в контексті природного права. Суаре розділяв право народів і природне право та стверджував, що тільки нормативна сила права народів, тобто справедливе відношення до будь-яких угод, а не їх зміст, походить з природного права [7].

Характеризуючи *jus gentium* у співвідношенні з *jus naturale*, Гуго Гроцій у XVII ст. розрізняв "первинне" (*primary*) та "вторинне" (*secondary*) право народів. Первинне право народів він визначав як таке, що будується на певних моральних заповідях, підкріплених універсальною справедливістю, та тісно пов'язане з природним правом. Вторинне право народів він вважав комплексом узгоджених правил, що містяться в договорах та стосуються міжнародних благ. Іншими словами, він вважав, що право народів має два різні джерела: по-перше, найбільш очевидний комплекс норм, що складається з положень міждержавних угод, який від вважав у значній мірі умовним. По-друге – це норми, які існують незалежно від укладених

договорів та які набули обов'язкового характеру для всіх народів. Багато вчених вважають, що первинне джерело права народів Гуго Гроція можна порівняти з нормами *jus cogens* сучасного міжнародного права, що надає великого значення його позиції [8].

Характерно, що концепція Гуго Гроція про існування двох інститутів міжнародних норм – *jus gentium inter se*, тобто норм, що регулюють відносини між державами, та *jus gentium intra se* – загальних норм, які є однаково обов'язковими для всіх народів, є вкрай актуальною й у сучасному міжнародному праві, однак якщо Гроцій писав про набуття права народів *inter se* характеру, сьогодні очевидно є протилежна тенденція, які пов'язана, передусім, з трансформацією інституту прав людини [9].

"Права людини", як правовий інститут, в процесі становлення та розвитку, об'єднував в собі різноманітні, історично обумовлені пріоритети. І хоча термін "недискримінація" почав використовуватись тільки у новітньому праві прав людини, його філософська основа – рівність – визнавалась ще за часів, коли встановлена державою стратифікація суспільства була нормою. Іншими словами, рівність, як фундаментальна цінність, вважалась благом у різні періоди людської еволюції, однак її змістовне наповнення змінювалось відповідно до соціальних та правових процесів.

Концепція *jus naturale* має різні аспекти, що вивчались філософами як щодо основ відносин між державами, так і відносин між державою та людиною. Останні традиційно вважались *внутрішньою* справою кожної суверенної держави, і жодні, навіть абстрактні "природні" правила не розглядались як такі, що в змозі змусити державу обмежити її право приймати будь-які рішення у цій сфері. Отже невідомо, що вищезгадана трансформація інституту прав людини мала своїм початком саме внутрішньодержавні процеси, що прийшлися на епоху Відродження і Просвітництва, а не міждержавні.

Становлення теорії про природні права людини (невідчужувані права, що повинні справедливо відображатись у позитивному праві), яку розвивали Г. Гроцій, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсон, І. Кант, Дж.-Ст. Мілль, І. Бенгам та ін., знайшли своє відображення у конституційному процесі низки держав. Незважаючи на різні історичні, соціальні, політичні та культурні умови, цей процес мав спільний елемент – закріплення принципу рівності. Американська Декларація незалежності 1776 р. наголосила, що "ми вважаємо самоочевидною істиною, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними

невід'ємними правами, серед яких право на життя, свободу та прагнення до щастя"; Французька Декларація прав людини і громадянина 26 серпня 1789 р. встановила, що "всі люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах" (ст. 1).

Необхідно підкреслити, що конституційне закріплення рівності стикалось з проблемою соціальної сегрегації і мало не дуже поширене у світовому масштабі визнання. Втім, соціальна декларована рівність жодним чином не відповідала реаліям расової нерівності, і це мало певні історичні психо-соціальні підвалини. Колоніальне минуле багатьох держав обумовило виникнення змішаних суспільств, в яких колір шкіри людини, національна або етнічна приналежність визначала її правовий статус. Расово-однорідні європейські держави століттями завойовували та поневолювали інші, відмінні від них народи, і сприймали очевидні біологічні відмінності як свого роду природний фактор панівного становища білих людей [10]. У ті часи сегрегація на основі раси, національного походження, сприймалась як певна соціальна норма, підкріплена психологічним неприйняттям відмінного та невідомого, релігійним консерватизмом, відсутністю наукових знань про причини існування різних рас, і, як результат, нерозумінням загальної людської рівноцінності.

Тільки на початку ХХ столітті людство засудило використання примусової праці членів суспільства на основі їхньої приналежності до певної раси, національності, релігії – у 1926 році було прийнято Конвенцію про рабство, яка заборонила торгівлю невольниками та використання невольницької праці [11]. Посилань на приналежність невольників до тієї або іншої раси не міститься у тексті Конвенції, однак ситуативно-історичний метод аналізу Конвенції дає підстави говорити про заборону експлуатації представників інших рас. Заборона рабства та работоргівлі міжнародним співтовариством є вкрай важливим з точки зору встановлення всезагальної думки про рівність всіх людських істот, незалежно від їхньої раси, національності, етнічного походження, або інших ознак. Крім того, перші конвенції про зобов'язання дотримуватись певних прав людини, які умовно можна назвати "самообмежувачими", започаткували саме міжнародну трансформацію інституту прав людини. Добровільне, навіть часткове, обмеження свого суверенітету – перша ознака наближення епохи "сучасного міжнародного права", яке поєднує як *inter se*, так й *intra se* норми, при чому з явною тенденцією набуття останніми особливого значення. Проте таке "самообмеження" носило диспозитивний характер, що означало

право держави вирішувати, чи приєднатись до відповідної конвенції та брати на себе зобов'язання, і у такому випадку нести відповідальність за їх невиконання, чи ні.

Події Другої світової війни вплинули на переосмислення міжнародним співтовариством ефективності диспозитивного характеру норм, що зобов'язують держави утримуватись від певних дій. Відношення до людини як до власності, при тому зберігаючи її право на створення сім'ї та продовження роду, як це практикувала політика холопства у Київській Русі, або відношення до людини як до речі, що було властиво рабству, померкнули перед ідеєю засновників націонал-соціалізму про винищення у цілому всіх, хто не відповідав їх хворобливому уявленню "надлюдини".

Міжнародні зусилля, направлені на попередження та переслідування нелюдських дій у майбутньому, подібних тим, що мали місце протягом сегрегаційної політики III рейху, обумовили впровадження концепції рівності та недискримінації всіх людей, незалежно від їхньої приналежності до раси, національності, релігії, на міжнародно-правовому рівні та виникнення більш голосних дискусій про необхідність існування імперативної заборони певної поведінки держав. Принцип пріоритету національного суверенітету та гарантованого права держав незалежно визначати як правову, так і соціальну політику, одночасно з прийняттям Статуту Організації Об'єднаних Націй та згодом Загальної декларації прав людини та інших актів з прав людини, був змінений концепцією поваги прав людини та їх захисту навіть шляхом втручання міжнародного співтовариства у внутрішні справи держави [12]. Таким чином трансформація інституту прав людини вступила у сучасну фазу, яка характерна пріоритетністю правом людини перед правом держави.

Серед юристів і практиків ніколи не існувало консенсусу щодо можливості існування подібних імперативних норм у міжнародно-правовій системі, що базується на узгодженій волі держав, однак вже у 1937 році професор Альфред Вердрос, член Комісії з міжнародного права ООН висловлював думку, що мають існувати правові обмеження щодо абсолютного права держав укладати угоди з будь-яких питань, якщо ці угоди загрожують інтересам світової спільноти у цілому чи окремим її членам, називаючи такі обмеження нормами *jus cogens* [13]. В результаті в остаточному варіанті розробленого Комісією проекту конвенції про право міжнародних договорів було залишено контрверсійні положення про імперативні норми. Так, у Віденській конвенції про право міжна-

родних договорів, прийнятій у 1969 році, було встановлено, що норма *jus cogens* є імперативною нормою загального міжнародного права, "яка приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носила б такий характер". Згідно зі ст. 53 Конвенції "договір є нікчемним, якщо на момент укладення він суперечить імперативній нормі загального міжнародного права". Це означає, що угода вважається такою, що не має чинності з моменту її укладання (*ab initio*). Згідно зі ст. 64 Віденської конвенції, якщо виникає нова імперативна норма, будь-який міжнародний договір, що з нею конфліктує, стає недійсним [14].

Імперативний статус заборони расової дискримінації, тобто, згідно з Міжнародною конвенцією ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., "будь-якого розрізнення, винятку, обмеження чи переваги, оснований на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя" майже першим був загально визнаний міжнародною спільнотою [15].

Г. Шоу, аналізуючи критерії, за якими певні (поодинокі) норми міжнародного права визнаються міжнародним співтовариством імперативними, висловлює думку, що "концепція *jus cogens* базується на визнанні фундаментальних, найголовніших загальнолюдських принципів". Він також зазначає, що вона відображає мислення *jus naturales* [16]. Заборона расової дискримінації, як поведінки, що принижує гідність та рівну цінність кожної людини, набула імперативний статус саме через визнання міжнародною спільнотою дискримінації явищем, що суперечить основним засадам людяності. цю концепцію Обґрунтовано виникає питання: чому не норма, що встановлює загальну рівність людей, а саме норма, що забороняє тільки расову дискримінацію, набула імперативного характеру, адже пропозиції про імперативні норми почали наполегливо звучати у період антиколоніальної кампанії, що проводилась країнами, які розвиваються, та основою якої були ідеї про рівність всіх людей та самовизначення народів [17]?

Поясненням є, по-перше формально невизначений характер терміну "рівність" (діти, жінки, чоловіки, громадяни та іноземці

не є рівними – вони всі мають різний обсяг прав та обов'язків, що, тим не менш, не дискримінує їх). С. Шевчук пише: "Принцип рівності може розумітися та захищатися по-різному, залежно від того, чи розуміється цей принцип широко або вузько, чи застосовується він для захисту особи чи групи осіб, чи розуміється він як такий, що забороняє певні види дискримінації, чи вимагає рівного розподілу у суспільстві благ та обтяжень та встановлює обов'язок позитивних дій держави для забезпечення такого рівного розподілу" [18]. По-друге – це надзвичайно впливовий характер норми *jus cogens*, який, власне, і обумовлює необхідність її чіткого формулювання для уникнення зловживання її статусом: імперативна норма може нівелювати універсальну або партикулярну договірну норму (або угоду цілком), звичасву норму міжнародного права, будь-яку резолюцію міжнародної організації, якщо вони їй суперечать [19]. Крім того, може бути відмовлено у легітимному визнанні уряду або державі, якщо вона порушила норму *jus cogens*, наприклад застосувала силу до іншої держави всупереч положень Статуту ООН; або відмовлено в екстрадиції до держави, що підозрюється у нелюдському поводженні або переслідуванні [20].

Дискримінація з будь-яких мотивів є недопустимою у цивілізованому правовому суспільстві. Професор Х. Чарльзворс, аналізуючи міжнародно-правовий механізм боротьби та попередження дискримінації з різних підстав, висунув ідею про існування певної ієрархії форм дискримінації залежно від ступеня міжнародно-правових зусиль боротьби з ними. На його думку, расова дискримінація є найбільш серйозною формою дискримінації, що доводить той факт, що її заборона має найвищий статус норми міжнародного права – *jus cogens* (імперативна норма), а зобов'язання цю норму виконувати одержало характер *erga omnes* [21]. Зобов'язання *erga omnes* ("відносно кожного", лат.) означає зобов'язання загального характеру, які держава має не стосовно іншої конкретної держави чи групи держав, а щодо всього міжнародного співтовариства [22]. В юридичному розумінні набуття міжнародним зобов'язанням характеру *erga omnes* означає існування навіть у держави, що не є учасницею відповідної міжнародної угоди, права *locus standi*.

Міжнародний Суд ООН у справі *Barcelona Traction* зазначив, що існує суттєва відмінність між зобов'язаннями стосовно всього міжнародного співтовариства та окремої держави. Перші за своєю природою зачіпають інтереси всіх держав, отже, всі держави мають право на правовий захист при їх порушенні. Судді Міжнародного

суду ООН у своїх рішеннях сформулювали думку, що зобов'язання держав характеру *erga omnes* виникають не тільки з таких імперативних норм, як заборона агресії та геноциду, але й із загальноновизнаних принципів та правил щодо основоположних прав людини права – таких як заборона расової дискримінації, рабства [23]. Таким чином обов'язок кожної держави виконувати, зокрема, Конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації має найвищий юридичний статус.

Однією з останніх резонансних справ, що знаходиться на розгляді у Міжнародному Суді ООН, є справа "Грузія проти Росії". У позові, що був поданий грузинською стороною 12 серпня 2008 року, стверджується, що Росія не дотрималась зобов'язань, взятих на себе згідно з Конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. (ст. ст. 2, 3, 4, 5 та 6). У позові наголошується, що порушення положень Конвенції були вчинені Російською Федерацією тричі в період з 1990 по 2008 роки під час інтервенцій на території Абхазії та Південної Осетії за підтримки місцевих сепаратистських сил. Зустрічні аргументи російської сторони, крім юрисдикційних, також містять претензії щодо порушення норм міжнародного права Грузією, наголошуючи на її дискримінаційній поведінці відносно мешканців Абхазії та Південної Осетії. Рішення, що буде прийнято Міжнародним Судом ООН по цій справі, матиме велике значення, як для розвитку міжнародного антидискримінаційного права, так і для вдосконалення практики застосування його найголовніших положень.

Правоформуюча роль Міжнародного Суду ООН у розвитку міжнародного права не викликає сумнівів. Незважаючи на те, що визнання обов'язкової юрисдикції істотно обмежено через застереження держав-учасників, Судом було розглянуто низку вирішальних питань, як у рамках судових, так і консультативних повноважень, зокрема щодо заборони дискримінації. Вкрай важливим є те, що у своїх рішеннях Суд не тільки підкреслив універсальність заборони дискримінації, а підтвердив імперативність деяких її проявів – расової дискримінації, геноциду, рабства [24]. Важливість цієї правової тенденції пояснюється юридичним статусом імперативної норми міжнародного права, а отже потенційною здатністю сприяти неухильності її дотримання з боку держав.

Еволюція правової думки, вивчення сутності поняття "рівність", розвиток засобів захисту людської гідності, максимальне проникнення пріоритету поваги до прав людини у міжнародне право,

"імперативізація" заборони їх порушень, створення численних міжнародних організацій, демократизація тоталітарних суспільств та постійна наукова робота юристів всього світу – всі зусилля, як і тисячоліття тому, спрямовані на реалізацію знання, що напевно має аксіоматичний характер: *aequum et bonum, est lex legum* – справедливість та загальне благо є законом законів.

Література:

1. Todd S. C. A Glossary of Athenian Legal Terms. Selections by Michael de Brauw. Edition of March 16, 2003. – P. 31.
2. Aequitas (aequum). Related to justice but distinguished from the positive law, jus. One of the fundamental principles which direct or should direct the development of law; it is the corrective and creative element in such development. A law which is guided by aequitas is jus aequum, its antonym is jus iniquum. In the legal sphere aequitas may be realized either by interpreting the existing law or by supplementing it where an exact legal provision is missing. Aequitas, as the word itself indicates, implies the element of equality. Transferred into the province of law it postulates equal treatment of all according to the conceptions nurtured in the social (common) conscience of the people which change, of course, when social and economic conditions undergo a change (Berger A. Encyclopedic Dictionary of Roman Law. – Philadelphia: The American Philosophical Society (1953). – P. 354).
3. Ziolkowski T. The mirror of justice: literary reflections of legal crises. – Princeton University Press, 2003. – P. 163.
4. Hamburger M. Morals and law: the growth of Aristotle's legal theory. – Biblo & Tannen Publishers, 1965. – P. 110.
5. Bassiouni M. Ch. International Criminal Law: Multilateral and bilateral enforcement mechanisms. – BRILL, 2008. – P. 170.
6. Linda A. Malone. International Law. – Aspen Publishers Online, 2008. – P. 1.
7. Svarverud R. International law as world order in Late Imperial China: translation, reception and discourse, 1847-1911. – BRILL, 2007. – P. 34.
8. May L. War crimes and just war. – Cambridge University Press, 2007. – P. 50.
9. Bull H., Kingsbury B., Roberts A. Hugo Grotius and International Relations. – Oxford University Press, 1992. – P. 253.
10. Див. позицію Підкомісії з попередження дискримінації та захисту меншин Комісії з міжнародного права ООН / Yearbook of the International Law Commission. E/CN. 4/873, para. 29. – Vol. II – 1966.
11. Convention to Suppress the Slave Trade and Slavery (1926). – League of Nations Treaty Series. – Vol. 60, P. 254.

12. Mats R. Berdal, Spyros Economides. *United Nations Interventionism 1991 – 2004*. – Cambridge University Press, 2007. – p. 6.
13. See: Alfred Verdross. *Jus Dispositivum and Jus Cogens in International Law*. – *The American Journal of International Law* Vol. 60, № 1 (Jan., 1966), p. 55-63; Alfred Verdross. *Forbidden Treaties in International Law*. – *The American Journal of International Law*, № 31, (1937), p. 571-577.
14. *Vienna Convention on the Law of Treaties* (1969). – United Nations, Treaty Series, vol. 1155, p. 331. – Art. 53, 64.
15. United Nations, Treaty Series, vol. 660, p. 240-266.
16. See.: Malcolm N. Shaw. *International Law*. 5th edition. – Cambridge University Press, 2003: "The concept of jus cogens is based upon an acceptance of fundamental and superior values", "It also reflects the influence of Natural Law thinking". – P. 117.
17. Boczek B. A. *International Law: a Dictionary*. – Scarecrow Press, 2005. – P. 20.
18. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – 848с. – С. 660.
19. *Fragmentation of International Law: Difficulties Arising From the Diversification and Expansion of International Law*. Report of the Study Group of the International Law Commission, Chaired by Martti Koskenniemi, Report of the International Law Commission on the work of its 58th session, 1 May – 9 June and 3 July – 11 August 2006. The report consists of two parts. The bulk of the report is contained in document. – A/CN.4/L.682, A/CN.4/L.702.
20. Boleslaw B. A. *International Law: a Dictionary*. – Scarecrow Press, 2005. – P. 19.
21. Charlesworth H. *Concept of Equality in International Law*. – Grant Huscroft & Paul Rishworth (ed) *Litigating Rights*, 2002. – P. 143.
22. See: Brownlie I. *Principles of Public International Law*. 5th Edition. – Oxford University Press, 2002.
23. *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)* (1962-1970), Second Phase, Judgment, I. C. J Reports 1970. – P. 32, paras. 33-34.
24. *Barcelona Traction*, para. 91; *South West Africa (Ethiopia v. South Africa; Liberia v. South Africa)* (1960-1966), ICJ Reports 1962/1966; *Nicaragua v. United States of America*, ICJ Reports 1986; *East Timor case (Portugal v. Australia)*, ICJ Reports, 1995; *Northern Cameroon's, South West Africa, Nuclear Tests, Hostages and Border and Transborder (Nicaragua v. Honduras)*.

ОСНОВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЯК ЕЛЕМЕНТА ДЕРЖАВИ

В статье рассматриваются основные теоретико-методологические подходы к понятию "пространства" как субъекта политических отношений и элемента государства, что обосновано развитием геополитики, обозначившей влияние географических факторов на политико-правовые и этнонациональные процессы.

In the article the basic theoretic-methodological approaches to conception "space" as a subject of political relations and element of the state are consider. That is grounded development of geopolitics, designating influence of geographical factors into politic, law and national processes.

Сучасний світовий розвиток актуалізує значення політичного простору як чинника політико-правового процесу. Предметом аналізу постають такі поняття як "територія", "територіальний устрій держави", "кордон", "територіальна / регіональна ідентифікація", "національні образи "власної" території", "просторове буття" тощо.

Конструювання регіональних образів пов'язано з процесами їх формалізації. Такий образ як сукупність знаків, символів, уявлень, які описують реальні простори (території, регіони, країни, ландшафти, етноконтактні зони і т. ін.), може приймати різні форми. Це є результатом двох процесів: цілеспрямованого конструювання з боку політичного ядра і виявлення колективної ідентифікації в рамках певної території.

Методологічною підставою таких процесів є визнання простору (географічного, політичного, культурного та ін.) елементом правового поля та політичної системи в цілому. У загальному методологічному розумінні будь-якого простору "генетично" закладена можливість політизації. Взагалі, політика неможлива поза її просторової локалізації та територіальної ідентифікації особи, що прагне отримати політико-правові можливості: права та обов'язки.

Право у концептуальному розвитку спирається на географічну карту Нового часу – максимально спрощену в політично-проектному змісті, завдяки цьому воно сприяє культивуванню територіально-політичних образів (наприклад: "атлантичні

країни", "європейський простір", "західні країни" та ін.). Вони раціоналізують правові основи в політиці за допомогою геопроторової схеми, яка уніфікує ментальну діяльність, вводячи в неї найбільш природні для суспільства образи земного простору, виконуючи культурну функцію: відсторонення від об'єкта і фіксування його образу [1, 25].

В історії дослідження простору в якості елемента держави можна виокремити два головних етапи: класичний (кінець XIX ст. – 60-і роки XX ст.) і сучасний (з 70-х років XX ст.). Особливості змістовної еволюції об'єкту дослідження дозволяють встановити зв'язок із класичним детермінізмом, який пізніше був замінений посибілізмом; виявити закономірності боротьби за оптимізацію території і простору держави.

Лімологія, як галузь наукового знання, що аналізує історію формування територіально-політичних систем різних порядків, використовуючи поняття кордонів, прикордоння, фронтира і т. д., наприкінці XX – початок XXI ст. набула нового дихання у зв'язку з боротьбою за джерела існування та перерозподіл влади на глобальному рівні. Саме цим обумовлена *актуальність* зазначеної теми дослідження даної статті.

Розробкою проблеми кордонів і просторів почали займатися ще у XIX ст. у зв'язку з наявною боротьбою держав за певні території, конструйованими різними джерелами політичної влади.

Так, не випадковим є успіх теорії фронтира Ф. Тернера, яка була екстрапольована в галузь політико-правових досліджень і отримала "другий подих" у роботах Я. Дашкевича, Т. Баррет, В. Трегольд та ін. [Див., напр.: 2]. На потенціал змістовного розширення предмету дослідження кордонів (лімології) вплинула концепція "природних кордонів" держави.

Концепція "природних кордонів", що покликана виправдати порушення територіальної цілісності держав необхідністю їх "природного розвитку", захисту "життєвих інтересів" і "власної" території певного народу, виникла наприкінці XIX ст. і була представлена у теорії Фрідріха Ратцеля, зокрема в роботі "Закони просторового росту держав". Популярністю користувалася теза Ф. Ратцеля про неправомірність принципу непорушності кордонів, який суперечить природним процесам розвитку держави як організму, що має коріння в просторі, з якого черпає життєву енергію [3, с. 53-182].

Образ держави як живого "біосоціального" організму, кордони якого подібні шкірі, а тому природно відбивають внутрішній стан організму – його кваліть чи міцність, виник наприкінці XIX ст. на основі уявлень прихильників натуралістичного напрямку соціології (Р. Вормса, А. Еспінас, П. Лілієнфельда, Г. Спенсера, А. Шеффле) і авторів географічної школи (Г. Бокль, В. Ключевського, Л. Мечникова, С. Соловійова). В натуралістичному напрямку соціології оформилася соціобіологічна школа, основою якої став принцип редукціонізму, тобто зведення соціального до біологічного. Настанови позитивізму Огюста Конта на розуміння соціології як "соціальної фізики", орієнтованої на методи біології, фізики, обумовили формування органіцизму, політизовані форми якого – "расизм", "нацизм", "соціал-дарвінізм" – згодом привели до дискредитації тези геополітики про суб'єктність географічного простору. Позитивізм обумовив народження не лише теорії географічного детермінізму політико-правового процесу, але став основою обґрунтування політекономічного детермінізму у марксизмі, де формування правового простору обумовлюється наявністю єдиної економічної системи в певних межах.

Сучасне державознавство виходить з того, що набуття географічного простору політичної якості відбувається в процесі складення регіональної ідентичності, яка виступає підґрунтям формування політико-правової суб'єктності простору, який з цього часу постає дієвим чинником самовизначення.

Проте, редукціонізм згаданої теорії Ф. Ратцеля мав прихильників не тільки серед політичних діячів того часу, але і серед правознавців. Так, шведський юрист Р. Челлен підтримав тезу про майбутній політичний занепад тих держав, які застигли в колишніх (реліктових) кордонах свого існування [Цит. за: 4, 39-43]. Учні Ф. Ратцеля – Х. Гельмольт, А. Дікс, Р. Зігер, Е. Шоне намагалися виділити загальне визначення кордону як периферійного органу, систематизуючи господарську, культурно-географічну, політичну складові і правовий порядок у державі. Значну роль у німецькій лімології відіграли дослідження І. Зьольх, С. Фосета, О. Мауля, присвячені "почуттю кордону в німців", що були проведені в прикордонних провінціях на Віслі, у Верхній Сілезії й ін. Так, С. Фосет у роботі "Кордони" при жорсткому розрізненні понять "кордон" і "рубіж" представив типологію кордонів у порівнянні їх описів і, як відзначав К. Хаусхофер, він послідовно проаналізував функції кордонів і перевершив самого Ратцеля [5, 147].

Найбільш послідовним представником геополітики Німеччини став генерал Карл Хаусхофер. У роботі "Кордони в їх географічному і політичному значенні" він обґрунтував біогеографічну сутність кордону і типологію "психології кордонів" [6]. К. Хаусхофер представив образ території держави як "живої надістоти", умовою виживання якої є "біологічні закони росту", під якими розумілося: постійне розширення територій шляхом захоплення земель, колоній і стратегічно важливих комунікаційних вузлів. К. Хаусхофер відзначив, що "...хід історичного розвитку веде від картини кордону і пов'язаних з нею вражень до інстинкту кордону, а через нього до усвідомлення рубежів цілих життєвих просторів і життєвих форм. Кордон – це периферичний орган – життєва форма, що "замкнута на ключ", позначена на всьому протязі, що випробовує напругу, але живе власним життям захисного покриву, що складається з життєвих форм, наповнених єдиною життєвою волею..." [7, 26-28]. К. Хаусхофер вважав, що "про захищені кордони" можна говорити лише там, де політичні кордони завдяки анойкумені збігаються просторово з незаселеністю, непридатністю для життя, де геологія, морфологія ландшафту сприяють становленню політичних кордонів, закріплених правовими нормами.

Проблеми психології кордонів держави, виховання почуття кордону, мистецтво проведення кордонів, порівняння культурно-географічних і політичних кордонів були в центрі уваги не тільки німецьких авторів. Ці проблеми вивчалися, наприклад, японськими науковцями – Е. Тэно, Д. Уэхара, досягнення яких приваблювали європейців у зв'язку з описом практики встановлення кордонів на територіях проживання етнічних меншостей. Е. Тэно представив типологію кордонів, а Д. Уэхара в роботі "Політичний розвиток Японії 1867-1909" пояснював кордони Японії присутнім "інстинктом безпеки", що відображується в конфігурації і зовнішній формі імперії. Пояснення невичерпної напруженості на окремих ділянках державних кордонів здійснювалося з культурно-морфологічної позиції. Але все ж більш розповсюджені вважалась теорія Ф. Ратцеля, яку інтерпретували перед війною представники англосаксонської наукової школи – Х. Маккіндер, А. Мехен – в Америці, Керзон – в Азії.

Особливе значення в дослідженні джерел класичної лімології здобуває праця Фредерика Тернера "Значення кордонів в американській історії", що збігається за часом з періодом діяльності Альфреда Мэхэна, Адамса Брукса, які обґрунтували становлення

силової переваги США. Ф. Тернер писав про державне будівництво, обговорюючи проблему політичної організації при надлишку вільної землі й в умовах віддалених кордонів [8, 405].

Але основною тезою в науковому вивченні кордонів залишалася теза про накладення політичних кордонів на існуючі "природні кордони". Вона знаходить відображення в роботах Н. Спідмена й А. Роллінгса, які доводили, що державам властива тенденція до експансії, тому мирне співіснування – неможливе [9, 392-394]. Кордони постають індикатором здатності держави до виживання в процесі міждержавного "природного відбору", вони нестабільні і є вираженням тимчасового балансу сил і залежать від нього.

Правову правомірність територіальної експансії обґрунтовують і Г. Рістад і С. Тагіл, зазначаючи, що держави завжди прагнуть збільшення своїх територій. Автори навіть обґрунтовують принцип "територіального збільшення", турбуючись лише про те, щоб при його реалізації держави не забували про створення надійних природних кордонів [Цит. за: 10].

У тому ж напрямі написана робота А. Герсона, у якій збільшення території за рахунок інших країн представлено як засіб забезпечення безпеки держави і надійного захисту громадян, задоволення "життєвих інтересів", створення "зручних кордонів по природних рубежах" [Цит. за: 11].

До питання кордонів як до основного питання політичного і культурно-історичного розвитку території, як до формування світогляду, політичної ідеології, культури, права зверталися російські науковці, які створили "євразійську доктрину". Так, П. Савицький – ідеолог євразійства, розробляв питання "просторових меж континентів у собі" – територій, де керують особливі ідеї, що обумовлюють відокремлення певних "місцерозвитків" [12, 154].

Так, Євразійському культурно-історичному типу відповідає визначений своєрідний "місцерозвиток", що обумовлює особливість і сталість характеристик політичного процесу.

Обґрунтування соціально-політичних кордонів "природними" межами присутні у роботах російського дослідника Л. Гумільова, який виходив з того, що концепція етнокультурних регіонів у маргінальних (окраїнних) зонах є найбільш придатною для інтерпретації світових політичних процесів.

Так, згідно Л. Гумільова, подібність ландшафтів визначала характер народів, зіграла важливу роль у формуванні культури і протистояння "Сходу" і "Заходу".

Згодом природно-обумовлене протиставлення набуло політичних рис, що знайшло своє обґрунтування в правовому полі держави. Отже, обґрутовуючи вплив природних кордонів на соціально-політичні структури, Л. Гумільов виступав із критикою географічного детермінізму, доводячи, що прямого впливу не існує, а є тільки опосередкований: "...природні нещастя не впливали на культуру і на етногенез, а впливали тільки на господарство, а через нього – на рівень державної міцності..." [13, 311-312].

Л. Гумільов доводить, що мінливість природних кордонів є причиною соціально-політичних трансформацій, які приводять до виникнення нових народів, культур і поглядів щодо устрою світу. Важливою є теза автора про те, що відсутність мінливості кордонів повинна була б привести до визнання принципу географічного детермінізму, а це, згідно теорії Л. Гумільова, веде до визнання відсутності всякого соціального розвитку.

Отже, різновидом теорії природних кордонів можна вважати обґрунтування необхідності максимально повного збігу між державними й етнічними кордонами. Цей погляд протримався досить довго, і на ньому ґрунтувалася територіальна перебудова Європи після обох світових воєн, у тому числі пов'язані з цим масові переселення людей і цілих етнічних груп.

Література.

1. Замятин Д. Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX веке / Д. Н. Замятин // Полис. – 2001. – № 1. – С. 24-36.
2. Баррет Томас М. Линии неопределенности: северокавказский "фронт" России / Томас М. Баррет // Американская русистика. Вехи историографии. Имперский период. – Самара: Самарский университет, 2009. – С. 163-195; Барсегов Ю. Г. Территория в международном праве / Ю. Г. Барсегов. – М.: Мысль, 1998. – 324 с.
3. Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография) // Классика геополитики. XIX век / Ф. Ратцель. – М.: Наука, 2003. – С. 53-182.
4. Доленко Д. В. Политика и территория. Основы политического регионоведения / Д. В. Доленко. – Саранск: Изд-во Мордовск. ун-та, 2008. – 345 с.
5. Хаусхофер К. Континентальный блок / К. Хаусхофер // О геополитике. Работы разных лет. – М.: Мысль, 2001. – С. 371-418.
6. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / К. Хаусхофер // О геополитике. Работы разных лет. – М.: Мысль, 2001. – С. 7-250.

7. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / К. Хаусхофер. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.
8. Тернер Ф. Значение границы в американской истории / Ф. Тернер. – М.: Мысль, 2007. – 405 с.
9. Spykman N., Rollings A. Geographic Objectives in Foreign Policy // American Political Science Review, 1939. – P. 392-394.
10. Замятин Д. Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX веке / Д. Н. Замятин // Полис. – 2008. – № 1. – С. 24-36.
11. Замятин Д. Н. Вказ. работа.
12. Савицкий П. Европа и Евразия / П. Савицкий // Континент Евразия. – М., 1997. – С. 154-283.
13. Гумилев Л. Н. Изменение климата и миграции кочевников. Надземные границы // Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. – Спб.: "Кристалл", 2003. – 608 с.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

Кормич Б. А., НУ "ОЮА"

РОЛЬ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У ФУНКЦІОНУВАННІ СУЧАСНИХ МОДЕЛЕЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

В данной статье анализируются основные современные модели национальной и международной безопасности. Системы обеспечения национальной безопасности рассматриваются в контексте защиты прав и свобод человека, обеспечения демократического развития государств.

The article presents the analyses of the main contemporary models of the national and international security. The national security systems are reviewed with respect to the granting the human rights and providing the democratic way of state development.

Однією з важливих тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин можна вважати зростання намагань абсолютної більшості держав попередити можливість світової війни та звести до мінімуму локальні війни шляхом проведення політики формування ефективних моделей профілактики конфліктів, зниження гостроти протистояння, вирішення конфліктів, а також дотримання прав людини і створення міжнародних стандартів в цій сфері.

Пошук оптимальних моделей став складовою політики національної безпеки, зовнішньополітичних стратегій в системі міжнародних відносин. Для України це також важливий та невід'ємний елемент її зовнішньополітичної діяльності. Адже національна

безпека це не лише гарантія реалізації національних інтересів, але й фактор взаємовигідного міжнародного співробітництва в умовах глобалізації. Разом з тим, взаємозв'язок категорій національної безпеки та громадянських прав і свобод є неоднозначним, що вимагає особливої уваги.

Аналіз всіх цих аспектів, втілених у практику системи міжнародних відносин, дає можливість вибору найбільш прийняттого варіанту, що базується на демократичних принципах захищеності інтересів, прав, свобод індивіда, суспільства, держави, міжнародної спільноти.

Окремі питання, пов'язані з даною проблематикою, розглядалися в роботах українських, російських, американських та інших дослідників, зокрема, У. Ліпмана, Б. Броуді, Г. Ласвела, І. Семиволоса, О. Гончаренко, В. Косевцева, І. Білько, О. Белова, А. Возженкова, А. Клименко, В. Міхеєва, В. Золотарьова, А. Грибкова, А. Кошкіна, С. Богданова, Н. Червова та багатьох інших.

Від правильного вибору моделі безпеки безпосередньо залежить поворот вектору розвитку демократії в бік зменшення загроз різного роду. При цьому до розрахунку приймаються і інституціональна, і організаційна, і нормативна складові моделі. Тобто, необхідно оцінювати як структуру, так і зв'язки, відносини, принципи регулювання в рамках моделі, прогнозувати короткострокові та довгострокові наслідки її функціонування.

Зокрема, це стосується дослідження формування концептуальних засад правого регулювання безпеки з урахуванням сучасних підходів до прав людини та домінування тенденції визнання пріоритету права в умовах просування до правової держави при забезпеченні національних інтересів, національної безпеки і їх поєднання з глобалізаційними процесами. Все це потребує використання існуючих правових норм та механізмів і вдосконалення та створення відповідних спеціалізованих правових інститутів.

Важливість існування спеціальних нормативно-правових механізмів для забезпечення широкого спектру напрямів національної безпеки, в тому числі і інформаційної, підкреслюється в Законі України "Про основи національної безпеки України" [1]. Стаття 2 цього Закону передбачає наявність певної правової основи національної безпеки, яка складається з Конституції та законів України, підзаконних нормативно-правових актів, а також теоретично-методологічної основи, що повинна відбиватися у цілому ряді доктрин, концепцій, стратегій та державних програм,

яким також надається юридичної сили, що робить їх обов'язковими для виконання державними органами та органами місцевого самоврядування.

Правові норми є одним з головних інструментів формального закріплення зовнішнього виразу державної політики, цілей, ідей та намірів правлячої еліти, засобом, за допомогою якого відбувається передача волевиявлення суб'єктів державного управління до його об'єктів.

Розуміння місця і ролі правового регулювання пов'язане з загальними підходами до права, що домінує як в науці, так і в суспільстві. Сучасна правова наука знає велику кількість концепцій та підходів до права, це – нормативний, морально-етичний, соціологічний, генетичний та ряд інших. Необхідно зазначити, що на протязі майже всього ХХ ст. переважаючим у радянській правовій науці (частиною якої була і українська) залишався саме нормативний підхід до права, який був характерним для радянської школи правознавства і який ґрунтувався на тому, що: "право – це система загальнообов'язкових, гарантованих державних норм, що виражають волю держави і виступають в якості регулятора суспільних відносин" [2]. Вже в 90-ті рр. на тлі демократизації суспільства право почали в більшій мірі асоціювати не з державою, як формальним його носієм, а з суспільством, індивідом, з поняттями особистої свободи та справедливості. Право в цей період почало виступати в якості системи нормативних установок, яка спирається на ідеї людської справедливості і свободи, виражена більшою частиною в законодавстві і регулює суспільні відносини.

Фактично відбулася трансформація поглядів на суб'єкт, волевиявлення якого закріплюється державним механізмом (тоталітарних правителів, правлячого класу, правлячої еліти, або всього суспільства). На сьогоднішній день визнається необхідність того, щоб право відображало інтереси всього громадянського суспільства, окремих соціальних груп та індивідів, а національний інтерес держави відповідав би інтересам її громадян.

Подібні поняття нерозривно пов'язані з проблемами легальності та легітимності рішень, які приймаються правлячою елітою та обумовлені побудовою правової держави. Оскільки, "у сучасному законодавстві люди бажають бачити добробут для усього людства, для окремих соціальних прошарків, для кожної особи... Юридичний закон залишається правилом поведінки, що встановлюється державою і забезпечується її примусовою силою. Але це

таке правило поведінки, що повинно стати будь-кому бажаним і вигідним, соціально обумовленим з позицій інтересів людини і природного довкілля" [3]. Нове наукове бачення права і проблематики правового регулювання відзначилось на трактуваннях процесу формування системи безпеки.

Адже сучасні реалії є такими, що будь-які кризи та конфлікти, що виникають в сфері прав людини, екології, економіки, інформаційній або воєнній порушують стабільність не лише національних політичних систем, але й регіональних, міжнародних.

Тому, процес трансформації форм та способів профілактики та вирішення конфліктів, попередження криз є достатньо активним.

Необхідно визнати, що поступово змінюються акценти у самих способах попередження та недопущення конфліктів. Від тиску на потенційного агресора Світ все більше схиляється до стимулювання взаємовигідного співробітництва, що виключає саму потребу агресивної поведінки. Ідеологія стратегічного стримування з її превентивними заходами все менше та менше себе виправдовує (зокрема, це приклад Іраку).

Більш ефективними стають заходи довіри та відкритості через ліквідацію та скорочення озброєнь, переговори та дипломатію, економічне партнерство, політичне співробітництво, розширення систем колективної безпеки.

Однак такий компроміс, заснований на балансі інтересів, зовсім не характеризується як стратегія "відступу" до періоду II Світової війни (відносно Чехословаччини або Польщі). Оскільки вона не стимулює конфлікти, а робить їх непотрібними. В даному випадку ставка робиться не на ізоляцію, а на нейтралізацію та залучення до взаємовигідних проектів (наприклад, Іран).

Разом з тим сучасні моделі є дуже різноманітними.

Близькими за змістовним наповненням є американська та російська моделі. В них ставку зроблено на глобальне стримування агресії стратегічними ядерними силами та використання сил швидкого реагування або сил загального призначення в регіональних та локальних конфліктах, наступальних локальних війнах.

Використовується участь в різних системах колективної безпеки і кооперація у боротьбі з міжнародним тероризмом. При цьому залишається змагання за переважаючий вплив в конкретних регіонах (Близький Схід, пострадянські країни), розміщуються військові бази за межами своїх державних територій.

Відмінною від цих моделей є китайська модель, де при наявності можливості спиратися на глобальне ядерне стримування ставку зроблено на власний оборонний потенціал. При цьому участь в системах колективної безпеки та розміщення військових баз на територіях інших країн не розглядається як фактор стримування агресії та усунення військової загрози. Кооперація допускається лише в боротьбі з тероризмом та сепаратизмом. Має місце практика широкого економічного партнерства з найбільш розвинутими країнами (США, країни ЄС, Росія тощо). Все це дозволяє Китаю вписуватися в концепцію післявоєнного багатопольярного Світу, підвищуючи свою роль на глобальному та регіональному рівнях за допомогою дипломатичних механізмів з прагматичним економічним ухилом. Важливим фактором розширення впливу виступає, також, вельми чисельна китайська діаспора.

Специфічною є і європейська модель, яка дозволяє країнам спиратися на тісне співробітництво загальноєвропейського рівня (ЄС) або більш широкого євроатлантичного (НАТО), що робить менш затратною самостійну національну оборонну політику. Система колективної безпеки є гарантом, який об'єднує політичні, економічні та військові можливості європейських країн. В рамках такої моделі Європа виступає достатньо цілісним та впливовим суб'єктом системи міжнародних відносин, орієнтованим на дотримання прав і свобод людини, створення мирних умов співіснування та розвитку міждержавного співробітництва як на європейському регіональному, так і на міжнародному рівнях.

Тобто, можна стверджувати, що досвід розвитку післявоєнного Світу свідчить про наявність декількох варіантів моделей вирішення конфліктів та попередження криз в системі міжнародних відносин.

Але й Україна має можливість оцінити адекватність будь-якої з існуючих моделей як згідно можливостей, так і згідно інтересів української держави та суспільства. Глобалізація та інші геополітичні процеси примушують шукати найбільш ефективний варіант, який стимулював би як демократичні процеси всередині України, так і демократизацію всієї системи міжнародних відносин, зниження рівня конфліктності у міждержавних відносинах та поглиблення міжнародного співробітництва в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Пошук передбачає як використання моделей, що вже існують, так і участь у формуванні нової перспективної моделі з макси-

мальним урахуванням національних інтересів та можливостей міжнародної кооперації. При цьому ефективність матиме лише модель, яка здатна відповідати внутрішнім та зовнішнім викликам сучасного цивілізаційного етапу.

Найбільш відповідними для України вбачаються два варіанти. Перший – це використання європейської моделі, але із урахуванням останніх політичних реалій для України, реалізація його в найближчому майбутньому є неможливою. Нова зовнішньополітична концепція виключає входження в НАТО, залишаючи лише окремі аспекти співробітництва, подібні програмі "Партнерство заради миру". Розширюється стратегічне партнерство з Росією, включаючи розміщення військової бази Чорноморського флоту РФ.

Враховуючи це, скоріше можна говорити про участь у створенні нової моделі, близької до європейської, але з іншими політичними акторами. Це може бути певний євразійський альянс, який забезпечує колективну безпеку та акумулює спільну ресурсну базу ряду країн СНД та Азії.

Головною умовою ефективності заходів із збереження миру та розвитку міжнародного співробітництва, поглиблення демократичних основ внутрішньодержавних та міждержавних відносин при цьому буде роль такої моделі не як альтернативи, а як доповнення та удосконалення вже існуючих моделей.

Це буде відповідати сучасним тенденціям розширення багатовекторності стратегічного партнерства та становленню багатополюсної міжнародної політичної системи. При цьому основоположною вимогою є врахування специфічних національних інтересів всіх учасників та їх максимально можливе узгодження. В такому співробітництві розподіл ролей не може відповідати формулі ведучий – відомий, а тільки формулі рівноправного та взаємовигідного партнерства без втручання у внутрішні справи один одного.

І тут саме європейська модель союзницьких відносин, без намагання виділити центральне ядро, є найбільш адекватною сучасним геополітичним реаліям. Дипломатичні, економічні та інші форми впливу більш продуктивні у розрахунку на перспективу, ніж обмежувально-силовий вплив. Це повинно бути головним уроком, щоб не допускати силового сценарію розвитку міждержавних відносин та вирішення конфліктів у міжнародних політичних відносинах.

Агресія у будь-якій формі не повинна залишатися атрибутом ХХІ століття, як і прагнення до нарощування рівня балансу сил. З урахуванням цілого комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів для України такий підхід є особливо важливим. Україна добровільно відмовилася від ядерного статусу, заявила про перспективи позаблоковості, і разом з тим про європейську орієнтацію та багатовекторне стратегічне партнерство. Сьогоднішній Світ, принаймні його розвинута частина, охоплений процесами глобалізації та інтеграції. Все це обумовило певний зсув векторів у національних системах, а саме включення в них елементів глобалізації. Згідно з рядом сучасних концепцій "національна безпека" до деякої міри втрачає свій державний або блоковий характер, перетворюючись на глобальне явище, що значною мірою залежить не від потужності держави чи блоку або угруповання держав, а від процесів міждержавного та міжнародного співробітництва.

Подібними міркуваннями продиктована і поява специфічного терміна "кооперативна безпека". Згідно з думкою Д. Дьюїта, основами цієї нової системи кооперативної безпеки стають три елементи:

- спрямованість не на залякування агресора, а на створення твердих гарантій попередження агресії;
- альтернативність політиці союзів або, у крайньому разі, співіснування поруч з ними;
- просування в галузі не лише військової, але й невійськової безпеки [4].

Характерними її рисами стає зменшення військових зовнішніх загроз на тлі розвитку ряду негативних процесів як глобально, так і регіонального характеру, що негативно впливають на внутрішню безпеку. Серед таких чинників: нові громадянські та міжнаціональні, міжконфесійні конфлікти та масові порушення прав людини, зростання насильства, розповсюдження наркотиків, тероризму, епідемії та екологічні проблеми. Саме просування векторів небезпеки від військових до невійськових і обумовлює необхідність для кожної держави приділяти увагу поліпшенню своєї внутрішньої безпеки.

Зі зсувом основних загроз у невійськову площину безпосередньо пов'язане деяке протиставлення індивідуальної безпеки та безпеки держави. Цікавою в цьому аспекті є думка колишнього міністра закордонних справ Канади Ллойда Ексвордсі, який вважає, що попри підсилення міжнародної безпеки, безпека людей

стає менш гарантованою в силу зростаючої кількості внутрішніх конфліктів. Автор вважає, що саме ці внутрішні конфлікти та вже згадані нами негативні чинники, з якими держава або не може або не бажає боротися, спростовують гіпотезу, згідно з якою безпека особи залежить від безпеки держави. Л. Ексвордсі пов'язує зміцнення безпеки, особливо безпеки людини, в сучасному Світі із впровадженням принципово нової наднаціональної стратегії кооперативної безпеки, яка включає шість складових:

- система індивідуальної безпеки потребує енергійного втручання для захисту людського життя, включаючи застосування примусових мір, в тому числі санкції та військове втручання, як це мало місце в Боснії та Косові;

- важливо оцінити людські "витрати" стратегій безпеки - як міжнародних, так і пов'язаних з безпекою окремої держави;

- політика безпеки повинна бути тісно інтегрована у стратегію підтримки прав особистості, демократії та розвитку;

- зважаючи на складний характер сучасних викликів безпеці індивідів, ініціативи в цій області повинні бути звернуті до суб'єктів світової спільноти, включаючи держави, багатосторонні організації та групи громадянського суспільства, а оскільки проблеми безпеки особистості мають транснаціональну природу, лише багатостороннє співробітництво дозволить знайти ефективні рішення;

- результативність цих рішень буде залежати від підсилення операційної координації, тобто чітко погоджених дій різних суб'єктів, включаючи учасників політичних переговорів, "блакитні шоломи", спостерігачів за правами особи та відповідальних за гуманітарну допомогу;

- зростаючу роль у концепції безпеки грають неурядові організації - органи громадянського суспільства, які в багатьох випадках були у вищій мірі ефективними партнерами в зусиллях по захисту безпеки людей [5].

У цілому, політика національної безпеки держави спрямована на зменшення та уникнення наявних та можливих загроз нормальному розвитку держави у відповідності з її цілями і є частиною національних інтересів держави.

Все це свідчить про незавершеність процесу вибору моделі поведінки України у системі міжнародних відносин. Це питання вибору залишається як теоретичним, так і практичним завданням, потребуючи, перед усім, вдосконалення правової бази, що регулює питання національної та міжнародної безпеки. На нашу думку,

основним завданням права в цьому аспекті є чітко визначити сферу застосування таких категорій як національні інтереси та національна безпека та встановити дієві і контрольовані механізми їхнього захисту, щоб, з одного боку, забезпечити демократичний розвиток держави та суспільства, а з іншого, дійсно створити безпечні умови цього розвитку.

Література:

1. Закон України "Про основи національної безпеки України" від 19 червня 2003 р. // Голос України. – 22 липня 2003 р. – № 134.
2. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права / С. С. Алексеев. – Свердловск: Свердлов. Юрид. ин-т, 1963. – Вып. 1. – С. 27.
3. Сурилов О. В. Теория держави і права / О. В. Сурилов. – Одеса: Астропрінт, 1998. – С. 97.
4. Dewitt D. Common, Comprehensive and Cooperative Security / D. Dewitt. – The Pacific Review, 1994. – № V.
5. Axworthy L. La securite humanine: la securite des individus dans un monde en monde / L. Axworthy. – Politique etrangere. – 1999. – № 2. – P. 333.

*Глушков В. А., Национальная академия
Службы безопасности Украины*

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ СОВРЕМЕННОГО ПРАВОСЛАВИЯ

Статья посвящена рассмотрению геополитических проблем, с которыми сталкивается современная православная церковь.

The article is devoted to consideration of geopolitical problems which a modern orthodox church runs into.

Современное Христианство делится на три основных направления: католичество, православие и протестантизм. В настоящее время не существует единой Протестантской Церкви и насчитывается несколько тысяч протестантских деноминаций, а Православная Церковь включает в себя несколько независимых друг от друга Церквей. Кроме Русской Православной Церкви (РПЦ), есть Грузинская Православная Церковь, Сербская Православная Церковь, Греческая Православная Церковь, Румынская Православная Церковь и т. д. В РПЦ имеется несколько ответвлений, в частности, сама РПЦ, русская Зарубежная

Православная Церковь. Православные Церкви управляются патриархами, митрополитами и архиепископами. Современное мировое православие не имеет единого руководства, не все Православные Церкви имеют общение друг с другом в молитвах, таинствах и признают друг друга истинными церквями. Православные считают, что единство Православной Церкви проявляется в едином вероучении и во взаимном общении и в таинствах.

В то же время Католичество представляет собой единую Вселенскую Церковь, части которой в разных странах мира находятся в общении между собой, разделяют единое вероучение и признают папу римского своим главой. В Католической Церкви существуют деление на обряды, которые отличаются друг от друга формами литургического поклонения и церковной дисциплиной: римский, византийский и др. Поэтому выделяются католики римского обряда, католики византийского обряда и т. д., но все они являются членами одной Церкви.

Католицизм, с точки зрения Православия, представляет собою еретическое направление в христианстве, образовавшееся в 1054 году как его западное направление и занявшее враждебное отношение к восточному православному. В православии существуют две точки зрения на католиков. Первая считает католиков еретиками, искажившими Символ Веры. Вторая – схизматиками, отколовшимися от Единой Соборной Апостольской Церкви. Католики, в свою очередь, однозначно считают православных схизматиками, отколовшимися от Единой Вселенской и Апостольской Церкви. Критериями разграничения этих церквей служат догматы, обряды, организация и дисциплинарные правила для духовенства.

Православная церковь нередко обвиняет католиков в прозелитизме, под которым она понимает проповедь католичества среди православных. В 2002-м году Отдел внешних церковных связей Московского Патриархата выпустил справку, озаглавленную "Католический прозелитизм среди православного населения России". В справке содержались утверждения о том, что многочисленные монашеские католические ордена ("Миссионеры – сыновья Непорочного сердца Благословенной Девы Марии", кларетины, "Сестры – миссионерки Божественной любви", "Миссионерки Святого Семейства", вербисты (SVD – "Общество Слова Божия", иезуиты, салезианцы – "Салезианцы дона Боско – Общество святого Франциска Сальского", францисканцы и т. д.), действующие

в России, считают своим долгом миссию среди местного населения, включая обращение православных в католичество. В этой справке приводятся факты активной работы монахов католических орденов в общеобразовательных школах, в частности, уроки катехизации для детей начальной школы, религиоведение для старшеклассников, миссионерской деятельности среди населения путем создания Католических молодежных центров, организации детских каникул на базе летних лагерей, санаториев, работы в домах инвалидов, распространения католической литературы через почтовые ящики и т. д.

Вопрос о прозелитизме, наряду с вопросом об украинских униатах, по-прежнему остается источником напряженности. В конце 2005 года Патриарх Алексий II заявил, что он считает, что подобной встрече Папы и Патриарха должны предшествовать реальное улучшение отношений и преодоление тех трудностей, которые существуют на сегодняшний день. Их осложняют прозелитизм Римско-Католической Церкви и разгром православных епархий в Львове, Тернополе и Ивано-Франковске. Перенос кафедры грекокатолического архиепископа из Львова в Киев, продвижение грекокатоликов на восток также не способствуют налаживанию отношений между Церквями.

Политические отличия. Православная Церковь, в отличие от католической, которая всегда и во всем и всеми путями стремится к власти (светской, клерикальной, имущественной и личносуггестивной), не ищет власти на земле любой ценою. Поэтому она никогда не притязала ни на светское господство, ни на борьбу за государственную власть в виде политической партии. Православная церковь следует в этом вопросе из положений теории симфонии властей, основные положения которой сводятся к тому, что церковь и государство осуществляют свою деятельность в различных сферах, имея различные задания, но помогают друг другу в достижении общего блага, государство правит, но не повелевает Церкви и не занимается принудительным миссионерством. Церковь организует свою деятельность свободно и самостоятельно, соблюдает светскую лояльность, но судит обо всем своими христианскими мерилami и подает благие советы, а может быть, и обличения властителям и благое научение мирянам. Основным оружием церкви является совесть, наставление, обличение и отлучение. Византийские и по-слепетровские уклонения от этого порядка рассматриваются как отклонения от нормы.

И Православная и Католическая церкви почитают только себя "единой святой, кафолической (соборной) и апостольской Церковью" (Никео-Цареградский символ веры). Следует заметить, что Католическая Церковь признает, что поместные Православные Церкви – истинные Церкви, сохранившие апостольскую преемственность и истинные таинства.

Официальное отношение Католической церкви к Восточным церквям, не состоящим с ней в общении, включая поместные православные церкви, выражено в Декрете Второго Ватиканского собора "Unitatis redintegratio": немалое число общин отделилось от полного общения с Католической Церковью, иногда не без вины людей: и с той, и с другой стороны. Однако тех, кто рождается ныне в таких Общинах и исполняется веры во Христа, нельзя обвинять в грехе разделения, и Католическая Церковь приемлет их с братским уважением и любовью.

Официальное отношение Русской православной церкви к Римско-католической церкви выражено в документе "Основные принципы отношения Русской Православной Церкви к инославью". Диалог с Римско-Католической Церковью строился и должен строиться в будущем с учетом того основополагающего факта, что она является Церковью, в которой сохраняется апостольское преемство рукоположений.

Православный мир – это "семья", или сообщество, единых в вероучительном отношении автокефальных церквей как "самовозглавляющихся", институционально самостоятельных организаций, что является важнейшим аспектом православного церковного устройства. Главы этих церквей, обычно называемые предстоятелями или первоиерархами, так как в богословском смысле Церковь одна, (и у нее один "глава" – Христос) составляют диптихи; именно их и поминает как собратьев каждый предстоятель во время первосвященнической литургии, обозначая тем самым единство Православной Церкви в целом.

Структура современной Православной Церкви покоится на исторически сложившейся системе пентархии, согласно которой существует пять "начальных", "апостольских" церковных центров, имеющих непреходящее значение: первый Рим, Константинополь как второй Рим, Александрия (Египет – Северная Африка), Антиохия (в древности – один из ближневосточных центров, ныне – захудалая деревня на территории Турции) и Иерусалим (почетное место Церкви – матери всех церквей). Пентархия древних патриархатов

составляют начало диптиха – перечня первосвятительских кафедр, составленного "в порядке чести". Эта идея сохранила свое значение в православии и после Великой схизмы 1054 года.

Разрыв с первым Римом был воспринят как временное его отпадение и не привел к трансформации общей идеи церковной структуры. Следствием стало лишь то, что первенство чести перешло следующему по диптиху – Архиепископу Нового Рима и Вселенскому Патриарху, как именуется предстоятель Константинопольского Патриархата. Он как "протос" (первый) является "первым среди равных" среди других предстоятелей других поместных автокефальных церквей.

Православный мир всегда имел два полюса – славянский и греческий, между которыми приходилось искать свое место православным иным национальностям (румынам, арабам или албанцам), хотя его единство долгое время мыслилось именно по византийскому, имперскому образцу. Православно-византийская идея особо проявилась в XIX веке, когда после развала теперь уже Османской империи, на историческую арену стали одно за другим выходить православные национальные государства. С одной стороны, в так называемом мегалоидеатизме (от греч. *megale idea* – "великая идея") греков – народа, освободившегося раньше других: идея была в том, чтобы создать на Балканах полиэтническое, но моноконфессиональное православное государство-империю (конечно, с доминированием греческого элемента). С другой стороны, она проявилась в стремлении русских взять Босфор и Дарданеллы и, снова водрузив крест на Святой Софии, включить "второй Рим" в пределы "третьего Рима" – Москвы. Концепция симфония власти является соединительным звеном православной цивилизации и мира политического, так как в том или ином виде она была присуща во всех исторически известных православных государствах.

РПЦ высказала свое право на социальное учение в принятых на Архиерейском Соборе в августе 2000 года "Основах социальной концепции Российской православной церкви (ОСК). Наиболее оптимальной моделью для РПЦ в условиях либерального устройства является необходимость дистанцирования от любого государственного строя, существующих политических доктрин, конкретных общественных властных сил. Сегодня многие православные идеологи в России считают "византийскую симфонию" Церкви и Царства своего рода непреходящим идеалом православной церковно-государственной организации.

С богословской точки зрения, православие мыслит себя как единую Вселенскую Церковь, опирающуюся на "камень истинного исповедания", так что разрыв с "первым Римом" никак не умаляет ни церковного единства, ни святости Церкви и ее верности апостольскому преданию. Однако общность веры и общение в таинствах сами по себе – при отсутствии объединяющего политического или церковно-административного начала – не могут обеспечить актуального единства мирового православия. Заявка на универсальность входит в очевидное противоречие с институциональной раздробленностью и неспособностью к реальной консолидации.

В древности автокефалия возникает на уровне митрополичьего округа, то есть территории, включающей несколько епископий, так как для поставления новых епископов необходим епископский собор, количественно состоящий не менее, чем трех епископов. 34-е Апостольское правило гласит: "Епископам всякого народа подобает знать первого в них, и признавать его как главу, и ничего превышающего их власть не творить без его рассуждения: творить же каждому только то, что касается до его епархии и до мест, к ней принадлежащих. Но и первый ничего да не творит без рассуждения всех. Ибо так будет единомыслие, и прославится Бог о Господе во Святом Духе, Отец, Сын и Святой Дух". Географически и исторически размеры епископий варьировались, равно как и границы поместных церквей.

Постепенный упадок древних восточных патриархатов, которые были центрами внутрицерковных традиций, например, патриарший статус Иерусалима, был связан с развитием феномена национально-государственных образований в результате освобождения балканских народов от османского ига, например – Охридская архиепископия как один из церковных центров на Балканах, которая не совпала ни с одним из центров новообразованных государств, погибла. Современные автокефалии представляют 16 суверенных церквей-"государств", большинство из которых имеют свои территории и свою "национально-государственную" паству, что отражает историческую государственную эволюцию.

Константинопольский собор в 1872 году осудил филетизм, то есть неправомерное с богословской точки зрения отождествление церковной общности с национальной, однако исторический процесс развивался по парадигме создания национальных государств: одна нация – одно государство – одна церковь. Создание

в Греции своей государственной и автокефальной церкви привело к разрыву с Константинопольским патриархатом, находящимся в Турции. В данном случае произошла смена имперской (византийской) церковно-административной модели на новоевропейскую протестантскую. Россия была единственным государством, где православная церковь включала и объединяла разные этнические общности, и где сохранялась византийско-имперская церковная идеология.

Кроме того, в XX веке произошло возникновение многочисленной православной диаспоры на Западе и на Востоке, что способствовало возникновению конфликта между принципом поместной церкви и наличием православных общин за пределами поместных церквей, то есть диаспор.

Таким образом, принципы построения православия сводятся к следующему: поместная церковь (церковь на традиционно православной территории); автокефальная церковь (независимая административная единица); национальная церковь (моноэтническая или же с этноконфессиональной доминантой); церковная диаспора; конфессиональная (автокефальная церковь на территории, где она не является доминирующей среди других христианских).

Принцип поместности означает, что церковная организация соотносится с определенной территорией, так что епископы являются главами территориальных церковных округов – епархий. Этому принципу соответствует и его выражает древняя формула: в одном городе – один епископ. В этом случае границы епархий, как правило, совпадают с государственно-административным делением, что соответствует древней традиции. Это позволяет церковным властям иметь в качестве своего светского референта светских администраторов соответствующих территорий. Из принципа поместности вытекает понятие канонической территории. Каждый епископ обладает полнотой церковной власти на территории своей епархии, то есть является епископом определенной области. Соответственно, он не имеет права распространять свою власть за пределы своего канонического пространства. Это касается и митрополитов, которые имеют свои епархии, а в качестве митрополитов являются лишь епископами административного центра и председателями соборов епископов округа. Из митрополичьих округов или просто епархий (в разных церквях – по-разному) составляется каноническая территория поместной автокефальной церкви. Например, Румынской, или Элладской (в Греции), или

Русской – на территории России и стран постсоветского пространства. Поместные автокефальные церкви вполне самостоятельны в решении своих внутренних административных проблем. То же, что касается всего мирового православия, подлежит рассмотрению и решению общецерковного ("вселенского") собора епископов, буде таковой состоится.

В современном православии существует контраст между древними патриархатами, которые сохранились как центры автокефальных церквей (Константинополь, Александрия, Антиохия, Иерусалим), и другими автокефальными церквями, канонические территории которых совпадают с территориями государств (Московский, Сербский, Грузинский, Румынский, Болгарский патриархаты, а также церкви в Греции, на Кипре, в Польше, Чехии и Словакии, Албании). Александрийский, Антиохийский и Иерусалимский патриархаты можно назвать "конфессиональными", поскольку на их "канонических территориях" существуют другие, параллельные, христианские церкви и даже патриархи (это местные церкви, подчиняющиеся Риму, а также древние, но неправославные, т. н. восточные церкви). Паства православных патриархатов – это православные, живущие на определенных территориях. Этнический состав и соотношения более сложные. Антиохийский патриархат – арабская церковь. Иерусалимский – греческая иерархия (и все Святогробское братство), арабская паства (за исключением паломников) и приходской клир. Александрийский – греческая иерархия и ряд приходов, но церковь в целом миссионерская: "каноническая территория" охватывает всю Африку, где существуют как греческие, так и местные этнические общины и клир (есть даже епископы-африканцы). К "конфессиональным" можно также отнести православные церкви в Польше, Чехии и Словакии, в Албании, где православные составляют конфессиональное меньшинство.

К строго национальным, по существу моноэтническим, относятся православные церкви Грузии, Болгарии, Румынии, Греции и Кипра. Здесь православие является исторической и доминирующей конфессией, а поместные церкви являются де факто "государственными". Это классические случаи "православного национализма", когда церковь по существу идентифицирована с национальным государством, нацией и доминирующим этносом (более того, она эту нацию в значительной степени и формирует). Сложнее обстоит дело с Сербским патриархатом, который объединяет сербов и

черногорцев, а также – потенциально – македонцев (последние образовали свою, "раскольничью", этнически-государственную церковь на территории суверенной Македонии).

Московский патриархат представляет собой пример "третьей римской", то есть имперской, церкви, полиэтнической по характеру. Русская Православная Церковь (РПЦ) всегда была государственной церковью Российской империи, составляющую ее "каноническую территорию". Специфика нынешнего состояния Московского патриархата связана с распадом империи советского образца, в результате чего "каноническая территория" Московского Патриархата оказалась разделена между разными национальными государствами.

Московская патриархия сегодня является одновременно и церковным центром в Российском государстве, и центром обширной "канонической территории" с многочисленной паствой, живущей в государствах, весьма различных в геополитическом отношении. "Каноническая территория" Московского Патриархата – это форма умершей империи, которая в определенном смысле повторяет судьбу Константинопольского патриархата византийского периода). Московский Патриархат имеет такие составные части: а) церковь в РФ, являющаяся русской по самоназванию и по факту этнической доминанты, но включающая в себя другие этнические группы, проживающие на данной территории; б) церковь в других русских государствах (Белоруссия, Украина); в) церковь в Молдове, где произошел раскол румынофилов, стремящихся включить церковь в Молдове в Румынский патриархат, чему противится суверенное Молдавское государство, а также русские, живущие в самопровозглашенной Приднестровской республике; г) Епархии в среднеазиатских государствах со значительным русским населением; д) Епархии и приходы в странах Балтии среди этнических православных; е) Калининградская область, представляющая русский анклав.

Перестав быть церковью в одном государстве, РПЦ как единая автокефальная церковь вынуждена решать несколько задач: позиционирование в РФ прежде всего в качестве национальной (то есть "государственной" и этнически русской), но также и полиэтнической (этнически открытой) и даже, по необходимости, "конфессиональной" (православной наряду с протестантами и католиками) церкви; позиционирование своих украинской и белорусской частей в качестве поместных, национально-государственных,

внутренне автономных церквей, но – в единстве с МП; сохранение в составе МП молдавской церкви (последнее реально постольку, поскольку Молдавское государство невелико и к тому же является заложником "приднестровского вопроса": в ПМР – отдельная епархия, преимущественно "русская"); церковное укрепление калининградского анклава (который вошел в "каноническую территорию" МП только в результате установления послевоенных границ); церковное укрепление западной диаспоры в ближнем зарубежье – странах постсоветской Балтии; церковное укрепление восточной диаспоры – в среднеазиатских государствах (бывших советских республиках).

В современных условиях каноническая территория РПЦ в странах Балтии не только граничит с ЕС, но и в отдельных местах входит в ЕС. В связи с этим присутствие РПЦ в Балтии имеет геополитическое значение и достигло уровня конфессионального конфликта. Православная диаспора в странах Балтии, которая является опорой РПЦ, не является эмигрантской. В связи с этим возникло противостояние между Московским патриархатом и Константинопольским патриархатом. На территории Эстонского государства образовалось две церкви, имеющих две юрисдикции – Московская и Константинопольская, которая поддерживается правительством. Таким образом, правительством Эстонии избрана так называемая финская модель, при которой местная православная церковь подчинена Константинопольскому патриарху как Первому лицу в православном мире для избежания подчинения Московскому.

Константинопольский патриархат в настоящее время является, с одной стороны, претендентом на место наднационального центра мирового православия. Данный патриархат является древнейшим, первым византийским, автокефальной моноэтнической церковью (хотя в реальности это диаспоральная) вселенской церковью. Первосвятительская кафедра находится в Стамбуле, канонической территорией которой является часть Турции, часть Греции, островные епархии, включая Крит и Афон. Церковной юрисдикцией Константинопольского патриархата является весь мир за пределами канонических территорий других канонических православных церквей. Константинопольский патриархат претендует на держателя вселенской идеи, центр православия и, что дает право на церковную власть над всей православной диаспорой. В основе таких претензий находится идея пентархии и порядок

дигтихов, особое положение первого среди равных, наличие плюскности, внепространственный центр мирового православия. Такое положение должно играть роль консолидирующего центра мирового православия. В свое время центр Константинопольского патриархата находился в Женеве. Именно реализация принципа экстерриториальности константинопольского патриархата дает прерогативы константинопольскому проекту в плане проведения самостоятельной политики, а условиями, способствующими этому, являются наличие сильного греческого лобби в США, членство Турции в НАТО и ЕС, также высокая социальная мобильность и консолидированность греческой диаспоры.

Православная диаспора представляет собой особенный исторический феномен, который, начиная с XX столетия, изменил православную карту мира, создав фактически вселенское присутствие православия. Этому способствовали эмиграции православных – три из России (1917, 1945, 1970), греческая из Турции, Кипра и из самой Греции, из Югославии, Румынии, Болгарии во второй половине прошлого столетия, а также арабской эмиграции с Ближнего Востока. В результате образовались зарубежные православные епархии различных автокефальных церквей в Западной Европе, в обеих Америках, в Австралии и в Азии. Мировое православие обрело диаспоральное измерение в форме этноконфессиональных сообществ и соответствующих юрисдикций материнских "национальных" церквей. Это первый этап. Второй этап заключается в осуществлении процесса аккультурации. В нем можно выделить два направления. Первое связано с натурализацией детей иммигрантов и вовлечение в православие местное население. Результатом этого процесса является образование западного православия. Его отличительной особенностью является отрыв от исторических корней в связи с тем, что оно стало местным, то есть поместным.

Диаспоральность "западного православия" воспроизводится за счет новых иммигрантов, что приводит к определенному напряжению – между теми, для кого связь с православной родиной и родным языком является очень важной, и коренными или укorenившимися "гражданами Запада". Такое межконфессиональное напряжение существует как в Европе, так и в Америке. В частности, в Америке много "этнических" православных юрисдикций, но одновременно в последнее время усиливается тенденция к их организационному объединению, к созданию собственно аме-

рианской, поместной православной церкви. В 1970 году автокефалию получила от своей матери-церкви РПЦ, которая стала именоваться Православной Церковью в Америке. В то же время Константинопольский Патриархат и его сторонники не признали законности этого акта. Недавно епархия Антиохийского патриархата в Северной Америке добилась автономии. Подобные настроения нарастают в последние годы и в крупнейшей православной юрисдикции – американской епархии Константинопольского патриархата, большинство клириков и мирян которой греческого происхождения хотят сами решать проблемы своей церкви, без вмешательства и диктата патриархии в Стамбуле. Такая же тенденция, ясно обозначившаяся в 60-х, впоследствии только усиливается и в Западной Европе. Таким образом, в значительной своей части православное сообщество на Западе не хочет быть диаспорой и стремится образовать самостоятельные поместные церкви в границах определенных стран или регионов.

Негативной стороной организационного вопроса является отсутствие единого понимания устройства Вселенской Православной Церкви со стороны всех автокефальных церквей. Решение этой проблемы во многом зависит от соотношения двух главных противостоящих друг другу патриархатов – Константинопольского и Московского. Это касается, прежде всего, вопросов экклезиологии – утверждение абсолютного автокефализма Москвы, с одной стороны, и стремление к универсальной юрисдикции Константинополя, с другой". Имеющиеся разногласия неоднократно пытались уладить путем переговоров. Так, в частности, предсоборный процесс, начавшийся еще в тридцатые годы двадцатого столетия и набравший силы в семидесятые годы, основным содержанием которых были специальные межправославные совещания для подготовки Великого и Святого Всеправославного собора, на котором бы во многом решились актуальные проблемы мирового православия и, прежде всего, организационного и правового характера.

До настоящего времени не создано единого всеправославного центра по типу общепапского в католическом христианстве. После 1917 года потерпела поражение последняя империя византийско-имперской модели, "Третий Рим". Попытку воссоздания идеи третьего Рима с государственно-политических реанимации уже в новых исторических условиях представляет сталинский проект создания "православного Ватикана", для чего в 1948 году в Москве было созвано Всеправославное совещание. Однако древние патриархи,

занимающие первые места в диптихе, не захотели идти под власть Москвы с учетом самого сакрального смысла пентархии, а также наличия властных амбиций Константинополя. Учитывая то, что Константинопольский патриархат являлся первым среди равных православных патриархатов, то он взял на себя функции координации предсоборного процесса. Этот процесс после развала социалистической системы этот процесс сменился рядом серьезных межцерковных конфликтов в Восточной Европе, в частности, расколы в Украине, в которые пытался вмешаться Константинопольский Патриархат, как "вселенский арбитр"; борьба между Московским патриархатом и Константинопольским патриархатом за юрисдикцию в Эстонии. Это привело в 1996 году к полугодовому разрыву церковного общения между двумя Церквами (неслыханный и скандальный случай, сильно ударившей по диаспоре, где приходы КП и МП часто живут друг с другом бок о бок).

Столкновения внутри православного мира связаны с наличием двух противоречащих экклезиологических концепций. Константинопольский патриархат, опираясь на положения 28 правила Халкидонского собора, претендует на координацию и контроль над всеми православными за пределами традиционных национальных православных территорий. Данная позиция обосновывается необходимостью защиты вселенскости и единства православия, поместности и автокефалии. Константинопольский патриарх, как первый православный иерарх, опекает православие и православных за пределами канонических территорий, не посягая на права независимых церквей, занимающих свое место в диптихе. Следует отметить, что в свое время в Османской империи существовал институт этнарха, в соответствии с которым Константинопольский патриарх рассматривался Портой в качестве единого, в том числе гражданского, главы всех православных империи.

Идеологическим подспорьем позиции Константинопольского Патриархата является осуждение церковного филетизма Константинопольским поместным собором 1872 года. Кроме того, следует отметить и наличие прагматических интересов самого патриархата. Если диаспоральные епархии Константинопольского Патриархата в Америке и Западной Европе обретут независимость, то он может фактически потерять всю свою паству. В противном случае следует ожидать, что и закрепленные за ним епархии в Греции должны будут перейти в юрисдикцию

местной Элладской Церкви. Развитие ситуации в таком направлении грозит потерей финансовой и политической поддержки со стороны США, которые в свою очередь защищают патриархию от негативного отношения турецких властей, не желающих присутствия на своей территории православной патриархии. Кроме того, в случае исчезновения Константинопольского патриархата теряется парадигма пентархии, возможно развитие событий, при которых из первоначальных пяти первых по чести церквей остается только три, а первенство может перейти к Александрии. Филетизм был осужден против желания болгар, которые фактически с политической независимостью захотели избавиться и от греческого присутствия в своей церкви.

Другая еклесиологическая позиция заключается в утверждении автокефализма, примата прав и интересов отдельных поместных церквей, которое осуществляется даже в ущерб общеправославного единства. На защите автокефализма стоят все поместные православные церкви, которые составляют в лице своих первоиерархов диптихи, что обосновано и исторически, и канонически. Автокефальные церкви – это церкви, имеющие не просто свою законную "каноническую территорию", но, прежде всего этнокультурную доминанту. За автокефалией стоит, прежде всего "православная нация" или же несколько "православных наций", объединенных церковной администрацией. Автокефалия как сочетание поместного и национального принципов церковного устройства обеспечивает некий порядок в мировом православии, не входящий в противоречие с порядком диптихов. Этот принцип последовательно проводится материнскими церквями и в диаспоре, которые исходят из пастырской заботы о своих духовных чадах (реальных и потенциальных). Православные эмигранты, носители языка и культуры той или иной "национально-государственной" церкви, естественным образом в диаспоре создают "дочерние" церкви, в церковном отношении подчиняющиеся церкви-матери. На практике такова "внешняя политика" всех автокефальных церквей (за исключением Элладской Церкви, поскольку православный греческий клир в Александрийский и Иерусалимский патриархаты "поставляется" из Греции). Исходя из представления о том, что церковное подчинение общин диаспоры должно определяться этнокультурной принадлежностью их членов, и противостоя "вселенским" претензиям Константинополя.

Московский патриарх стремится объединить под своим омофором все "русские" по происхождению церкви Западной Европы, что является проявлением филетизма, расширенного до масштаба этно-культурной традиции. Таким образом, проявляются претензии РПЦ на реальное лидерство в мировом православии, поскольку оно зависит от способности разрешить ключевую проблему нынешнего устройства мирового православия – проблему диаспоры и, соответственно, образования новых автокефальных церквей. РПЦ является самой крупной и мощной поместной православной церковью – как по численности своей "этнокультурной" паствы в России и за ее пределами, так и в смысле своей ассоциированности с новым Российским государством. Так или иначе, РПЦ должна решать и задачу укрепления своего присутствия в Зарубежье, не только в дальнем, но прежде всего в ближнем, где этнические православные – русские – порой оказываются в положении изгоев.

В настоящее время в неконсолидированном православном мире остро стоит вопрос о реальном лидерстве. Реальное лидерство заключается в способности достигать реальной консолидации, а значит, находить компромиссы, добиваться взаимных договоренностей и баланса интересов. Однако в этом отношении стратегемы Московского патриарха так же двусмысленны, как и политика Константинопольского. РПУ предлагает решить общеправославную проблему диаспоры, опираясь на этнокультурный фактор и принцип автокефализма, не апеллируя к межправославному взаимодействию и нахождению консенсуса. Преодоление конфликта интересов возможно только на основе разрешения конфликта богословских концепций церковного устройства. Для этого и собираются общецерковные соборы. Долгосрочная, "прочная" политика, в том числе и церковная, невозможна без опоры на некие общепризнанные основания жизни и деятельности. Таковыми для Православной церкви являются богословские, экклезиологические, принципы, которые никто из ныне действующих иерархов отменить не может.

Это проблемы соотношения – как богословско-теоретического, так и церковно-практического, с одной стороны, вселенскости и единства православия, а с другой, – его поместной, этнокультурной выраженности в форме автокефализма. "Восточные" православные церкви должны признать феномен западного православия и актуализировать единство православия мирового с участием "представителей" этого феномена – ко благу

всей Церкви. И западные православные церковные сообщества постепенно должны стать поместными и независимыми в вопросах внутреннего устройства и жизни (автокефальными или автономными). В то же время новые православные иммигранты в западных странах должны иметь возможность сохранять живую связь с материнскими церквями и пользоваться пастырской заботой "родных" иерархов и священников.

В целом же мировое православие должно избрать путь консолидации путем подготовки и проведения Всеправославного собора. И только после этого мировое православие сможет продолжить свой диалог с инославными христианами и с современным миром в целом. В противном случае православие застынет в своем разделении на "православные национализмы" – в форме автокефализма или же до бесконечности соперничающих мировых церковных центров, представляющих "греческую" и "славянскую" его части и заставляющих других православных выбирать ту или иную сторону или же дистанцироваться от обоих и предаться филиетической автаркии.

Следует отметить, что в Украине православие переживает сложный период, обусловленный его расколом. Этот период концентрации отличается накоплением и расстановкой сил, приобретением союзников и четким определением противников. В основе становления политики православия должны находиться положения славяно-православной цивилизации, а также неустаревающие положения теории симфонии власти, что способствует укреплению позиций с зарубежной православной церковью и проведению политики православного прозелитизма, созданию новых очагов православия на основании этнической, моральной и религиозной идентичности. Такой подход может способствовать устранению раскола в православии Украины, созданию единого православного поля в Украине на основе действующего законодательства, а также укреплению позиций внутри мирового православного мира и за его пределами.

ПОЛІТИКА РОЗШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА СХІД ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИК НОВОГО ПЕРІОДА У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

В статье рассматриваются тенденции расширения Европейского Союза на Восток после окончания холодной войны, когда посткоммунистические государства становятся кандидатами для вступления в Европейский Союз. Присоединение к Европейскому Союзу происходило поступательно. При этом также возникали противоречия местного, национального и этнического характера, которые требовали решения. Подчеркивается, что на уровне быстро развивающейся всесторонней взаимосвязанности стран и народов эти процессы были частично сглажены, хотя некоторые вопросы до сих пор остаются.

This article describes the tendency of expansion of European Union to the East after the termination of cold war when postcommunist states became candidates in members for entry to EU. Accession to EU was proceeded steadily. During this process was occurred local, national and ethnic conflicts which needed urgent settlement. On the level of fast developing comprehensive interconnection of all countries and nations some problems was partly solved but some of them still actual.

Після закінчення холодної війни в результаті кардинальних геополітичних змін, що відбулися у системі міжнародних відносин, характеризувались переходом від конфронтації до відкритості та співробітництва, зникнення військово-політичного та ідеологічного протистояння, європейські міжурядові організації набули провідної ролі у політичних процесах як на регіональному, так і на світовому рівні.

Зміцнення демократії у посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи у нових геополітичних умовах, які склалися після завершення холодної війни є корисним для розвитку української міжнародно-політичної науки. У практичному плані зумовлено потребою України розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу та розширювати участь у європейському регіональному співробітництві.

Період конфронтації між Сходом і Заходом в період холодної війни перешкоджав реалізації задуму про досягнення більшої єдності між європейськими державами на основі спільних

цінностей – демократії, неподільності та універсальності прав людини, верховенства права, розділивши Європу на два блоки протистояння. З розпадом біполярної системи міжнародних відносин, проголошенням країнами Центрально-Східної Європи курсу на побудову демократичних суспільств та інтеграцію до європейських структур виникла унікальна можливість реалізувати початковий задум. Геополітичні зміни на європейському континенті надали нового імпульсу діяльності ЄС, пріоритетним завданням якого стало розвиток та зміцнення демократичних перетворень у посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи, які стали на шлях побудови демократії.

Також після закінчення холодної війни постало питання роззброєння, відмова від ядерної зброї задля безпечного існування держав і світового суспільства в цілому. На заміну військово-силовим критеріям могутності приходять фінансово-економічні, інформаційно-інтелектуальні та сировинні ресурси. Після розвалення СРСР учасниками договору СНО-1 стали Росія, Україна, Казахстан і Білорусь, які підписали 23 травня 1992 р. у Лісабоні угоду про те, що на території трьох останніх з перерахованих держав не повинно взагалі існувати ніякої ядерної зброї. На основі цих домовленостей президент Росії Б. Єльцин та президент США Дж. Буш у Вашингтоні в червні 1992 р. підписали проект договору СНО-1, за яким США та держави колишнього СРСР скорочують стратегічні наступальні озброєння на 50 % (5-6 тис. одиниць зарядів) протягом 7 років. У 1994 р. договір СНО-1 був ратифікований всіма сторонами [1].

Перед посткомуністичними центральноєвропейськими країнами і перед Україною наприкінці ХХ століття постали схожі завдання, а саме, побудова демократичних суспільств та інтеграція у європейські структури співробітництва. На відміну від України, посткомуністичні країни Центрально-Східної Європи досягли значного успіху у реалізації поставлених завдань, що зумовлює необхідність та корисність вивчення досвіду цих країн з метою його можливого використання в Україні.

Початково на порядку денному стояло питання про масштаб, умови й шляхи впливу політики Європейського Союзу лише на держави, що є членами організації, згодом ця проблематика поширилася на кандидатів на вступ до ЄС і його нових членів, а також далі на ті країни, яким не надано чіткої перспективи членства. Доречність та актуальність перенесення фокусу

на вивчення впливів ЄС у Східній Європі аргументується тим, що на тлі, з одного боку, краху комунізму й готовності суспільств до змін та, з іншого боку, значної привабливості набуття членства в Європейському Союзі у державах даного регіону відбулися істотні перетворення політичного ладу в напрямку становлення демократичного режиму. Саме всебічний розвиток демократії, включаючи розбудову дієвих адміністративних структур, верховенство права, дотримання прав людини та захист прав меншин, став першочерговим критерієм вступу до організації після засідання Європейської Ради в Копенгагені [2] в 1993 році.

Звернувшись до історії, слід зазначити, що політика розширення Європейського Союзу на Схід виникла у відповідь на виклик нового періоду у світовій історії та історії Європи, який розпочався після закінчення холодної війни та розвалення СРСР. Новий порядок визначив необхідність розробки східної політики ЄС. Власне офіційною точкою відліку політики розширення на Схід можна вважати підписання Угоди між Європейським економічним співтовариством і Європейським співтовариством з атомної енергії та Союзом Радянських Соціалістичних Республік про торгівлю, комерційне та економічне співробітництво 18 грудня 1989 року [3].

По закінченні холодної війни та розпаду СРСР нові демократичні уряди країн Центрально-Східної Європи характеризувалися відкритістю до перейняття демократичного досвіду країн ЄС і бажанням здійснювати глибинні економічні перетворення, щоб влитися в загальносвітові економічні тенденції.

Європейський Союз визнав право східних сусідів на вступ до цього союзу і, відповідно, висунув досить широкий спектр вимог і умов, після повного виконання яких дозволялося стати членами організації. А також, давши згоду на вступ до ЄС, держави Східної Європи зобов'язувалися прийняти *acquis communautaire* [4], включаючи Шенгенську угоду [5] й монетарну політику. Стосунки ЄС з країнами-заявниками Східної Європи вирізнялися асиметричністю: ЄС був привабливим за багатьма ознаками, особливо завдяки економічним вигодам, в той час як східноєвропейські держави мало що могли натомість запропонувати. Відповідно їхня вагомість у переговорах була набагато нижчою.

Як відповідь на проєвропейські заяви країн-членів на спеціальному засіданні Європейської Ради у Дубліні 28 квітня 1990 року було вироблено спільний підхід до відносин з країнами Центральної-Східної Європи. Найважливішим аспектом такого

підходу стало рішення про заключення нового виду угод, а саме Угод про асоційоване членство з ЄС. Такі угоди були запропоновані провідним країнам-реформаторам Центрально-Східної Європи – Угорщині, Польщі та Чехословаччині. Цей історично надзвичайно важливий період завершився п'ятим та найбільш амбітним, на думку більшості дослідників розширенням Євросоюзу, а саме – приєднанням 1 травня 2004 року до Європейського Союзу десяти нових держав-членів – країн Центрально-Східної Європи, що стало найкращим підтвердженням того, що Євросоюз розглядає розширення на Схід як один з пріоритетних напрямків своєї зовнішньої політики та політики безпеки.

Європеїзацію країн-кандидатів можна розглядати в рамках використання Європейським Союзом стратегії надання винагород, таких, як фінансова допомога чи членство, за умови виконання вимог, таких, як адаптація законодавства чи інституційні реформи, висунутих міжнародною організацією.

Ульріх Зедельмайер та Франк Шіммельфенніг дотримуються думки, що ефективність впливу Європейського Союзу на демократичні перетворення в Східній Європі залежать від двох головних чинників: присутність чи відсутність безсумнівної перспективи членства та внутрішньодержавні політичні затрати для діючих урядів. Основні положення концепцій О. Стокке, Г. Кроуфорда, Ф. Шіммельфенніга і У. Зедельмайера див. у [6, 7].

Аналізуючи перехід до демократії на основі цих чинників, вони розділяють країни регіону на три групи.

До першої групи вони включають країни, які вже знаходилися на шляху до демократичної консолідації до ЄС. Всі основні партії орієнтувалися на ліберально-демократичні ідеали й західну інтеграцію навіть без цілеспрямованих зусиль з боку ЄС (наприклад, Польща). Стимули, надані Європейським Союзом, лише далі зміцнили реформістські амбіції.

До другої групи належать країни, у яких при владі знаходяться сильні націоналістичні або авторитарні уряди, для яких здійснення демократичних перетворень означало б відмову від тих інструментів, на яких власне тримається їхня влада. Застосування демократичної кондиціональності щодо них є недостатнім (наприклад, Білорусь).

Стратегія демократичної кондиціональності виявилась найбільш доречною в країнах третьої групи, які знаходяться десь між лідерами демократії і авторитарним режимом. Наприклад,

в Словаччині, де при владі знаходилися по черзі то ліберально-демократичні, то націоналістично-популістські політичні партії, та ж перспектива членства об'єднала демократичні опозиційні сили і підірвала довіру серед електорату до неліберального уряду, який виразно критикував Європейський Союз.

Таким чином, теоретична оцінка шляхів впливу ЄС на консолідацію демократії в Східній Європі підтримує силу двох чинників європеїзації у контексті демократичної кондиціональності: впровадження демократичних норм залежить від політичних втрат для діючого уряду й стимулу набуття членства в організації.

Україна стала на шлях посткомуністичних перетворень у 90-х роках. Як еліта, так і широка громадськість своєю більшістю досягнули консенсусу, що вступ до ЄС є бажаним і може каталізувати необхідні зміни фактично в усіх галузях. Отже, Європейський Союз має надзвичайно привабливий у багатьох відношеннях образ в уявленнях українського суспільства. Однак, у порівнянні з більшістю держав регіону, Україна пізно підняла питання про вступ, що дозволило ЄС виключити її з порядку денного останніх двох східних розширень. Низка факторів, зокрема трансатлантичні відносини, внутрішні реформи, ведення інтенсивних переговорів про вступ з великою кількістю держав, спричинили те, що українське питання стало другорядним у зовнішній політиці ЄС. Таким чином, Україну розглядають практично й теоретично як країну, що знаходиться поза межами Європейського Союзу. На практичному рівні ЄС включив її в Європейську політику сусідства.

Крокуючи на Схід, ЄС помітно нарощує свій ресурсний потенціал (територію, населення), перетворюється на найбільший в світі ринок з приблизно 500 млн. споживачів (станом на 1 січня 2007 населення ЄС склало 494,7 млн. чол. [8]), зберігає просторову динаміку інтеграції. Політично складається гегемонія Євросоюзу на основній частині території Європи, що надає йому вже абсолютно іншу міжнародну вагу, статус і позиції. Прихильники розширення сподіваються, що в новому форматі він набагато активніше братиме участь у прийнятті глобальних рішень, укріпить свої позиції у СОТ, МВФ і НАТО, стане визнаним лідером в тому, що стосується моделей інтеграції і в розвитку сучасного міжнародного права.

Розширення ЄС є політичним рішенням, яке викликає безліч суперечок.

Прийняття нових членів з абсолютно іншими соціально-економічними і екологічними характеристиками, з глибокими

міжнаціональними і міждержавними протиріччями, не буде безболісним як для Євросоюзу, так і для "новачків". Безсумнівно, що розширення інтеграції несе плюси і мінуси як тим, хто відкриває двері, так і тим, хто входить у них. Претенденти розглядають свій вступ в ЄС як щасливий квиток в царство процвітаючого Заходу. Їхня економіка отримує фінансові вливання, сучасні технології і нові професії, вигоди від встановлення єдиної валютної системи, допомогу відсталім районам, доступ на ринки ЄС і в перспективі єдину зовнішньо-торгівельну політику, а також зменшить небезпеку військових конфліктів.

На Заході відношення до прийому нових членів суперечливе. Багаті країни, особливо Німеччина, могутні корпорації розраховують на безмитний доступ до нових ринків, а їх підприємства в країнах Центрально-Східної Європи на більш дешеву робочу силу і вигоди географічного положення. Менш багаті країни небезпідставно побоюються урізання фінансів із загального бюджету ЄС, що направляються нині на підйом їх господарства.

Більшість країн Центральної і Східної Європи мали переваги ще задовго до вступу як асоційовані члени, вже саме членство в ЄС стало важливим позитивним психологічним чинником як для східних країн, так і для Заходу. Це виявилось в основному в чотирьох основних сферах: підвищенні інтересу інвесторів; транснаціональних партнерських зв'язках компаній; стимулюванні експорту фірм з країн Центральної і Східної Європи; збільшеному туристичному обміні.

Таким чином невеликий за часом період функціонування розширеного ЄС продемонстрував досить вражаючі темпи зростання потоків фінансування в нові країни європейської сім'ї, які були передбачені фондами Західної Європи спеціально для стимулювання економічного розвитку нових членів.

Отже, політика розширення Європейського Союзу на Схід є відповіддю на виклик нового періода після закінчення холодної війни, коли в Європейському регіоні відбулася політична переорієнтація та координально змінилися цілі та інтереси посткомуністичних країн. Після розвалення СРСР країни стали більше орієнтуватися та тяжити до Європи, ніж до Росії, вбачавши в цьому майбутні перспективи економічного розвитку, вільної торгівлі, спрощеного митного контролю та прозорості кордонів і вільного пересування по Європі. Ці перспективи здавалися дуже цікавими і країни з новими надіями рушили у напрямку Європейського

Союзу. ЄС підійшов до цього питання з точки зору зацікавленості у розширенні на Схід як отримання країн з вигодою великих джерел сировини та порівняно недорогої робочої сили, а також можливістью розташування в цих країнах військових баз.

Література:

1. NATO Publications. Chapter 15: The Wider Institutional Framework of Security [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nato.int/docu/handbook/2001/index.htm#CH15>
2. Критерії вступу країн в Європейський союз (ст. 6, ст. 49 Договору про Європейський союз) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/en/publication/content/19083.htm>
3. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (Угоду ратифіковано Законом № 237/94-ВР від 10.11.94). Бойцов В. В., Бойцова Л. В. "Европейский союз: расширение на восток // Общественные науки и современность" – 2002. – № 2. – С. 78-87.
4. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV // Загальний збірник законодавчих актів Європейського Союзу – нормативна база ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TM021369.html
5. Шенгенська конвенція (розділ IV Договору про заснування Європейської Спільноти та розділ VI Угоди про ЄС). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ligazakon.ua>
6. Behr H. The European Union in the Legacies of Imperial Rule. EU Accession Politics Viewed from a Historical Comparative Perspective / Hartmut Behr // European Journal of International Relations. – 2007. – Vol. 13. – №. 2. – P. 239-262.
7. Schimmelfennig F., Sedelmeier U. Candidate Countries and Conditionality / Frank Schimmelfennig, Ulrich Sedelmeier // Paolo Graziano: Europeanization. New Research Agendas / Maarten P. Vink (Hrsg.). – Basingstoke: Palgrave, 2006. – P. 88-101.
8. First demographic estimates for 2006 // Statistics in focus. Population and Social Conditions. – 2007. – № 41; Населення та суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/2007/0287/barom06.php>

ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕГОВОРІВ В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ХХ ст.

В статті аналізуються теоретическіе підходи к понятію "переговори" и "переговорний процес", ислідуються етапи наукових розробок переговорного процесса.

The theoretical approaches concerning concept of negotiations and negotiating process are analyzed, the stages of scientific groundwork concerning the negotiating process are investigated in the article.

Теорія політичних переговорів покликана дати відповіді на такі складні питання: як вірно інтерпретувати позицію політичних партнерів у переговорному процесі, в конфліктній ситуації, як домогтися правильного розуміння ваших аргументів опонентами; яким чином прийти до загальної згоди, якщо одна сторона не поступається принципами? Теоретики різних напрямків пропонують протилежні відповіді на ці питання.

Переговори необхідні у всіх сферах суспільства, але в першу чергу в політичній. Саме переговори є потужним і основним засобом розв'язання конфліктів, спірних питань. Тому природно, що переговори стали об'єктом наукового дослідження різних дисциплін – політології, психології, соціології, права, економіки, міжнародних відносин. Спочатку в політології і міжнародних дослідженнях найінтенсивніше переговорна проблематика розробляється, мабуть, як засіб врегулювання конфліктів. Дещо пізніше, при ускладненні переговорної реальності, появи та інтенсивному використанні різносторонніх, багаторівневих і багатоаспектних переговорів інтерес дослідників все більше зосереджується і на переговорах в умовах співпраці (наприклад, при обговоренні проблем в рамках ЄС, здійсненні співпраці в рамках НАТО, вирішенні екологічних питань тощо).

Тому метою даної статті є аналіз наукових доробок з переговорної проблематики періоду другої половини ХХ ст. як найбільш складного та насиченого протилежними підходами до обраної проблеми.

Вивчення проблем переговорів стало своєрідним лакмусовим папірцем, що показує не лише науковий рівень, але стан самого суспільства, а також людини в ньому. Особливо чітко ця роль переговорів та їх аналіз проявляється в політиці. Якщо в демокра-

тичних країнах переговори торкаються всіх сфер, то в політиці тоталітарних держав вони практично відсутні, або підміняються квазіпереговорами. У нашій державі переговорна проблематика є, мабуть, однією з тих галузей, в якій якнайповніше знайшли відображення, з одного боку, тенденції політичного розвитку країни впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ століть, з іншого – наукова думка в галузі міжнародних відносин і політології.

Перші дослідження переговорного процесу були здійсненні європейськими та американськими вченими. Так, наприклад, Д. Хелд, розглядаючи основні форми політики, наряду з конфліктом та співробітництвом, вказує й на переговори. Причому переговори є ні чим іншим, як "мостом" між конфліктом та співробітництвом. Так, переговори дозволяють вирішити конфлікти, реалізувати співробітництво, і тим самим забезпечити перехід від конфлікту до співробітництва [Цит за: 4, с. 109]. Зокрема, Р. Фішер вказав на доцільність створення ієрархії переговорів і консультацій залежно від ступеню їх важливості (від неофіційних обмінів думками між фахівцями до офіційних переговорів); спільної розробки експертами різних країн моделей ухвалення рішень; забезпечення переходу на переговорах від конфронтації до спільного аналізу проблеми [9]. Особливої уваги заслуговує робота Л. Белланже, французького вченого, який зазначає, що переговори дозволяють знаходити рішення, яке задовольняє сторони і забезпечує врегулювання для збереження або розширення своєї власної свободи [1, с. 17]. Американський політолог І. В. Зартман наполягає на тому, що під час переговорів створюється нова реальність під впливом обміну інформацією і відбувається трансформація цінностей. З ним погоджуються і К. Селлих та С. Джейн, стверджуючи, що переговори – ситуація взаємозалежностей, тому що один учасник переговорів здійснює вплив на іншого, і навпаки [7, с. 81].

У радянський період передбачалося, що при побудові соціалізму суперечності вирішуються через класову боротьбу, тобто конфлікт фактично бачився як конфлікт з нульовою сумою, який не може і не повинен бути врегульований переговорними методами. І дійсно, на практиці будь-який соціальний і політичний конфлікт у той час вирішувався, згідно з даною логікою, за допомогою силових заходів. Переговори привертати увагу саме тоді, коли на політичному рівні передбачалося вирішувати суперечки і протиріччя несиловими методами. В цілому ж

в радянських та, відповідно, сучасних українських дослідженнях з переговорів можна виділити наступні етапи:

– Поява інтересу до проблем процесу ведення переговорів і перших робіт з даної тематики (1940-ві – початок 1970-х років ХХ ст.).

– Початок розвитку вітчизняних досліджень з переговорів (середина 1970-х років – 1980-ті роки ХХ ст.).

– Розквіт досліджень з переговорів (кінець 1980-х – перша половина 1990-х років ХХ ст.) в СРСР та СНД.

Очевидно, що зазначені періоди позначаються лише умовно, базуючись на найбільш характерних роботах того або іншого часу. Чітких же кордонів, що абсолютно розділяють названі періоди, звичайно, не існує.

Радянський досвід аналізу переговорів можна охарактеризувати наступним чином. Спочатку роботи з переговорів належали історикам. Перші дослідження у цьому напрямку, в яких розглядається саме процес ведення, а не лише позиції сторін на тих або інших конкретних переговорах, обмін поступками і результати, (що є характерним для історичних досліджень), з'явилися у вітчизняній науковій літературі в 1940-ві роки і були пов'язані з інтересом до питань дипломатії. Це класичні роботи Р. Нікольсона, Е. Сатоу, Ж. Камбона, що були перекладені російською мовою, в яких переговори виступали як основний метод ведення міждержавних справ. Приблизно в цей же час в СРСР з'являються дослідження, пов'язані з вивченням особливостей ведення багатосторонніх переговорів, а також з переговорами, що проводяться в рамках міжнародних організацій. Дослідники зосереджують свою увагу на процедурних питаннях (порядок ведення багатосторонніх переговорів і конференцій, головування на них і тому подібне) [7, с. 121].

У 1950-х – на початку 1970-х років, перш за все, в рамках правових дисциплін з'явилися, хоча і в невеликій кількості, перші вітчизняні дослідження, що стосуються безпосередньо процесу ведення переговорів і здійснення посередництва. Важливим тут виявилось те, що переговори стають безпосередньо предметом вивчення, хоча в центрі їх аналізу залишаються значною мірою процедурні питання їх ведення. Інша межа даного періоду – відсутність інтересу до масштабних експериментальних підходів, що розвиваються на Заході, і математичних методів аналізу переговорів. У другій половині 1970-х років, перш за все, у зв'язку з розрядкою міжнародної напруженості, інтерес до робіт з переговорів різко зростає. У цей же період з'являється цілий ряд робіт, в яких аналізуються

західні концептуальні підходи до міжнародних відносин взагалі і, частково, до переговорів. Все це стало стимулом-реакцією для розвитку вітчизняних досліджень.

В проблемній науково-дослідницькій лабораторії під керівництвом І. Г. Тюліна формується самостійний дослідницький напрям з вивчення переговорів при фактичній підтримці вітчизняних дипломатів В. Ф. Петровського і А. Р. Ковальова. Дослідження, що проводилися в лабораторії, виявилися вкрай нетривіальними для радянської соціальної науки того періоду. По-перше, вони були орієнтовані на досить поширені тоді в США модерністські методи аналізу, по-друге, не дивлячись на значний вплив американської традиції, дослідження носили досить оригінальний характер – не копіювали західні роботи і не займалися їхньою критикою. За результатами досліджень Проблемна науково-дослідницька лабораторія випустила декілька збірок, що містять статті з переговорної проблематики [6, с. 156].

Так, науковими співробітниками В. Б. Цибульним і В. М. Сергєєвим був представлений аналіз комп'ютерної моделі оцінки позицій сторін-учасниць переговорів. Ця позиція визначалася ними як система, складовими елементами якої є цілі учасників, висунуті ними пропозиції, а також оцінки цих пропозицій іншими учасниками. Дана робота отримала високу оцінку зарубіжних колег [2, с. 50].

Інший напрям досліджень, що розвивався в Проблемній науково-дослідницькій лабораторії, був пов'язаний з аналізом переговорної тактики. У переговорному процесі виділені структурні елементи, такі як засоби подачі позиції, етапи ведення переговорів, тактичні прийоми. За характером застосованих структурних елементів пропонувалося проводити моніторинг щодо ходу переговорів. Цей напрям досліджень переговорів також отримав високу оцінку зарубіжних авторів. Зокрема, американський дослідник П. Бенетт, посилаючись на роботу А. У. Загорського і М. М. Лебедевої відмітив, що в галузі дослідження тактичних прийомів радянські дослідження виявилися навіть більш передовими, ніж американські [6, с. 156]. Одночасно в Дипломатичній академії робляться спроби використання комп'ютерних технологій для дослідження переговорних процесів. В цілому ж для нечисленних вітчизняних робіт цього періоду була характерна орієнтація на впровадження математичних методів аналізу, моделювання, використання комп'ютерної техніки. У 1970-ті – на початку 1980-х років

в СРСР продовжується робота з вивчення зарубіжного досвіду аналізу переговорів, а також над проблемами, що тісно пов'язані з переговорним процесом – конфліктами і співпрацею. Крім того, проводяться дослідження з переговорів в рамках історичної науки, в яких описується досвід участі в конкретних переговорах. Підводячи підсумки перших двох періодів розвитку вітчизняних досліджень з переговорів, слід зазначити що, не дивлячись на те, що деякі вітчизняні роботи з даної тематики, отримали визнання не лише в країні, але і за кордоном, переговорна проблематика в Радянському Союзі продовжувала залишатися швидше "екзотичною" галуззю, в якій була зайнята дуже незначна кількість авторів. Особливо це контрастно виглядало в порівнянні з американським розмахом робіт з переговорів. Розвиток вітчизняних робіт з переговорів в той час стримувався цілим рядом чинників. Не було і "соціальних замовлень" від відповідних сфер практики, а значить і можливостей практичного втілення результатів аналізу. Дослідження, в кращому разі, були "багатодисциплінарними", але не міждисциплінарними. Ще одним обмежувальним моментом досліджень переговорів в СРСР була загальна марксистська орієнтація, характерна для вітчизняної науки радянського періоду. Вона виявлялася суперечливо і в міжнародній практиці, і в дослідницькій сфері. Концепція мирного співіснування країн з різним суспільним устроєм, яка панувала тоді в Радянському Союзі, робила міжнародні переговори необхідним інструментом врегулювання міжнародних суперечок. Але держава, її національний інтерес та суверенітет були ключовими поняттями, а доктрина класової боротьби на міжнародній арені розглядала переговорні домовленості як тимчасові явища. Переговори, згідно даної логіки, з точки зору історичної перспективи, по суті, виявлялися лише тактичним маневром. Дотримання такої логіки "тимчасових поступок" підірвало довіру партнерів. Поступово в Радянському Союзі ідея класової боротьби стала все більше відходити на другий план, поступаючись місцем концепції розрядки і міждержавної співпраці. Відповідно, зростав інтерес до проблем співпраці і проведення переговорів. Зрозуміло, цей процес йшов зовсім не рівно – періоди розрядки змінювалися періодами "охолодження" в стосунках Сходу і Заходу, проте, у вигляді загальної тенденції орієнтація на спільне рішення міжнародних проблем зберігалася.

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. в Радянському Союзі, а потім і в СНД ознаменувався зняттям багатьох обмежень, що існували

раніше: відходом від марксистського догматизму, виявом активної зацікавленості до західних досліджень в галузі гуманітарних наук тощо. Одночасно в теоретичному плані реалізм став частково поступатися місцем ліберальному підходові, що виразився, зокрема, в інтенсивному розвитку ідеї загальнолюдських цінностей наприкінці 80-х років ХХ ст. До цього слід додати бурхливий розвиток підприємництва в країні, яке немислиме без проведення переговорів. В цей же час з'являються відкриті внутрішні конфлікти на етнічному і соціальному ґрунті в країні. Вони вимагали пошуку мирних засобів їх врегулювання. У свою чергу, в міжнародній сфері новий етап відвертості і розрядки також додав імпульс розвитку досліджень з переговорів. Поява нових типів переговорів відкрила можливості для розвитку порівняльних досліджень. Компаративний метод вивчення переговорів починає активно використовуватися у вітчизняних роботах. Відносно вивчення внутрішньодержавних переговорів, мабуть, першими відреагували на запити практики ті автори, які раніше працювали у сфері міжнародних відносин, оскільки тематика переговорів була для них все ж знайомою. Знову відроджуються дослідження конкретних переговорів все більше просліджуються спроби оптимізації переговорного процесу [5, с. 31].

Так, В. А. Кременюк писав, що більшість осіб, причетних до ведення переговорів, а також і до їх дослідження, на повній підставі відзначають, що процес переговорів виявляється дуже громіздким і тому важким. Більше того, переговорний процес починає відставати за часом від динаміки розвитку тих проблем, вирішувати які покликані переговори. І, нарешті, досягнуті угоди досить часто розглядаються практиками як незбалансовані або нестійкі. Акцент робиться на аналізі тенденцій розвитку світу, а в зв'язку з цим – на особливостях переговорів [3, с. 47]. Так, якщо раніше дипломатія і міжнародні переговори розглядалися як продовження боротьби на міжнародній арені, але не військовими, а політичними засобами, то в кінці 80-х років ХХ ст. відношення до переговорів змінюється. Про це пише В. Б. Луков, відзначаючи, що у минулому "переговори були частиною військової стратегії. У післявоєнний період намітилася тенденція до зростання ролі переговорів як засобу запобігання озброєним конфліктам" [Цит. за: 5, с. 30]. В той же час В. Б. Луков виділяє і ряд негативних моментів в переговорному процесі, зв'язуючи їх, в основному, з поведінкою США на міжнародній арені. До них він відносить зростаючу повільність переговорного

процесу, дискредитацію партнера як засіб тиску на нього і як спосіб зміцнення внутрішньополітичних позицій [5].

В. А. Кременюк висуває ідею формування системи переговорів, яка, на його думку, стане усе більш універсальною і об'єднає в собі формальні і неформальні процедури вирішення конфліктів. Ця система, згідно В. А. Кременюка, включає певні правила поведінки, орієнтована на ненасильство, спільний пошук рішення, співпрацю і характеризується наступним:

- система міжнародних переговорів, що виникає, наділена тенденцією відображати, і за своєю суттю і за структурою, існуючу систему сучасних конфліктів і суперечок. Вона стає усе більш універсальною, об'єднує в собі формальні і неформальні процедури вирішення конфліктів і певні правила поведінки: ненасильство, орієнтацію на спільний пошук рішення, співпрацю; вона набуває самостійності зі своїми закономірностями і правилами поведінки, утворюючи частину більш загальної системи;

- будучи частиною загальнішої системи, міжнародні переговори вносять свій вклад до таких світових процесів, як стабільність і розвиток, зменшуючи тим самим ентропію не шляхом стагнації системи, а за рахунок її ефективного функціонування, що передбачає успішне вирішення конфліктів;

- виходячи з перерахованих вище характеристик, учасники сучасних переговорів стають зацікавленими в реалізації не лише власних інтересів, але й інтересів своїх партнерів [7, с. 127].

Слід зазначити, що приблизно в цей же час і американські автори, у тому числі і на сторінках російських видань, стали висловлювати ідеї про необхідність упорядкувати переговори, що ведуться в світі, для того, щоб уникнути дублювання і паралельності. Для кінця 80-х – 90-х років ХХ ст. взагалі було характерним запрошення багатьох зарубіжних дослідників з переговорів до СРСР/України для виступу на наукових семінарах і конференціях, відвідин дослідницьких центрів. У вітчизняних виданнях друкуються статті відомих зарубіжних авторів, перш за все американських, з переговорів, серед яких особливу популярність набувають роботи Р. Фішера і У. Юрі. Аналізуючи західних науковців, вітчизняні автори все більше уваги приділяють не стільки опису окремих зарубіжних робіт з переговорів, скільки виявленню основних тенденцій розвитку наукових досліджень у цьому напрямі. Доцільно відзначити, що російські і українські дослідники активно беруть участь в міжнародних проєктах з переговорів.

На початку 90-х років ХХ ст. проблеми переговорів СРСР і США продовжують знаходитися в центрі уваги дослідників. Проте, на відміну від минулого, коли ці переговори розглядалися крізь призму історичного знання, значимим стає теоретичний компонент самого переговорного процесу. Крім того, у зв'язку з розвитком нових інформаційних і комунікаційних технологій, з'являються і нові аспекти в дослідженні переговорів – використання цих засобів для оптимізації переговорного діалогу [2, с. 50].

Нарешті, для цього періоду важливими були ще два моменти: перший – поява вітчизняних монографій і навчальних посібників з переговорів і другий – вихід дослідницького інтересу за межі вивчення міжнародних переговорів. Видання російських та українських книг з переговорів було однією з ознак того, що дана проблематика в країні оформлюється в самостійну наукову галузь. Включення в навчальні програми окремих курсів з ведення переговорів перетворило цю сферу не лише на наукову, але і на навчальну дисципліну. Деяко пізніше курс з переговорів був включений як обов'язковий освітній стандарт України у підготовці фахівців з міжнародних відносин, політології, психології. Важливою характеристикою кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. була поява досліджень з процесу ведення переговорів в інших (неміжнародних) галузях, перш за все, в економіці. Крім того, спостерігалася спроба перенесення досліджень, які були накопичені вітчизняними авторами при вивченні міжнародних переговорів на ширшу сферу практики ведення переговорів.

Слід відмітити, що подібна практика була характерна і для інших країн, що вступили на шлях демократичних перетворень. Наприклад, в Південно-Африканській республіці також йшло "поширення" практичного досвіду і наукових розробок в тих сферах, в яких переговори були найбільш розвинені (у ПАР – це комерційні переговори), а також в тих, які лише формувалися. Для Південної Африки це була внутрішньополітична сфера [Див. детал. 8, с. 120-125].

Отже, на кінець ХХ ст. склалася наступна тенденція в дослідженні переговорної проблематики. Після середини 90-х років починає спостерігатися явний спад інтересу до переговорів. Причин тут декілька, як внутрішнього характеру, так і зовнішнього. Якщо говорити про зовнішні причини, то, перш за все, слід відзначити той факт, що взагалі в світі в середині 90-х років простежується деяка тенденція до скорочення публікацій з переговорів. Після розпаду

Радянського Союзу і Варшавського Договору проблема переговорів в галузі роззброєння втратила свою минулу гостроту. В той же час з'являється багато погано керованих конфліктів, у тому числі на європейській території. Все це змусило дослідників звернути свою увагу з суто переговорних проблем на питання, пов'язані із запобіганням і врегулюванням конфліктів. Багато дослідників, які вивчали переговори, почали займатися питаннями врегулювання конфліктів. Важливим чинником було і те, що переговорна проблематика в своєму "технологічному" вимірі, тобто в тому вигляді, в якому вона довгий час розвивалася в США, значною мірою вичерпала себе. Потрібні були нові ідеї та галузі аналізу. Вони пізніше з'явилися в американській і європейській науці. Іншою причиною, що спонукала дослідників різних країн зайнятися конфліктами, стала зміна специфіки самих конфліктів і, головним чином, те, що в конфліктах, що виникли після закінчення холодної війни, стали активно брати участь недержавні гравці, зокрема етнічні групи, що часто виступали за надання автономії або відокремлення. Конфлікти набули в своїй основі внутрішньодержавний характер за активного залучення держав і міжурядових організацій в процес їх врегулювання. Як наслідок, в переговорах усе більш активно стали брати участь не лише професіонали-парламентарі, як це було раніше, коли в міжнародній сфері явно переважали дипломатичні або інші міждержавні переговори, але і представники національних меншин, неурядових організацій. Це зробило використання переговорних моделей, розроблених раніше для міждержавної взаємодії, такими, що можуть застосовуватися в нових умовах, але з цілим рядом умов.

Таким чином, в середині 90-х років ХХ ст. спостерігається зростання інтересу до конфліктів, а не власне до переговорів. Переговори ж починають розглядатися більшою мірою як засіб врегулювання внутрішніх конфліктів в країні.

Література:

1. Белланже Л. Переговори. 5-е изд. / Л. Белланже; [Пер. с франц., под ред. И. В. Андреевой]. – СПб. 2002. – 128с.
2. Исраэлян В. Л., Лебедева М. М. Переговори – искусство для всех / В. Л Исраэлян, М. М. Лебедева // Международная жизнь. – 1991. – № 11. – С. 48-55.
3. Кременюк В. А. Проблема переговоров в отношениях двух держав/В. А. Кременюк // США: экономика, политика, идеология. – 1991 – № 3. – С. 43-51.

4. Лебедева М. М., Хрусталева М. А. Основные тенденции в зарубежных исследованиях международных переговоров / М. М. Лебедева, М. А. Хрусталева // Мировая экономика и международные отношения. – 1989. – № 9. – С. 107-111.
5. Лебедева М. М. Развитие неофициального посредничества в современном мире: тенденции, проблемы, перспективы / М. М. Лебедева // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 1998. – № 3. – С. 28-35.
6. Лебедева М. М. Отечественные исследования процесса ведения переговоров: истории развития и перспективы / М. М. Лебедева // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология. – 2000. – № 1. – С. 154-165.
7. О процессе международных переговоров (опыт зарубежных исследований) / [Отв. редакторы Р. Г. Богданов, В. А. Кременюк]. – М.: ИСКАН, 1989. – 178 с.
8. де Кальер Ф. О способах ведения переговоров с государями / Ф. де Кальер. – М., 2000. – 147 с.
9. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию, или Переговоры без поражения [Электронный ресурс] / Р. Фишер, У. Юри // Режим доступа <http://union.kz/ru/biz/techbis/014psi/pda.shtml>

Кавалеров А. А., ПНПУ ім. К. Д. Ушинського

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ: ОСОБЛИВОСТІ ТА СКЛАДОВІ

В статті проаналізовані характерні риси сучасного політичного процесу, розглянуті методологічні підходи до його інтерпретації. Визначені особливості політичного процесу в умовах перехідного періоду.

The article analyzes the characteristics of modern political process, methodological approaches to its interpretation. The features of the political process in a transitional period.

Політичний процес, як частина політичної реальності, інтерпретується в якості динамічних змін, постійного розвитку політичної системи. Очевидно, що він не завжди лінійний, послідовний та цілеспрямований.

Політичний процес характеризується "структурацією" (термін відомого соціолога Е. Гіденса) – тобто творенням та відтворенням

структурних компонентів соціальної та політичної реальності. Саме у політичному процесі можна знайти той сегмент простору політичної взаємодії, у якій виконуються ролі та функції владних акторів, виражається сенс та розкриваються цілі (явні та латентні) їхньої діяльності.

Як одне із основних понять політичної науки, політичний процес сприяє розкриттю специфіки та усвідомленню багатозначності, комплексності "політичного" в цілому, політики як сфери суспільного життя.

У найбільш загальному вигляді політичний процес характеризує взаємодію соціальних і політичних інститутів, акторів, представників громадянського суспільства, розкриває зміст не тільки декларативних (нормативних та/або офіційних), а і реально існуючих феноменів, що формуються у полях соціально-економічних, політичних, правових та культурних відносин суспільного життя.

Актуальність теми статті обумовлена складним і суперечливим характером розвитку простору соціально-політичної взаємодії як у всіх пострадянських країнах, так, зокрема, і в Україні. Мета статті полягає у дослідженні особливостей політичного процесу в умовах перехідного періоду.

Розгортаючи аналіз політичного процесу, слід відзначити, що дана проблематика досліджувалась такими зарубіжними вченими, як П. Браун, К. Вайс, Д. Веймер, К. Гаджиев, Б. Гурне, Р. Даль, А. Етціоні, Д. Істон, Г. Лассуел, Ч. Ліндблум, Х. Лінц, Д. Марч, А. Мельвіль, Л. Пал, Г. Райт, Д. Растоу, Г. Саймон, Д. Стоун та ін.

В Україні відповідну проблематику досліджують В. Авер'янов, В. Бебик, В. Бакуменко, В. Брустінов, А. Волинський, М. Головатий, Л. Гонюкова, В. Горбатенко, Г. Дашутін, Л. Кормич, В. Кремень, П. Кузьмін, В. Лісничий, В. Матвієнко, М. Михальченко, С. Наумкіна, А. Пойченко, В. Ребало, Ф. Рудич, Д. Табачник, В. Цветков, Ю. Шайгородський, Г. Щокін та ін.

У працях зазначених авторів досліджуються окремі аспекти або методологічні напрями дослідження політичного процесу.

Політичний процес характеризує та визначає механізми, що забезпечують динаміку політичної системи суспільства, формують політичну свідомість, структурують простір політичної культури у вимірах становлення, розвитку та занепаду. Віддзеркалюючи соціально-економічну реальність суспільства, політичний процес виступає сукупністю результатів переплетіння політичної поведінки соціальних верств та окремих громадян, діяльності владних

органів, структур та інститутів, він сам виступає як реальність, яка відкриває можливості для взаємодії різноманітних субкультур, традицій та новацій у політичній сфері суспільного життя.

На думку українського дослідника А. Волинського "загальні процеси розбудови в Україні демократичної політичної системи, а також нагальна потреба щодо проведення державно-правової та політичної реформи змушують нас звертатись до розробки науково-теоретичних моделей реформування політичної сфери. Завдяки аналізу специфіки протікання політичного процесу в сучасній Україні, ми отримуємо можливість визначити ступінь наближення її політичної системи до ідеалів демократії, окреслити перспективи її подальшого розвитку, вказати на ті проблемні моменти, від розв'язання яких залежить політичне майбуття України" [1, 2].

У сучасному суспільстві з усе зростаючою кількістю перехресних ліній взаємодій, часто з'являються нові проблемні ситуації, у яких дії учасників до цього не було відрегульовано і стандартизовано.

Саме з цим об'єктивним суспільним процесом пов'язується зміна парадигм соціального та політичного знання, яка стала загальним знаменником сучасних політичних і соціальних процесів. Вона почалася не сьогодні, але продовжує визначати пізнавальну ситуацію.

Такі зрушення вважають джерелом тенденцій, що одержали назву "криза легітимації" влади у політичному процесі, а отже – однією із найважливіших позицій у політичному процесі стає громадянське суспільство, яке сприймається в якості головного фактора розвитку, і яке неможливо у сучасному світі уявити без діяльності мас медіа та розгалуженої системи комунікацій у соціально-політичній взаємодії.

Досвід політичної взаємодії демократичних країн переконливо демонструє, що на сучасному етапі політичного розвитку криза інститутів партійного представництва призводить до встановлення безпосередніх комунікативних відносин громадянського суспільства з інститутами державної влади. Навпаки, у пострадянських країнах слабка ефективність партійних інститутів обумовлена несформованою політичною свідомістю та недостатнім рівнем самоорганізації населення.

Здійснюючи аналіз політичного процесу, слід враховувати, що його розвиток відбувається у просторі країни, яка переживає трансформаційний період, рухаючись від посткомунізму до демократії. Динаміка політичного процесу та пов'язані з цим трансформації

стосуються не тільки характеристик дійових осіб (в деяких країнах зміни правлячих груп так і не відбулось), а і специфіки самої сучасної взаємодії: фактично нині спостерігається цілковита зміна характерних ознак реальності порівняно з тими її ознаками, що були об'єктом дослідження попередньої філософської та політичної думки. Можна говорити про зміну декорацій у політичному просторі, що обов'язково призведе до ротації еліти, появи якісно нових політичних відносин та структур [Див. детал.: 4].

Для соціально-політичної взаємодії посткомуністичних країн це означає появу нових можливостей для комунікації у сфері урядування, публічної влади та виборчих змагань. Щоправда, питання ефективного використання цих можливостей вже майже двадцять років залишається в нашій країні відкритим.

Сучасна політична реальність переконливо демонструє, що демократичний політичний процес неможливо уявити без змін політичної влади, реформування політичної системи, трансформації владних структур і управління, уряду, створення конституційних нормативів, формування політичної культури, удосконалення діяльності парламенту, здійснення політичних реформ, прийняття законів та інших різноманітних дій.

За такого розуміння раціонально аргументована комунікація, вироблення традиції відкритого політичного дискурсу стають необхідними для позитивної динаміки політичного процесу [Див. детал.: 4].

Політичний процес характеризує створення, відтворення і розвиток основних форм політичної діяльності та політичних відносин, що пов'язане з функціонуванням політичної влади та реалізацією політичними суб'єктами наявних політичних, економічних, соціальних інтересів, він виступає функціональною характеристикою динаміки політичної системи.

Саме тому політичний процес не лише має суттєві особливості в умовах перехідного періоду, він стає одним із головних чинників суспільної трансформації. Політичний процес "визначає конкретний, з кінцевим результатом, процес певного масштабу (наприклад, формування партії, проведення виборів тощо), що відображає реальну взаємодію суб'єктів політики, здійснювану не відповідно до намірів політичних лідерів або програм партій, а в результаті дії багатьох різноманітних внутрішніх і зовнішніх чинників; виявляє спрямовану на реалізацію специфічної соціальної ролі та функції взаємодію індивідів, соціальних груп, соціальних інститутів одне з одним і з державою; становить сукупність дій

інституційованих і неінституційованих суб'єктів політики щодо реалізації своїх специфічних функцій у сфері влади, які зрештою забезпечують розвиток політичної системи" [3, 517].

У сучасній політичній науці можна виділити три базові методологічні підходи до аналізу політичного процесу: інституційний, структурно-функціональний та біхевіоральний. І якщо інституційний підхід наголошує на ролі політичних (передусім – державних) інститутів у забезпеченні динаміки політичного процесу, то структурно-функціональний підхід виходить з категорій політичної взаємодії, взаємовпливу політичних акторів, їх функцій у політичному процесі. Однією із головних характеристик політичного процесу виступає те, що він є відображенням виконання (або – не виконання) політичними акторами своїх функцій. Саме хід політичного процесу є тим індикатором, що демонструє функціональність чи дисфункціональність політичних еліт, органів державної влади, інституцій громадянського суспільства. Дійсно, у суспільстві перманентно відбувається розподіл та перерозподіл владних повноважень, засобів їх здійснення, політичної мобілізації громадян чи зростання конформізму, прийняття процесу політичних рішень, контроль з боку суспільства, представників мас медіа за політичними елітами, представниками політичного класу. Біхевіоральний підхід розглядає політичний процес крізь призму політичної поведінки окремих осіб, або невеликих груп.

Специфічними характеристиками політичного процесу на перехідних етапах суспільного розвитку, на думку українського дослідника А. Волинського, виступають: "а) домінування революційних перетворень над еволюційними; б) зміна балансу між базовими та периферійними політичними процесами; в) інноваційний характер переважної кількості політичних відносин та інститутів; г) недотримання загальноприйнятих стандартів та методів політичної боротьби між різними суб'єктами політичного процесу; д) значні хитання в структурі політичної участі; е) відсутність чітко виражених циклів політичного процесу, які обумовлюються не стільки виборчими циклами, скільки перманентною боротьбою конкуруючих політичних еліт між собою" [1, 12].

В умовах кризи легітимності та представництва особливої ваги для визначення характеру політичного процесу набуває виборчий процес, в якому, як у частині політичного процесу, і відбувається політична презентація, ідентифікація та взаємодія окремих громадян, суспільних груп та спільнот, розвивається

процес інституціоналізації політичної волі суспільства формування інститутів державної влади.

Взаємна обумовленість діяльності політичних інститутів та акторів, політичної культури, розподілу політичної та державної влади дозволяє використовувати термін "політичний процес" як об'єднавчий для різноспрямованих та різнопорядкових політичних дій. Визначений таким чином, політичний процес розвивається в результаті взаємодії політичних акторів, ухвалення та реалізації тих чи інших політичних рішень у ході політичної діяльності.

Політична діяльність представляє собою вид суспільної діяльності суб'єктів політичного процесу, вона виступає як сукупність раціональних дій, що ґрунтуються на урахуванні політичних інтересів, мобілізації політичної волі для досягнення політичної мети.

Одним із головних чинників політичної діяльності виступає усвідомлення та реалізація акторами відповідного політичного інтересу та їхня здатність до спрямування своїх політичних, економічних, юридичних можливостей на досягнення певної політичної мети.

Політична діяльність впливає на політичний процес, визначає його зміст та динаміку і через нього трансформує всі суспільні процеси. В сучасних умовах однією із важливих складових політичної діяльності виступає участь громадян та їх об'єднань (груп, організацій, спільнот) у розвитку політичного процесу. Раціоналізація прийняття політичних рішень вимагає не лише урахування думки більшості, а і позицій експертного товариства, представників мас медіа, зацікавлених сторін. Відбувається скорочення часового відрізка від формування громадської думки з приводу актуальних питань розвитку політичного процесу до переходу до масових політичних дій – громадяни із об'єкта політичного впливу перетворюються на дійову особу політичного процесу. Вони мають можливість як безпосереднього впливу, через участь у голосуванні на виборах або референдумах, так і опосередковано – через інститути громадянського суспільства та мас медіа.

Саме тому важливе значення для політичної діяльності як структурного елементу політичного процесу має широка та достовірна інформованість громадян про політичні події. Така інформованість досягається як через традиційні мас медіа, такі як телебачення, радіо та преса, так і з використанням усіх можливостей новітніх електронних медіа – інтерактивних мереж в Інтернеті (блогів, електронної пошти, чатів та ін.).

На сучасному етапі політичного розвитку комунікативний простір виступає окремою важливою сферою політичної діяльності, а мас медіа – впливовим чинником політичного процесу.

Не можна також недооцінювати роль технологічного потенціалу політичних комунікацій у досягненні мети політичної діяльності. Перманентна трансформація діяльності структур мас медіа у сучасному політичному процесі, зміна їх ролі та функцій в українському суспільстві призвела до того, що мас медіа виступають потужним засобом впливу на громадську думку і маніпулювання нею.

Мережа Інтернет стає важливою складовою політичних комунікацій, які утворюють інформаційне середовище політичної діяльності. Інтернет-технології містять солідний потенціал, реалізація якого може підвищити ефективність політичної діяльності. Але, водночас, ці технології можуть бути використані й на шкоду демократичним цінностям, демократизації політичного процесу в цілому.

Без налагодженої та дієвої мережі комунікативної взаємодії неможлива ефективна діяльність політичних інститутів, ускладнюється процес прийняття політичних рішень, особливо таких, що спрямовані на інтеграцію суспільства (в аспекті мови, культури, історичної пам'яті), впровадження ефективних, проте не популярних економічних реформ.

Політична діяльність глибоко пов'язана із станом громадянського суспільства, особливостями національної культури країни та її традиціями. На думку українського автора П. Кузьміна, "протириччя сучасної української політичної діяльності полягає, з одного боку, у проголошенні курсу на демократичні реформи, а з другого – на явний зрив цього курсу" [2, 23].

Однією із головних причин низької результативності політичної діяльності у нашій країні виступає недостатня професійна культура правлячого класу, тому що "нинішнє співтовариство політиків виявилось нездатним артикулювати й агрегувати суспільні інтереси, виробити узгоджену стратегію і тактику розвитку країни, відмовитися від перманентної боротьби за владу, власність, ресурси" [2, 12].

Саме тому потребують впровадження у політичний процес такі характеристики політичної діяльності, як професіоналізм та відповідальність, пріоритет суспільних інтересів над корпоративними, узгодженість дій політичних акторів у вертикальному та горизонтальному вимірах.

Таким чином, у сфері політичної діяльності зростає роль політичного діалогу, компромісів у подоланні суперечностей і розбіжностей між суб'єктами політичної діяльності.

Література:

1. Волинський А. К. Теоретико-методологічні основи аналізу політичного процесу у сучасній політичній науці : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. К. Волинський ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2006. – 17 с.
2. Кузьмін П. В. Політична діяльність: теоретичні засади та практика сучасної України : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Кузьмін П. В. ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 32 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2 - ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 667.
4. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – Одеса: Астропринт, 2009. – 288 с.

Немерцалова С. В., ОНМА

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕРМІНІВ "ОХОРОНА" ТА "ЗБЕРЕЖЕННЯ" У МОРСЬКИХ ПРИРОДООХОРОННИХ КОНВЕНЦІЯХ

Данная статья посвящена анализу соотношения терминов "охрана" и "сохранение" в морских природоохранных конвенциях. Сделаны выводы о целесообразности использования данных терминов и соотношении объёмов понятий.

This article is about analysis of terms "conservation" and "protection" in marine nature protection conventions. We've done conclusions about expedience of the use of terms and correlation of volumes of concepts.

Організацією Об'єднаних Націй 2010 рік було оголошено Міжнародним роком біологічного різноманіття. Це підтверджує важливість та актуальність питання охорони природного довкілля, яке на сьогоднішній день цікавить всю міжнародну спільноту. Якщо не вирішити це питання сьогодні, завтра може бути вже запізно. Кількість видів тварин та рослин під антропогенним впливом зменшується у рази, якість повітря та питної води

погіршується, а відновлення якщо й відбувається, то незначними темпами. Задля вирішення цієї проблеми дії країн мають бути ефективно об'єднанні завдяки міжнародному співробітництву у галузі права.

Існує ціла низка міжнародних конвенцій, що тим чи іншим чином присвячені питанню збереження та охорони біологічного різноманіття. Але незважаючи на це, питання є не вирішеним та недостатньо врегульованим. Зокрема, немає єдиного термінологічного апарату, який би використовувався у всіх однорідних документах, не є вивченим співвідношення різних понять між собою, хоча застосування термінів має суттєве значення для їх подальшого тлумачення та однакового розуміння. У зв'язку з цим, зазначена робота присвячена визначенню понять "охорона" та "збереження", їх співвідношенню та застосуванню у міжнародному морському праві у природоохоронних конвенціях.

Дослідженням питань охорони довкілля, зокрема живих ресурсів займалися такі автори як Молодцов С. В., Чичварин В. А., Вилежагін О. Н., Тимошенко І. Г., Хабіров Б. В. але їх дослідження, по-перше, не були присвячені безпосередньо вказаній проблемі, а, по-друге, проводились у 50-х роках ХХ ст., а з того часу відбулися значні фактичні зміни та юридична наука зробила суттєвий крок уперед. Ряд сучасних авторів: Дудкін О. В., Єна А. В., Мовчан Я. І. та ін., зосереджують увагу на оцінці та напрямках загрози біологічному різноманіттю та здебільшого дослідження присвячені біологічному, а не правовому аспекту зазначеної проблеми. Питання співвідношення термінів, їх тлумачення та використання у міжнародному праві залишилися поза увагою.

На сьогоднішній день в міжнародному праві існує низка понять, що стосуються питання збереження та охорони морського природного середовища та його мешканців. Це такі поняття, як "оточуюче середовище", "оточуюче природне середовище", "біологічні ресурси", "природні ресурси", "біологічні ресурси світового океану", "живі ресурси", "водні живі ресурси", "морські живі ресурси", "рибні ресурси", "біологічне різноманіття моря" тощо.

Всі ці терміни включають в себе поняття ресурси, що ілюструє їх фактичну або потенційну користь або цінність для людини.

Слід зазначити, що стосовно морських живих ресурсів в доктрині та в договірній практиці застосовують два терміни "охорона" та "збереження". Термін "охорона" закріплено у Женевській конвенції про риболовство та охорону живих ресурсів відкритого моря 1958 р.,

у ст. 2 якої охорону визначено як сукупність заходів щодо забезпечення оптимального стійкого добування цих ресурсів, необхідних для досягнення максимуму постачання продуктами харчування та іншими морськими продуктами населення Землі.

Термін "охорона" живих морських ресурсів притаманний деяким міжнародним угодам, наприклад, міжнародній конвенції про рибальство у північно-східній частині Атлантичного океану 1949 року (тепер не діє), Міжнародній конвенції з регуляції китобійного промислу 1946 року, тощо.

В доктрині низкою авторів також застосовується термін "охорона". Так, С. В. Молодцов розуміє під охороною морських живих ресурсів "обмежувальні правила рибальства у окремих районах відкритого моря, необхідні для створення стійкої продуктивності біологічних ресурсів моря" [1]. В. А. Чичварин формулює поняття міжнародної охорони природних об'єктів, в тому числі морських живих ресурсів, як "сукупність міжнародних та національних заходів, що сприяють стійкому збереженню та гранично вигідному для країн використанню інтернаціональних природних багатств, що проводиться на благо сучасних та майбутніх поколінь" [2].

На думку Б. Г. Хабірова, міжнародно-правова охорона живих ресурсів відкритого моря – це погоджена між державами система заходів, направлена на збереження живих морських ресурсів, їх поновлення та підтримання на рівні максимально стійких виловів. Н. С. Іванченко визначав охорону живих ресурсів відкритого моря як "загально визнану норму в міждержавних відносинах з приводу використання живих морських ресурсів, що витікають з принципу свободи відкритого моря, зобов'язані утримуватися від яких би то ні було дій, що могли б спричинити шкоду морській флорі та фауні, а при організації промислу індивідуально чи спільно з іншими країнами, зобов'язані вживати заходи, направлені на підтримку продуктивності живих ресурсів на максимально можливого стійкому рівні" [4]. Ряд авторів під охороною живих ресурсів моря розуміють сукупність національних та міжнародних заходів, направлених на комплексний захист морського середовища в цілому, включаючи заходи зі збереження, відновлення, раціонального використання ресурсів як частини морського середовища, а також заходи з боротьби із забрудненням морського середовища. Таким чином, охорона ресурсів розглядається ними як складовий елемент охорони морського середовища – загально визнаного принципу, що склався у міжнародному морському праві, направлений

на попередження всіх видів негативного впливу на морське середовище, в тому числі на живі ресурси моря. З усіх наведених визначень охорони головне – необхідність раціонального використання морських біологічних ресурсів, тобто досягнення максимально стійкого вилову на основі підтримання стійкої продуктивності та відновлення запасів, що експлуатуються.

Що ж стосується договірної політики, то у більшості діючих угод з риболовства використовується термін "збереження" живих ресурсів. Аналізуючи зазначені угоди, можна зробити висновок, що поняття "збереження" тлумачиться ними як таке, що органічно включає раціональне використання. Вивчення норм, що містяться у вказаних документах, наводить на думку, що вони направлені на забезпечення раціонального ведення промислу на тих чи інших видів живих ресурсів в окремих районах Світового океану шляхом прийняття окремих заходів по збереженню. У конвенції про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 року [5] прямо зазначено, що "збереження" морських живих ресурсів включає їх раціональне використання (ст. 2). Таким чином, обидва терміни використовуються в доктрині та договірній практиці та мають в більшості випадків подібний зміст, важливим елементом якого є раціональне використання морських живих ресурсів.

Разом з тим, в ряді випадків термін "охорона" живих ресурсів застосовуються, коли мова йде про попередження чи захист морських ресурсів від несприятливого впливу надмірної експлуатації, що може викликати незворотні наслідки. В зазначених випадках поняття охорона пов'язується, як правило, з тими видами ресурсів, стан яких знаходиться під серйозною загрозою, що звичайно передбачає тимчасову заборону ними користуватися, а також інші спеціальні заходи з метою відновлення таких запасів до рівня, що забезпечує їх нормальну життєдіяльність. Так, у низці міжнародних конвенцій передбачається прийняття заходів з відновлення та захисту видів, що "охороняються", чи "зникаючих". З цією метою, наприклад, Міжнародною китобійною комісією прийнята класифікація, відповідно до якої до запасів, що охороняються, належать стада китів, чисельність яких скоротилась нижче рівня, що дозволяє вести максимально стабільне здобування. Конвенція про збереження антарктичних тюленів 1972 року містить положення, відповідно до яких забороняється здобування чотирьох видів тюленів, що віднесені до видів, що охороняються. Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходяться під загрозою

зникнення 1973 року та Конвенція про охорону мігруючих видів диких тварин 1979 року оперують такими поняттями як "вид, що знаходиться під загрозою зникнення". Зрозуміло, що заходи щодо збереження подібних видів мають бути найбільш суворими, що передбачає у ряді випадків заборону добування, промислу та використання цих видів.

У конвенції ООН з морського права термін "збереження" використовується у наступному розумінні. Відповідно до положень розділу 2 частини 7 конвенції, збереження морських біоресурсів можна визначити як сукупність передбачених правовими нормами заходів, направлених на підтримку чи відновлення популяцій, видів, що виловлюються на рівнях чи до рівнів, при яких можливе забезпечення максимально стійкого вилову, розмір яких визначається державою з урахуванням відповідних екологічних, географічних та економічних факторів на основі новітніх наукових даних та стандартів, що встановлюються відповідними компетентними міжнародними організаціями.

Таким чином, поняття "охорона", як комплекс заходів по відновленню запасів до рівня, що дозволяє почати їх використання, повністю охоплюється поняттям "збереження" в тому тлумаченні, в якому воно надається в конвенції [5]. Це обумовлено тим, що поняття "збереження" згідно конвенції включає як відновлення до певного рівня запасів, що знаходяться у підірваному стані, що включає й тимчасову заборону їх промислу, так і раціональне використання тих популяцій, яким не загрожує скорочення чисельності.

Основою норм зі збереження морських живих ресурсів є принцип збереження та раціонального використання морських живих ресурсів. Цей принцип є загальноновизнаною нормою найбільш загального характеру, що зобов'язує держави здійснювати міжнародні та національні заходи, направлені на підтримання чи відновлення морських живих ресурсів та рівнях та до рівнів, при яких може бути забезпечений максимально стійкий вилов, що визначається з урахуванням вимог, закріплених в конвенції.

На думку інших авторів, "охорона" є традиційним терміном для вітчизняної теорії права та представляє собою систему заходів економічного, політичного, юридичного, організаційного характеру, які забезпечують підтримання біоресурсів на рівні максимальної продуктивності. За словником В. Даля "охороняти" означає стерегти, оберігати, сторожити, караулити, захищати, убезпечити.

Під охороною живих ресурсів моря деякі автори розуміють таку організацію їх використання, яка дозволяє популяції, що охороняється, залишатися на певному рівні внаслідок її природної здатності до відновлення, що на думку інших авторів не відображає змісту сучасних заходів з охорони біоресурсів.

У певний період часу існувала думка, що жива природа Світового океану – це складна екосистема, здатна до саморегулювання, пристосування до антропогенного тиску, що дедалі збільшується. Але деякі види морських біоресурсів вже зникли з природного середовища існування чи знаходяться на межі зникнення. Після припинення їх вилову деякі запаси біоресурсів взагалі не відновилися, або екосистема отримувала нову рівновагу. Наприклад мораторій на комерційний промисел деяких видів біоресурсів (китів, моржів), якщо й дозволить відновити чисельність до рівня, на якому може вестися максимально стійкий вилов, але не раніше, ніж через 30 – 50 років, відновлення ж інших видів китів, наприклад, синіх до такого рівня взагалі не дійде.

Заслужує уваги застосування термінів "охорона" та "збереження" у Російському законодавстві. У Законі РФ "Про рибальство та збереження водних біологічних ресурсів" використовується термін збереження водних біоресурсів – це підтримання водних біоресурсів чи їх відновлення до рівня, при якому можуть бути забезпечені максимально стійка добича водних біоресурсів та їх біологічне різноманіття, шляхом забезпечення, на основі наукових даних, заходів з вивчення, охорони, відновлення раціонального використання водних біоресурсів та охорони середовища їх існування (ст. 1). Отже, охорона водних біоресурсів – це заходи зі збереження та раціонального використання водних біоресурсів, передбачені законодавством в області рибальства та збереження водних біоресурсів. Таким чином, російське законодавство під збереженням розуміє процес, а під охороною, відповідно, – конкретні заходи, що застосовуються.

Крім того, на думку деяких авторів при перекладі з англійської мови деяких конвенцій було надане помилкове значення терміну, що не відповідає контексту. Так, в офіційному тексті Конвенції про рибальство та охорону живих ресурсів відкритого моря 1958 року вірним було б застосування: Конвенція про рибальство та збереження живих ресурсів відкритого моря – Convention on Fishing and Conservation of the Living Resources of the High Sea. В українському варіанті Конвенції ООН з морського права 1982 року

використовуються обидва терміни: "збереження" відповідає "conservation" та "охорона" відповідає "protection".

Конвенція про біологічне різноманіття використовує термін "збереження" у розумінні збереження екосистем, природних місць існування, підтримання та відновлення життєздатних популяцій видів в їх природному середовищі існування, та термін "охорона", коли мова йде про райони, що виділяються для досягнення конкретних природоохоронних цілей.

В міжнародному праві також використовується термін "захист". Захист на думку деяких авторів – це частина охорони, виникає при порушенні правил та представляє заходи з відновлення порушеного положення. Захист, в свою чергу – одна з форм правового регулювання.

На наш погляд, найкращим для застосування є термін збереження. Він є найбільш змістовним та включає в себе поняття охорони та захисту. Збереження – це кінцевий результат, до якого ми врешті решт прагнемо і для досягнення якого укладаємо міжнародні угоди та складаємо національні природоохоронні законодавчі акти.

Література:

1. Молодцов С. В. Международно-правовой режим открытого моря и континентального шельфа / С. В. Молодцов. – М.: Изд-во АН СССР, 1960, – С. 209.
2. Чичварин В. А. Проблемы международной охраны природы / В. А. Чичварин // Международные соглашения по охране природы. – М.: Юридическая литература, 1966. – С. 12.
3. Иванченко Н. С. Рациональное использование живых ресурсов моря: Международно-правовые вопросы/Н. С. Иванченко. – М.: Пищевая промышленность, 1975. – 156 с.
4. Міжнародна конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права. – Нью-Йорк: Вид-во ООН, 1982. – 204 с.
5. Міжнародна конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики, 1976 р. [Електронний ресурс]. – К. : CD-вид-во "Інфодиск", 2005. – (Законодавство України). – Заголовок з екрану.

СУДНОПЛАВСТВО ЯК ФАКТОР ЗАБРУДНЕННЯ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

В статті аналізуються негативні проявлення судоходства, котрі причиняють вред морській среде. Исследовано отношение ученых к данной проблеме. Предложена классификация негативных влияний судоходства на морскую среду. Сделана попытка разграничения негативных последствий от технической эксплуатации судов и от использования судов по их функциональному назначению.

In this article negative displays of the navigation that harm to marine environment are analyzed. The positions of the scientists to this problem are researched. The classification of negative influences on marine environment from navigation is offered. The attempt of differentiating of negative consequences from technical exploitation of the vessels and from the use of the vessels on their functional purpose is done.

Забруднення морського середовища є однією з головних проблем сучасності. Завжди викликає схвилювання аварія, у результаті якої до морського середовища потрапила велика кількість шкідливих речовин, але якщо замислитись, скільки їх потрапляє до морського середовища щоденно від безпосередньої експлуатації суден, то масштаби нанесеної шкоди перевищать шкоду від поодиноких випадків аварій. Тому негативний вплив від судноплавства слід розглядати як у площині шкоди, нанесеної морському середовищу безпосередньо від експлуатації суден, так і у аспекті використання суден в залежності від їх функціонального призначення.

Метою статті є дослідження негативних проявів судноплавства на морське середовище.

Вивченню даної проблеми присвячені праці таких вчених, як Виноградов С. В., Жаркова О. А., Імнадзе Л. Б., Кириленко В. П., Кисильов В. А., Короткий Т. Р., Куделькін М. С., Мовчан О. П., Нунупаров С. М., Хакапаа К., Янков А. та ін.

Збереження морського середовища є однією з актуальних сучасних проблем, які постають перед людством, про що свідчать численні угоди, які були прийняті з метою захисту морського середовища. Серед джерел негативного впливу на морське середовище міжнародне судноплавство займає лідируючі позиції.

Кириленко В. П. та Сидорченко В. Ф. у наданій ними класифікації джерел забруднення моря відносять морські судна до морських

джерел забруднення та відмічають, що, згідно з даними американських науковців, 35 % усіх забруднюючих речовин, які надходять до Світового океану, відводяться на судноплавство [1; с. 6].

Нунупаров С. М. вказує на те, що морський транспорт один з перших зіткнувся з проблемою збереження чистоти Світового океану, оскільки у зв'язку зі специфікою улаштування морських суден, у процесі їх роботи, створюються різноманітні види відходів, які потрапляють до морського середовища [2; с. 8].

Виноградов С. В. не розглядає судноплавство у якості одного з основних джерел забруднення морського середовища, хоча і зазначає, що його доля у загальному об'ємі забруднення морського середовища залишається значною [3; с. 116].

Уоррен Дж. Магнусон та Ернест Ф. Холлінгс відносять судноплавство до видів людської діяльності, що спричиняють забруднення моря та класифікують забруднення, яке походить від судноплавства на випадкове та умисне [4; с. 8].

Кисельов В. А. та Виноградов С. В. також висловлюють думку, що кожне джерело забруднення морського середовища, у тому числі і забруднення з суден, можна розглядати, як умисні скиди шкідливих речовин та як забруднення у результаті аварій [5; с. 81].

Дж. Уільямс відносить транспортне судноплавство до тих видів людської діяльності, у результаті яких створюються забруднення. Він вказує на наступні види забруднення, які виникають від транспортного судноплавства: забруднення, яке виникає у зв'язку з днопоглиблювальними роботами, які проводяться з метою підтримання необхідних для проходу суден глибин; забруднення нафтою; забруднення, спричинене будівельними роботами з метою ремонту або модернізації відповідного обладнання для вантажообробки суден у портах; побутові забруднення з суден [6; с. 28-29].

Короткий Т. Р. забруднення морського середовища з суден розглядає у аспектах забруднення експлуатаційними скидами, забруднення у результаті захоронення та забруднення у результаті аварій [7; с. 51-78].

Аналізуючи зазначені думки науковців, можна зробити висновок, що негативний вплив судноплавства може виникати як у результаті навмисних дій, так і завдяки необережності.

Слід розрізнити негативний вплив на морське середовище судноплавства взагалі, і негативний вплив від торговельного і військового судноплавства, зокрема. Так, звертаючись до схеми антропогенного впливу судна на довкілля та на морське середовище,

запропонованої Голіковим В. А. та Голіковим В. В., можна прийти до висновку, що механізми та допоміжне обладнання і устаткування, що спричиняє виникненню відходів, сміття, льяльних та баластних вод, нафтових відходів від сепарації рідкого палива та мастила, які попадають до морського середовища є шкодою від судноплавства, а транспортування вантажів на судні морем, у зв'язку з чим у море надходять сміття, хімікати, деяка частина вантажу, яка зіпсувалася тощо, буде розглядатися у площині шкоди від торговельного мореплавства [8; с. 41]. Аварію ж військового судна з ядерним реактором під час проведення військової операції слід розглядати як шкоду, нанесену морському середовищу військовим судноплавством.

Розглядаючи міжнародне судноплавство у якості чинника негативного впливу на морське середовище, слід окремо виділити річне судноплавство річками міжнародного сполучення, як джерело опосередкованого негативного впливу на морське середовище. У зв'язку з тим, що більшість рік вливаються в море, забруднені судноплавством води рік та забруднюючі речовини також потрапляють до морського середовища.

Негативні прояви судноплавства можна класифікувати на ті, що виникають у зв'язку з 1) технічною експлуатацією суден, 2) використанням суден за призначенням (тобто у результаті торговельного або військового судноплавства), 3) надзвичайними непереборними обставинами. Судноплавство обумовлює виникнення наступних факторів шкідливого впливу на морське середовище: скиди з суден, які можна класифікувати на експлуатаційні та аварійні; захоронення; аварії суден; біообростання днища судна, у зв'язку з чим порушується гомеостаз морського середовища.

Можаровський М. Д. вважає, що домінуючим забруднювачем моря з суден є нафта та нафтопродукти й, фактично підтримуючи думку Уоррена Дж. Магнусона, Ернеста Ф. Холлінгса, Кисельова В. А. та Виноградова С. В., виділяє два шляхи забруднення моря нафтою: по-перше, умисний скид нафтових залишків та, по-друге, випадкові витоки та розливи унаслідок навігаційних аварій, неправильного використання або несправності устаткування [9; с. 4-5]. Аварійні забруднення нафтою виникають також у результаті помилок при бункеровках, розривах шлангів або трубопроводів [10; с. 12].

За даними Національної академії США, опублікованими у 1973 р., з 6,1 млн. т. – загального річного об'єму забруднення Світового океану нафтовими вуглеводнями – приблизно третина приходить на забруднення внаслідок судноплавства.

У 1980 – 1981 рр. у результаті досліджень спеціальною групою експертів ІМО була створена класифікація скидів з суден нафтових вуглеводнів у морське середовище.

1. Експлуатаційні скиди нафтового вантажу з танкерів.
2. Скиди з суден при постановці у док.
3. Скиди у причалів, включаючи бункерні операції
4. Скиди з льяльними водами та відходами палива.
5. Скиди з нафтовмістним баластом з паливних танків.
6. Розливи при аваріях танкерів та суден, які не є танкерами [2; с. 9].

За аналітичними даними США у період 1969 – 1973 рр. у результаті аварій у море скинуто 970,5 тис. т. нафти [11; с. 29].

У своєму посланні на Всесвітній день моря у 2007 р. Генеральний секретар ІМО Е. Е. Мітропулос зазначив, що, згідно з даними аналітиків ринку морських перевезень, незважаючи на те, що спостерігається зростання світової морської торгівлі нафтою та нафтопродуктами, у зв'язку з чим обсяг транспортування даних продуктів у процентному відношенні також зріс, у період з 1985 р. по 2006 р. спостерігається стійке скорочення кількості нафти, розлитої за цей період, приблизно на 85 %. Цифри вказують, що попри рідку крупну аварію, яка може викликати різкий стрибок щорічних статистичних даних, загальна тенденція демонструє постійне покращення з точки зору як кількості нафтових розливів, так і кількості розлитої нафти у кожному році [12].

Захоронення відходів у морі або "дампінг", складає майже 10 % усіх забруднюючих речовин, які надходять до Світового океану [13; с. 4]. На думку Г. Тімагеніса, захоронення не слід розглядати лише як забруднення з суден, оскільки захоронення становить собою змішану форму забруднення, у зв'язку з тим, що фактично воно починається з суші, але дістає свого завершення у морі, шляхом скиду з суден. Тому, для створення дієвого контролю процесу захоронення, слід враховувати подвійну природу даного виду забруднення [14; с. 151].

Морські аварії суден у більшості випадків мають своїм результатом негативний вплив на стан морського середовища.

За даними англійського юриста А. Кокрофта, який досліджував причини зіткнень більш ніж 2 тис. суден за 1956 – 1980 рр., на долю танкерів та інших суден забруднювачів приходиться близько 49 % зіткнень. При цьому у 90 % випадків виникає забруднення нафтою або іншими небезпечними речовинами.

Згідно з дослідженнями морського інституту Франції, який вивчав статистику зіткнень суден у берегів Північно-Західної Європи, 50 % зіткнень відбувається у портах, 20 % – у вузькостях, 30 % – на підходах до берегу та у відкритому морі. Тобто, зіткнення найчастіше відбуваються поблизу берегів та в бухтах, або поблизу від них, у зв'язку з чим розміри збитків зростають [15; с. 117-118].

Слід вказати на екологічну катастрофу біля берегів Аляски у березні 1989 р., коли танкер "Екссон Валдіз" наштовхнувся на підводні камені у заливі Принц-Вільям, у результаті чого у море вилилося майже 50 тис. т. нафти та було забруднене узбережжя на відстані 730 миль. Екологічну катастрофу викликала і аварія іранського танкеру "Харк-5" біля атлантичного узбережжя Марокко, де в океан вилилося більше, ніж 70 тис. т. нафти. Шкода, нанесена рибальству та туризму досягла розмірів півмільярда доларів. Збитки від катастрофи ліберійського танкеру "Торрі Каньон" у березні 1967 р. (більш ніж 100 тис. т. нафти вилилося в море) досягли неймовірних розмірів, а саме: знищено більш ніж 100 тис. морських птахів, мільйони різноманітних риб та інших живих організмів; приблизно 100 миль Корнуельського узбережжя було вкрито нафтою; узбережжя Британії з численними островами було забруднене на протязі 60 миль; у деяких місцях товщина нафтового шару складала 25 см; сезон відпочинку та туризму було зіпсовано. За опублікованими даними, тільки очистка узбережжя для англійського уряду обійшлася у 8 млн. доларів, не враховуючи витрат місцевої влади та фізичних осіб [16; с. 10].

Під час судноплавства також відбувається стихійний перенос гідробіонтів з одних водоймищ в інші. Його екологічні та санітарно-гігієнічні наслідки являють реальну загрозу, приводячи часто до значного збитку. Одним із засобів неконтролюємого переносу гідробіонтів є судна, підводна поверхня яких під час стоянки у акваторіях портів завантаження обростає комплексом водних організмів. Під час транспортування у порти призначення потрапляють оброшувачі, тим самим утворюють загрозу заносу і розмноження в місцевих водоймищах чужорідних для них організмів, у тому числі патогенних. Обростання суден підсилюється, зазвичай, завдяки засміченості води у місцях їхньої стоянки. Побутові стоки, які містять розчинені органічні та інші живильні речовини, створюють сприятливі умови для росту оброшувачів і, в тому числі, для мікроорганізмів первинної плівки обростання [17; с. 116].

З вищевикладеного можна зробити наступні висновки:

1. Судноплавство є одним з основних джерел забруднення морського середовища.

2. Слід розрізняти негативний вплив на морське середовище судноплавства взагалі, і негативний вплив від торговельного і військового судноплавства, зокрема.

3. Розглядаючи міжнародне судноплавство у якості чинника негативного впливу на морське середовище, слід окремо виділити річне судноплавство річками міжнародного сполучення як джерело опосередкованого негативного впливу на морське середовище.

4. Негативні прояви судноплавства, можна класифікувати на ті, що виникають у зв'язку з 1) технічною експлуатацією суден, 2) використанням суден за призначенням (тобто у результаті торговельного або військового судноплавства), 3) надзвичайними непереборними обставинами.

5. Судноплавство обумовлює виникнення наступних факторів шкідливого впливу на морське середовище: скинення з суден, які можна класифікувати на експлуатаційні та аварійні; захоронення; аварії суден; біообростання днища судна, у зв'язку з чим порушується гомеостаз морського середовища.

Література:

1. Кириленко В. П. Мореплавание и предотвращение загрязнения Мирового океана: (Международно-правовые аспекты) / В. П. Кириленко, В. Ф. Сидорченко. – М.: Транспорт, 1985. – 176 с.
2. Нунупаров С. М. Предотвращение загрязнения моря с судов. Учебное пособие для вузов / С. М. Нунупаров. – М.: "Транспорт", 1985. – 288 с.
3. Виноградов С. В. Защита и сохранение морской среды от загрязнения с судов / С. В. Виноградов // Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды. – М.: Наука, 1990. – С. 116 – 149.
4. Warren G. Magnuson, Ernest F. Hollings. Effects of man's activities on the marine environment / Warren G. Magnuson, Ernest F. Hollings. – Washington, 1975. – 135 p.
5. Кисельов В. А. Правовой механизм регулирования защиты и сохранения морской среды / В. А. Кисельов, С. В. Виноградов // Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды. – М.: Наука, 1990. – С. 78 – 98.
6. Уильямс Дж. Основы контроля морских загрязнений / Дж. Уильямс. – Л.: Судостроение, 1984. – 129 с.

7. Короткий Т. Р. Международно – правовая охрана морской среды от загрязнения с судов: Монография / Т. Р. Короткий. – Одесса: Латстар, 2002. – 200 с.
8. Голиков В. А. Экологические аспекты безопасности мореплавания / В. А. Голиков, В. В. Голиков // Причорноморський екологічний бюлетень. – 2006 – № 2 (20). – С. 41 – 44.
9. Можаровский М. Д. Предотвращение загрязнения морской среды / М. Д. Можаровский. – М.: ЦБНТИ ММФ, 1974. – 85 с.
10. Анцевич А. В. Судовые средства по предотвращению загрязнения моря и их эксплуатация / А. В. Анцевич, В. Я. Тарасов. – Мурманск: Кн. Изд-во, 1988. – 176 с.
11. Нунупаров С. М. Предотвращение загрязнения моря судами / С. М. Нунупаров. – М.: "Транспорт", 1979. – 336 с.
12. Послание Генерального секретаря ИМО Э. Э. Митропулоса на Всемирный день моря 2007 г. Действия ИМО в ответ на современные экологические вызовы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.imo.org/includes/blastData.asp?doc_id=8405
13. Шлыгин И. А. Современное состояние и пути развития механизма регулирования сбросов отходов в море с целью захоронения / И. А. Шлыгин // Труды ГОИН. – М., 1985. – Вып. 174: Исследования процессов при сбросе отходов в море. – С. 4-24.
14. Виноградов С. В. Предотвращение загрязнения морской среды в результате захоронения отходов / С. В. Виноградов // Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды. – М.: Наука, 1990. – с. 150 – 167.
15. Кириленко В. П. Мореплавание и предотвращение загрязнения Мирового океана: (Международно-правовые аспекты) / В. П. Кириленко, В. Ф. Сидорченко. – М.: Транспорт, 1985. – 176 с.
16. Нунупаров С. М. Предотвращение загрязнения моря нефтью / С. М. Нунупаров. – М.: Транспорт, 1971. – 168 с.
17. Сіденко В. П. Питання біобростання плавзасобів у проблемі екологічної безпеки судноплавства / В. П. Сіденко, О. В. Кузнецов, А. М. Приказюк // Актуальні проблеми транспортної медицини. – 2009. – № 1. – С. 116 – 120.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Дунаєва Л. М., ОНУ ім. І. І. Мечникова

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОГО РЕФОРМУВАННЯ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ РОСІЇ ТА УКРАЇНИ

В статті аналізуються основні ідеї щодо місцевого самоуправління в політико-правовій думці Росії та України кінця XIX – початку XX століть.

In the article basic ideas are analyzed on local self-government in the political-law ideas of Russia and Ukraine XIX – XX centuries.

В числі перших в історії політико-правової думки Росії і України, хто звернув погляд на місцеве самоврядування як на основу соціального реформування загалом, був М. Драгоманов. Без місцевого самоврядування український мислитель вважає немислимою політичну свободу. За складних умов соціально-політичного розвитку Росії другої половини XIX ст. вчений найголовніше зло вбачав у надмірній централізації. На противагу останній, за якої державне управління здійснюється лише зверху по вертикалі, М. Драгоманов запропонував децентралізаційну модель. З погляду забезпечення політичної свободи місцеве самоврядування, на думку вченого, є найкращим засобом подолання "динамічно-анархічної епідемії", тобто "тероризму, якобінства і революціонізму" – основних проблем, які опанували тодішнє суспільство.

У своєму конституційному проєкті "Вільна Спілка" – "Вольний Союз" М. Драгоманов щодо впорядкування місцевого самоврядування виходив з наступних основних положень:

1. Самоврядування повинно бути представлено сходами або ж вибраними зборами, перед якими повинні бути відповідальні всі службові особи, крім суддів, становище яких повинно бути визначене особливо.

2. Сільські сходи, а також волосні, міські, повітові й обласні думи повинні мати право видавати зі всіх справ, що входять у коло їхніх дій, обов'язкові постанови (які не суперечать основним законам і загальним інтересам державної спілки), призначати для задоволення належних до їх відання громадських потреб податки і входити в зносини і домовленості з іншими постійними установами в межах держави відносно задоволення спільних для них потреб.

3. Особливо важливими основами політичного перетворення є: 1) права людини і громадянина і 2) самоврядування місцевого; правління ж усією Росією через центральні представницькі збори без визначення і забезпечення цих прав і місцевого самоврядування, слід вважати таким, що так само мало охороняє свободу загалом та інтереси країни зокрема, як і теперішній устрій Російської імперії [1, 234].

Система місцевого самоврядування, органічно поєднана з державним управлінням, на думку мислителя, була здатною сприяти подоланню політичного відчуження, розширенню політичної участі, активізації політичної творчості мас. Лише на цій основі можна було подолати широко розгалужену, закостенілу російську самодержавну бюрократичну машину. М. Драгоманов у цьому контексті зазначає: "Гарантією політичної свободи може бути лише одночасне послаблення централізованої державної влади, ліквідація самодержавного бюрократичного апарату, запровадження прав особи і самоврядування громад і областей, а не заміна центральних державних установ (царських) парламентськими, хоча б навіть і республіканськими" [Цит. за: 2, 229].

Російський мислитель Б. Чичерін на межі 1850-1860-х років активно виступав за єдність і взаєморозуміння між самодержавною владою і суспільством за принципом "ліберальні заходи і сильна влада". При цьому вирішальну роль він відводить державі. "Держава для Б. Чичеріна – це союз народу, який об'єднується на підставі закону в єдине юридичне ціле задля загального блага під управлінням верховної влади. За Б. Чичеріним, держава покликана

забезпечити умови безпеки і здійснення морального порядку в суспільстві. Вона ж визначає та захищає права і свободи, а не природні права" [3, 411].

У своїй роботі "Про народне представництво" Б. Чичерін провів чітке розмежування між парламентаризмом і місцевим самоврядуванням. Парламентаризм він розглядає як можливість громадян бути причетними до верховної державної влади. Місцеве самоврядування в його розумінні слугує позаполітичним засобом управління "низовими інтересами суспільства". Відповідно воно повинне мати лише господарсько-адміністративні обов'язки. За верховною владою залишається не управління господарськими справами місцевих спільнот, а контроль за місцевим самоврядуванням. Український правознавець О. Мироненко на основі аналізу праць Б. Чичеріна приходить до наступного висновку: "Стрижневою ланкою праворозуміння у Б. Чичеріна було тлумачення свободи як джерела права і моралі. Вчений визначав право як "взаємне обмеження свободи під загальним законом", поділяв його на об'єктивне та суб'єктивне, тобто "законну свободу щось робити чи вимагати" [4, 412].

За відсутності середнього стану в Росії, всі сподівання щодо втілення земської реформи Б. Чичерін покладав на дворянство. У своєму ставленні до самодержавства вчений виходив з відсутності в російському суспільстві готовності громадян до політичної свободи. Сучасний російський дослідник земства О. Верещагін формулює його позицію наступним чином: "Самодержавство було для Б. Чичеріна не метою в собі, а лише знаряддям ліберальних реформ. В принципі він був прибічником конституційної монархії і розраховував на майбутнє самообмеження царської влади" [5, 48].

Вважаючи лише верховну владу здатною до втілення земської реформи, Б. Чичерін досить обережно ставився до проблеми надання земству (особливо на початковій стадії) широкого кола діяльності й великої самостійності. Він, зокрема, боявся, що в ньому домінуючими виявляться такі сили й настрої, які змусять уряд відвернути з ліберального шляху. Подальші події засвідчать, що побоювання вченого були небезпідставними. Хоча основною причиною згортання земської реформи послугувала скоріше не надмірна активність земських структур, а переоцінка творчих можливостей самодержавства, здатності останнього підпорядкувати центральній владі діяльність місцевої бюрократії і опертися на суспільство в масштабах усїєї великої країни.

На думку Б. Чичеріна, місцеве самоврядування слугує "школою для самодіяльності народу і кращим практичним приготуванням до представницького порядку". У свою чергу, народне представництво здатне принести народові значні вигоди, допомогти подолати вузькоєгоїстичні місцеві інтереси, органічно поєднати їх із загальнодержавними завданнями. "Тверді гарантії права, збудження суспільної самодіяльності, нові думки, нові сили, – все це може дати свобода, яка входить у державне життя, як один з її суттєвих елементів. На допомогу урядові приходить тут ціле суспільство, а це повинно підносити державу на вищу ступінь розвитку" [6, 136].

В цей час активно формуються ідейно-політичні течії, які також суттєво вплинули на конфігурацію взаємин між владою та самоврядуванням. Так, найважливіший постулат лібералізму – встановлення балансу між сферами суспільних, державних та особистих інтересів. Вважається, що лібералізм – це не ідеологічна догма, а "проект суспільства", який може бути адаптований до місцевих історичних, національних та культурних умов. Саме тому по суті усі ліберальні ідеї "розгортаються" у системі координат "людина та її права і свободи" – "державна та влада" – "самоврядування".

У Росії та на теренах сучасної України у силу цілого комплексу причин ліберальний світогляд вкоренився відносно пізно – друга пол. XIX ст. Але представники російської та української суспільно – політичної думки внесли свій значний внесок у розуміння та розробку ліберальних ідей. Серед них слід назвати передусім Б. Чичеріна, П. Струве, Т. Грановського, В. Лешкова, О. Васильчикова, М. Острогорського, Б. Кистяківського, М. Драгоманова, І. Франка та інших, які прагнули не лише рецензувати та адаптувати, а й розвинути принципи лібералізму адекватно місцевих реальностей.

Зазначимо, що з плином часу основні наукові оцінки змінилися і сучасні автори вважають ліберально-демократичні ідеї необхідною передумовою становлення і розвитку влади та місцевого самоврядування. Так, якщо первинно ідея влади та самоврядування мала на меті розвиток у громадян почуття належності до однієї спільноти, то з часом вона стала застосовуватися в зв'язку з громадянськими та політичними правами і свободами людини. В цьому і полягає поєднання ліберальних вчень про природні права, соціальну рівність і справедливість з доктриною організації влади та самоврядування.

Російська та вітчизняна наукова думка також тривалий час зазнавала впливу цієї доктрини влади та самоврядування. Її джерелами вбачали слов'янофільські ідеї про особливий шлях російської держави та уявлення про природні права громади. Так, М. М. Ядринцев вважав, що без розвитку місцевого життя і самодіяльності неможливий вільний правильний розвиток суспільства [Див.: 7, 267-270].

У працях російських дослідників того часу проводилася ідея про те, що сутність самоврядування полягає в наданні місцевій спільноті самій реалізовувати свої громадські інтереси та зберігала за урядовими (центральними) органами відання тільки державними справами. За цією теорією органи місцевого самоврядування при вирішенні питань місцевого значення мають діяти за принципом "дозволено все, що не заборонено законом". Інший дослідник цієї теорії П. Подлігайлов вважав, що децентралізацією та самоврядуванням слід називати таку форму управління, яка забезпечує повну автономію громад, зосереджує повністю всі місцеві справи у віданні самої місцевої спільноти, при цьому остання не лише обирає зі свого середовища всіх посадових осіб, а й їх дії безпосередньо підпорядковує своєму контролю. Розглядаючи місцеве самоврядування як "питання, яке має невимірно величезну державну важливість та зачіпає рішуче всі різноманітні сторони складного народного життя", П. Подлігайлов писав, що "за відсутності самоврядування центральна влада або повністю ігнорує місцеві інтереси, а відповідно і нестатки населення, визначаючи своїм агентам на місцях безумовно виконувати тільки свої вимоги, або, бажаючи йти назустріч місцевим нестаткам, наказує своїм агентам піклуватися про їх задоволення, чим санкціонує свавілля", тому що ці особи є чужими для цієї місцевості та її проблем. "Усі місцеві інтереси та нестатки можуть бути добре відомі тільки самому місцевому населенню, яке до того ж найбільше зацікавлене в їх правильному задоволенні". Тому ці питання "повинні розроблятися в тій установі, яка для цього є найбільш компетентною – в органі самоврядування" [Див.: 8, 25-28].

У вивченні питання про владу та самоврядування в Росії з самого початку намітилася тенденція до порівняльного аналізу. Головними об'єктами порівняння спочатку слугували Англія та Франція. У кінці 60-х років XIX ст. з'явилася робота О. Васильчикова "Про самоврядування", де розглядалися системи самоврядування у цілому ряді країн. На його думку, земські установи повинні діяти у рамках загальнодержавних законів та бути повністю самостійним

у своїй сфері, яку слід ретельно окреслити, щоб позбігати зіткнень з бюрократією, яка є більш сполученою, ніж земство. "Місцева влада, вважає О. Васильчиков, не повинна відповідати ні перед адміністрацією, ні перед виборцями, а тільки перед незалежним судом" [9, 523]. На його переконання, форма самоврядування взагалі не залежить від образу правління, самодержавного, конституційного або будь-якого іншого, хоча він і визнає, що розвиток самоврядування призводить у кінцевому випадку до виникнення народного представництва.

Центральне місце серед представників російського лібералізму та громадівської школи місцевого самоврядування середини ХІХ ст. займає засновник так званого "суспільного права" В. Лешков. Він вважав, що центр управління суспільством знаходиться не на верхніх щаблях влади, не в уряді та не в губернському правлінні, а внизу – в громаді, яку він називав "миром", "приходом", "селом", "містом". Саме тут на основі самоврядування люди компетентно вирішують свої проблеми [Див.: 10, 129].

Аналізуючи ці наукові ідеї, не можна не помітити, що сформовані у ХІХ ст. ліберальні теорії виходили з протиставлення засад комунальних державним. Адже сама теорія місцевого самоврядування концентрувалася передусім навколо формування правових відносин територіальної громади і держави. Вся наука про самоврядування бере свій початок зі спроби розв'язати проблему, чи має громада окрему, відмінну від держави владу; чи вона є незалежною від держави публічно – правною корпорацією, а чи міцно включеною в державний організм і виконує тільки функції органу держави.

Так, критикуючи централістські, державницькі підходи до самоврядування, інший представник ліберальної земської думки А. Головачев, вважав, що відповідальність органи самоврядування повинні нести тільки перед своїми виборцями та незалежним судом, а не перед адміністрацією [Див.: 11, 153].

Про кардинальну відмінність місцевого самоврядування від державного управління писав і відомий російський вчений П. Корф [Див.: 12, 1-2].

Значний внесок у розвиток ліберальних ідей зробив І. Франко. На його думку, ознаками демократичної держави та суспільства повинні бути: співдружність людей праці, побудована на рівності господарства, встановленні повної "громадянської і політичної свободи"; відсутність держави, як примусу, тиску згори на народ.

Майбутнє суспільство, на думку мислителя, це справжнє народовладдя, а не формальна демократія. Головним засобом здійснення народом своєї влади повинні бути громади, що виконують усі функції управління. Віддаючи пріоритет безпосередній демократії, він не заперечував також і представницької демократії для вирішення деяких важливих для всього суспільства питань.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, ліберальний рух XIX ст. тяжів до визнання ідеалу індивідуальної свободи у якості універсальної цілі. Саме дана думка лежить в основі ідеї права кожної людини на життя, свободу та приватну власність. Саме з економічної свободи виводилася політична та громадянська свобода. На основі цих постулатів і були сформульовані політико-правові концепції організації та розвитку інститутів влади та самоврядування, побудованих на принципах визнання та гарантування прав людини, загальної справедливості та індивідуальної свободи особи, плюралізму форм її діяльності у політичній, економічній сферах, свободи вибору морально-етичних та соціально-політичних цінностей, створення умов для перетворення у життя цього вибору.

Література:

1. Драгоманов М. П. Вибране ("...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / Михайло Петрович Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
2. Корнілова В. О. Політичні погляди М. Драгоманова та їхня актуальність для сучасної України / Корнілова В. О., Добрунова Л. Е. // Інтелігенція і влада: [зб. наукових праць]. – О.: Астропринт, 2002. – Вип. 1 (2). – Ч. 1. – С. 228 – 230.
3. Мироненко О. М. Чичерін Борис Миколайович / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія: в 6 тт. / [Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.] – К.: Юридична література, 2004. – Т. 6. – Т-Я. – 2004. – С. 411-412.
4. Мироненко О. М. Вказ. праця.
5. Верещагин А. Н. Земский вопрос в России (политико-правовые аспекты) / А. Н. Верещагин. – М.: Междунар. отношения, 2008. – 192 с.
6. Чичерин Б. Н. О Народном представительстве / Б. Н. Чичерин // Антология мировой политической мысли: в 5 тт. – Т. IV. – Политическая мысль в России: Вторая половина XIX-XX вв. – М.: Мысль, 1997. – С. 136-150.
7. Федерализм: теория и история развития (сравнительно-правовой анализ): [учебное пособие / ред. Марченко М. Н. и др.]. – М.: Юрист, 2000. – 637 с.

8. Подлигайлов П. Н. Местное управление в России / П. Н. Подлигайлов. – СПб, 1884. – 358 с.
9. Васильчиков А. И. О самоуправлении: сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А. И. Васильчиков. – СПб.: Типография Эд. Праца, 1868-1871. – Т. 1. – 352 с.
10. Бельский К. С. Выдающийся русский ученый-полицист В. Н. Лешков / К. С. Бельский // Государство и право. – 1996. – № 11. – С. 127-134.
11. Головачев А. А. Десять лет реформ. 1861-1871 // Головачев А. А. – СПб, 1872. – 234 с.
12. Корф П. Л. Ближайшие нужды местного управления / П. Л. Корф. – СПб, 1888. – 346 с.

*Іжа М. М., Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького*

ДОГОВІРНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Рассмотрена правовая база договорных начал между правительством и регионами, проанализированы основные преимущества и недостатки подписанных Соглашений относительно регионального развития между Кабинетом Министров Украины и областными сонетами.

The legal foundation of contractual relations between the government and regions are considered. The main advantages and disadvantages of the Agreement on regional development between the Cabinet of Ministers of Ukraine and regional councils are analyzed.

Основною причиною, що обумовлює необхідність запровадження договірних відносин між урядом та регіонами, є неефективність субвенційних механізмів фінансування проектів в рамках стимулювання розвитку регіонів та підтримки депресивних територій. Так, за результатами аудиту ефективності використання у 2007 р. субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам для стимулювання розвитку регіонів, у тому числі депресивних територій, здійсненого Рахунковою палатою України, кошти державного бюджету були розподілені лише між Донецькою (60,0 млн. грн.), Луганською (27,5 млн. грн.), Запорізькою (6,3 млн. грн.) та Волинською (6,2 млн. грн.) областями. При цьому розподіл коштів здійснювався за напрямами,

що не мають прямого відношення до стимулювання розвитку регіонів (наприклад, на вирішення поточних локальних проблем у житлово-комунальному господарстві та соціальній сфері).

Перехід до договірних засад у відносинах між центральними та місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування став можливим після прийняття Верховною Радою України прийнято Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів" [1] у 2005 році.

Цей закон передбачав укладення Угод щодо регіонального розвитку між Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами. Метою таких угод є реалізація регіональної політики, узгодження державних та регіональних інтересів щодо розвитку території, концентрація державних та місцевих ресурсів для вирішення пріоритетних завдань розвитку.

Основою для укладення Угоди є прийняття на рівні області стратегії регіонального розвитку, узгодженої з положеннями Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року [2].

Підготовчим процесом перед укладенням Угоди є підписання протоколу намірів – своєрідного технічного завдання, за яким формуватиметься Угода. Протокол укладається між Прем'єр-міністром України, головою відповідної обласної ради та обласної державної адміністрації. З метою підготовки Угод створюються спільні робочі групи за участю представників центральних та місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. До розробки Угоди залучаються і громадські організації, наукові інституції тощо.

Координація розроблення Угод, наукове та методичне забезпечення діяльності в цій сфері органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування здійснюється Мінекономіки із залученням наукових та громадських організацій.

Угоду підписує Прем'єр-міністр України або інша особа за дорученням Кабінету Міністрів України та відповідно Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, голова обласної, Севастопольської міської ради чи Київський міський голова. Угода набирає чинності після її схвалення Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласною, Київською, Севастопольською міськими радами. Після схвалення Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласною, Київською, Севастопольською міськими радами Угода підлягає державній реєстрації в Мінекономіки,

офіційному опублікуванню в газеті "Урядовий кур'єр", а також оприлюдненню через регіональні засоби масової інформації.

Закон дає можливість Уряду обирати з пропозицій обласних рад щодо укладення Угод ті, які співпадають з державними стратегічними пріоритетами просторового розвитку та укласти одну Угоду одночасно з декількома регіонами для реалізації просторової політики, стимулювання концентрації місцевих ресурсів для вирішення загальнодержавних завдань розвитку. Водночас Уряд може пропонувати спільне вирішення завдань регіонального розвитку здійснювати за рахунок добровільного об'єднання місцевих бюджетів територіальних громад в межах одного або декількох регіонів.

Постановою Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку підготовки, укладення та виконання угоди щодо регіонального розвитку і відповідної типової угоди" [3] затверджено порядок та процедуру підготовки, укладання та виконання Угоди, її типову форму тощо. Зокрема, суб'єктами управління соціально-економічним розвитком регіонів та їх завданнями визначено наступні:

1. Президент України, Верховна рада України, Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади. Визначення основних напрямів внутрішньої політики та створення нормативно-правового поля регіонального розвитку, спрямування процесів комплексного соціально-економічного розвитку регіонів, моделювання інструментів та механізмів регіонального розвитку.

2. Місцеві органи виконавчої влади, які використовують інструменти та механізми регіонального розвитку, визначені державою, на місцевому рівні з метою розв'язання найбільш актуальних проблем економічного і соціального розвитку.

3. Органи місцевого самоврядування, які використовують інструменти та механізми регіонального розвитку на місцевому рівні, ґрунтуючись на місцевій ініціативі й з урахуванням інтересів територіальних громад.

Договірні засади передбачають взаємну відповідальність центральних та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування щодо реалізації у регіоні спільних заходів Державної стратегії регіонального розвитку та регіональних стратегій розвитку. В цілому ж, і стратегічне планування, і укладання угод спрямовані на забезпечення стабільності у відносинах між центральною і регіональною владою.

До позитивних наслідків переходу до механізму укладання угод між урядом і обласними радами слід віднести:

- можливість повсюдного запровадження стратегічного планування регіонального розвитку;
- концентрація ресурсів регіонів та держави для вирішенні найгостріших проблем; узгодження інтересів органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо реалізації стратегічних завдань регіонального розвитку;
- диверсифікація джерел ресурсів регіонального розвитку, у тому числі, можливість широкого залучення приватного капіталу для фінансування спільних проєктів регіонального масштабу;
- підвищення відповідальності місцевих органів влади за ефективне використання ресурсів, спрямованих на вирішення соціально-економічних проблем регіону;
- чітке визначення зобов'язань сторін, спільна відповідальність уряду і місцевої влади за кінцевий результат реалізації визначених завдань тощо.

Однак реалізація згаданих положень закону на практиці виявила низку труднощів. Перш за все, процес стратегічного планування, що лежить в основі укладання Угоди, в деяких регіонах зіткнувся з низкою серйозних перешкод. З огляду на це, досі не всі регіони мають затверджені стратегії розвитку до 2015 року. Так, зокрема, стратегії розвитку не мають Дніпропетровська та Харківська області, пріоритети довгострокового розвитку АР Крим та м. Севастополя визначено відповідними державними програмами, а не власними розробленими стратегічними документами, що не дає можливості цим регіонам повноцінно враховувати власні потреби та наявний потенціал тощо [4]. Наявність конфліктів між обласними державними адміністраціями, обласними радами та групами впливу на рівні регіону, а також різні бачення пріоритетів розвитку регіону суттєво перешкодило своєчасності підготовки відповідних регіональних стратегій. Так, наприклад, низка регіонів (Херсонська, Житомирська, Луганська, Запорізька, Тернопільська області тощо) затвердили стратегії розвитку на період до 2015 року лише у 2008 році, при тому, що Постанова Кабінету Міністрів від 21 липня 2006 року № 1001 зобов'язала всі регіони подати проєкти стратегій на затвердження обласних рад у тримісячний термін. Частково з причин наявності зазначених конфліктів досі не затверджено стратегії розвитку Дніпропетровської та Харківської областей.

В результаті станом на жовтень 2010 року з 27 регіонів такі угоди укладено лише з шістьма областями: Донецькою, Львівською, Вінницькою, Волинською, Івано-Франківською та Херсонською.

Першою подібною угодою стала Угода щодо регіонального розвитку Донецької області між Кабінетом Міністрів України та Донецькою обласною радою [5] від 15 вересня 2007 року. Її предметом є узгоджена протягом 2007-2011 років діяльність сторін щодо здійснення спільних заходів центральних та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування з реалізації в регіоні Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року, а також Стратегії економічного і соціального розвитку Донецької області на період до 2015 року, затвердженої рішенням обласної ради від 23 березня 2007 року.

Пріоритетними напрямками діяльності сторін щодо здійснення спільних заходів є: розвиток та реструктуризація в регіоні вугільної галузі; надійне та ефективне функціонування всіх систем життєзабезпечення у населених пунктах; створення ефективної системи в галузі охорони навколишнього природного середовища; розбудова та модернізація інфраструктури.

Таблиця 1

Пріоритет	Загальна сума фінансування, млн. грн.	З державного бюджету, млн. грн.	З місцевих бюджетів, млн. грн.	З інших джерел, млн. грн.
I. Розвиток та реструктуризація в регіоні вугільної галузі	507,9	487,9	20	
II. Надійне та ефективне функціонування всіх систем життєзабезпечення у населених пунктах	480,9	360,6	43,4	76,9
III. Створення ефективної системи в галузі охорони навколишнього природного середовища	220,936	112,936	108	
IV. Розбудова та модернізація інфраструктури	2328,6	1966,6	64,6	287,4
Разом	3538,336	2938,036	236	364,3
У %	100	83	6,7	10,3

Угоду щодо соціально-економічного розвитку Львівської області між Кабінетом Міністрів України та Львівською обласною радою [6] було підписано 17 червня 2009 року Прем'єр-Міністром

України Ю. Тимошенко та головою Львівської обласної ради М. Сеніком. Кінцевим терміном дії угоди визначено 31 грудня 2013 року. Угодою передбачена реалізація 62-х спільних проєктів у наступних напрямках:

I. Реструктуризація та розвиток базових галузей промисловості (реструктуризація і ліквідація підприємств гірничої хімії; подолання соціальних та екологічних наслідків, пов'язаних із закриттям і виробничою діяльністю шахт; будівництво шахти № 3 "Червоноградська").

II. Розвиток системи життєзабезпечення населених пунктів (забезпечення стабільного водопостачання та розвиток транспорту у м. Львові; будівництво соціально важливих об'єктів регіону; розбудова та модернізація інформаційної мережі телебачення та радіомовлення, впровадження цифрового телерадіомовлення; поліпшення експлуатаційного стану автомобільних доріг загального користування державного та місцевого значення і штучних споруд на них).

III. Створення ефективної системи охорони навколишнього природного середовища (здійснення заходів щодо мінімізації впливу, утилізації та переробки токсичних відходів; формування екологічної мережі та розвиток природно-заповідного фонду; будівництво об'єктів водовідведення у населених пунктах).

IV. Збереження історико-культурної спадщини (проведення паспортизації та інвентаризації об'єктів культурної спадщини. Розроблення історико-містобудівної документації; збереження та проведення протиаварійних, ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках архітектури і монументального мистецтва; проведення комплексу заходів з охорони та використання об'єктів культурної спадщини м. Львова; розвиток історико-культурних заповідників).

Орієнтовний обсяг фінансування за Угодою визначено на рівні 3 255,9 млн. гривень. При цьому, 56,6 % фінансування припадає на державний бюджет, 41,1 % – на місцеві бюджети, решта 2,3 % – на інші джерела, у тому числі, приватний капітал.

Особливістю Угоди щодо розвитку Львівської області є приділення значної уваги до проєктів збереження і розвитку історико-культурної спадщини. На цей напрям передбачено 593,6 млн. грн. або понад 18 % загального обсягу фінансування.

Загалом, якщо порівнювати Угоди щодо розвитку Донецької та Львівської областей, то, за приблизно рівних обсягів фінансування (різниця складає лише 8 % на користь Донецької області),

Угода щодо розвитку Львівської області, по-перше, більш наближена до пріоритетів, визначених у регіональній стратегії розвитку до 2015 року, а по-друге, передбачає раціональніші пропорції джерел фінансування проєктів, у тому числі – з меншою часткою державної участі. Позитивним є те, що одним з напрямів Угоди визначено реструктуризацію базових галузей промисловості – хімічної та гірничодобувної, тоді як Угода щодо розвитку Донецької області у частині розвитку промислових об'єктів зорієнтована виключно на підтримку вугільної галузі та усунення негативних наслідків її функціонування.

Угода про співпрацю між урядом і Вінницькою областю [7] була укладена 26 січня 2010 року терміном на п'ять років (до 2015 року). Серед її пріоритетних напрямків зазначалося впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій в системі життєзабезпечення населених пунктів; розбудова та модернізація об'єктів соціальної та туристично-рекреаційної інфраструктури; розвиток агропромислового комплексу на основі сучасних інноваційних технологій; розбудова транспортної та прикордонної інфраструктури.

Таблиця 2

Пріоритет	Загальна сума фінансування, млн. грн.	З державного бюджету, млн. грн.	З місцевих бюджетів, млн. грн.	З інших джерел, млн. грн.
I. Впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій в системі життєзабезпечення населених пунктів	746,601	168,75	85,45	492,401
II. Розбудова та модернізація об'єктів соціальної та туристично-рекреаційної інфраструктури	546,686	438,046	108,64	
III. Розвиток агропромислового комплексу на основі сучасних інноваційних технологій	1047,243	120,36	5	
IV. Розбудова транспортної та прикордонної інфраструктури	269,976	865,858	326,001	
Разом	2610,506	1593,014	525,091	492,401
У %	100	61	20	19

Угода щодо регіонального розвитку Волинської області між Кабінетом Міністрів України та Волинською обласною радою [8] була підписана 12 січня 2010 року терміном на п'ять років. В Угоді

визначені такі пріоритетні напрями економічного та соціального розвитку: розбудова транспортної інфраструктури; розвиток транскордонного співробітництва, прикордонної інфраструктури на кордоні з Республікою Польща і Республікою Білорусь; розвиток туристичної та курортно-рекреаційної сфер; створення ефективної системи охорони навколишнього природного середовища; упровадження ресурсо- і енергозберігаючих технологій; розвиток високотехнологічного агропромислового виробництва.

Таблиця 3

Пріоритет	Загальна сума фінансування, млн. грн.	З державного бюджету, млн. грн.	З місцевих бюджетів, млн. грн.	З інших джерел, млн. грн.
I. Розбудова транспортної інфраструктури	1438,28	845,62	217,66	375
II. Розвиток транскордонного співробітництва, прикордонної інфраструктури	15,558	8,278	7,28	
III. Розвиток туристично-рекреаційного комплексу	61,85	56,1	5,05	0,7
IV. Створення ефективної системи охорони навколишнього природного середовища	28,6	24,295	3,608	0,697
V. Впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій	289,118	211,375	53,812	23,931
VI. Розвиток високотехнологічного агропромислового виробництва	108,4	34,3	9,3	64,8
Разом, млн. грн.	1941,806	1179,968	296,71	465,128
У %	100	60,7	15,3	24

15 вересня 2010 року була схвалена Угода щодо регіонального розвитку Івано-Франківської області між Кабінетом Міністрів України та Івано-Франківською обласною радою [9]. Угодою до кінця 2015 року визначено заходи з реалізації пріоритетних напрямів розвитку регіону із зазначенням відповідних виконавців з боку Уряду та органів місцевої влади, строків виконання та очікуваних результатів, а також порядок, обсяг, форму та строки фінансування заходів за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів та інших джерел.

Основні напрямки співпраці між урядом і Прикарпаттям – реструктуризація промислового комплексу задля екологічної безпеки регіону, розбудова і модернізація транспортної та соціальної

інфраструктури, упередження надзвичайних екологічних ситуацій. Загалом, в Угоді задекларовано спільне фінансування близько 30 проєктів на суму понад мільярд гривень. Серед спільних намірів – завершення робіт з будівництва та капітального ремонту автомобільних доріг в обхід історичних міст Болехова, Рогатина та селища Заболотів, будівництво автотранспортної мережі в обхід обласного центру через ріку Бистриця, модернізація Міжнародного аеропорту "Івано-Франківськ" та інші. Орієнтовний обсяг фінансування спільних заходів протягом наступних п'яти років становитиме понад один мільярд гривень, з яких майже 600 млн. грн. (56 % від загального обсягу фінансування) – за рахунок коштів державного бюджету, понад 230 млн. грн. (22,4 %) – місцевих бюджетів, понад 220 млн. грн. (21,6 %) – кошти інших джерел.

Аналогічна угода була підписана між Кабінетом Міністрів України та Херсонською обласною радою 19 жовтня 2010 року. Серед заходів, передбачених Угодою, здійснення реконструкції державних водогосподарсько-меліоративних об'єктів області та розвиток внутрішньогосподарської зрошувальної мережі. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, а як результат – відновлення зрошення, створить передумови для побудови розгалуженої мережі логістичних центрів сільськогосподарської продукції на території області та складів її зберігання, потужних оптових ринків біля великих промислових міст України. Заходами угоди передбачено також вдосконалення транспортної інфраструктури. Зокрема, заплановано влаштування 112 км доріг з поліпшеним чорнощобеним типом покриття. Це забезпечить функціонування логістичних центрів інформаційного супроводження транзиту сільськогосподарських товарів і поліпшення транспортного сполучення між цими центрами. Для поліпшення водозабезпечення населення області в угоду закладені заходи щодо завершення будівництва Іванівського групового водопроводу, який дозволить забезпечити централізованим водопостачанням 11,8 тисячі осіб Іванівського та Нижньосірогозького районів області, реконструкції та будівництва систем водопостачання в сільських населених пунктах, які користуються привізною водою та водою, що не відповідає державному стандарту. У рамках угоди передбачається також вирішення болючих для населення питань – будівництва доступного житла та відселення мешканців із аварійних будинків.

Практика укладання та реалізації Угод щодо регіонального розвитку засвідчила їх наступні особливості:

- залежність процедур розробки і укладання Угод від політичної кон'юнктури. Як приклад: якщо протокол намірів про укладання Угоди щодо розвитку Донецької області і Угоду було укладено урядом В. Януковича, то для Львівської області це були, відповідно, уряд В. Януковича та уряд Ю. Тимошенко. Хоча зміна керівництва однієї зі сторін Угоди де-юре і не є підставою для розірвання чи зміни її умов, проте де-факто вплив політичного фактора безумовно, перешкоджає своєчасній та у повному обсязі її реалізації (а також може впливати на визначення частки фінансування з державного бюджету). Для порівняння: частка фінансування Угоди щодо розвитку Донецької області з державного бюджету складає 82,6 %; Волинської і Вінницької – майже 61 %, Львівської та Івано-Франківської – близько 56 %;

- укладання Угоди щодо розвитку того чи іншого регіону може використовуватись як інструмент у боротьбі за електоральні симпатії: дві з шести підписаних угод були укладені напередодні виборів до місцевих органів влади – в Івано-Франківській і Херсонській областях;

- пріоритет щодо укладання Угод для регіонів з високим та середнім рівнем розвитку, у тому числі через порівняно менший обсяг необхідного фінансування проектів в рамках Угоди та можливість залучення місцевого капіталу. Натомість, досі не укладено Угоди розвитку тих регіонів, які найбільше потребують застосування ефективних механізмів та інструментів стимулювання соціально-економічного розвитку, мають відсталу інфраструктуру, несприятливе життєве середовище та в цілому демонструють ознаки депресивності (Чернівецька, Чернігівська та Сумська області);

- переважне спрямування укладених Угод на вирішення проблем у сфері житлово-комунального господарства, інженерних мереж та локальної інфраструктури, а також серйозна увага до інфраструктурних проектів національного масштабу, у тому числі пов'язаних з підготовкою і проведенням фінальної частини Євро-2012;

- різна структура джерел фінансування укладених Угод. Крім різної частки участі держави, різняться також і пропорції інших двох джерел фінансування Угод.

Таблиця 4

Область	Частка фінансування з державного бюджету	Частка фінансування з місцевого бюджету	Частка фінансування з інших джерел
Донецька	83	6,7	10,3
Львівська	56,6	41,1	2,3
Вінницька	61	20	19
Волинська	61	20	19
Івано-Франківська	56	22,4	21,6

Такі структурні диспропорції джерел фінансування пов'язані як з галузевим спрямуванням проектів, так і з наявністю потужного приватного капіталу, що потенційно може залучатися до фінансування проектів в рамках Угоди.

В цілому ж відзначимо, що попри значний потенціал Угод щодо реалізації проектів на регіональному рівні, вони не стали основним інструментом політики розвитку регіонів, як це визначено Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2015 року.

Перешкодами для ефективного використання Угод щодо регіонального розвитку як ефективного інструмента стимулювання розвитку регіонів є:

1) Прорахунки та недоліки процесів стратегічного планування розвитку регіонів, зокрема:

– відсутність у деяких регіонів затверджених стратегій розвитку до 2015 р. (Дніпропетровська, Харківська області);

– надмірна формалізація процедур розробки і затвердження стратегій. Так, шаблонне використання розробниками стратегій відповідних Методичних рекомендацій Міністерства економіки України хоча й спрощує перебіг бюрократичних процедур та підвищує шанси регіону на позитивне вирішення питання про укладання Угоди, але при цьому залишає поза увагою значну частину важливих проблем місцевого розвитку тієї чи іншої території;

– декларативний характер більшості стратегій розвитку регіонів. В процесі розробки та прийняття стратегії розвитку відповідного регіону до 2015 р., у більшості випадків, рішеннями обласних державних адміністрацій їх зміст визначається як обов'язковий до виконання документ (але фактично часто він є далеким від реальних потреб місцевого розвитку та можливостей його ресурсного забезпечення).

2) Наявність конфліктів між обласними державними адміністраціями, обласними радами та групами впливу на рівні регіону, а також різні бачення пріоритетів розвитку регіону, що суттєво перешкоджає своєчасній підготовці відповідних регіональних стратегій. Наприклад, ряд регіонів (зокрема, Херсонська, Житомирська, Луганська, Запорізька, Тернопільська області тощо) затвердили стратегії розвитку на період до 2015 р. лише у 2008 р., при тому, що Постанова Кабінету Міністрів від 21 липня 2006 р. № 1001 зобов'язала всі регіони подати проекти стратегій на затвердження обласних рад у тримісячний термін. Частково з причин наявності зазначених конфліктів досі не затверджено стратегії розвитку Дніпропетровської та Харківської областей.

3) Інертність центральних органів виконавчої влади щодо підготовки та укладання Угод. Координацію діяльності центральних і місцевих органів влади щодо розроблення та виконання планів заходів щодо реалізації Державної стратегії регіонального розвитку має здійснювати Міністерство регіонального розвитку та будівництва України. Серед основних завдань Міністерства регіонального розвитку та будівництва України на 2008 рік зазначалось, зокрема, забезпечення підготовки проектів Угод щодо розвитку Харківської та Дніпропетровської областей, а також здійснення організаційних заходів з підписання протоколів намірів про підготовку проектів Угод щодо розвитку Житомирської та Кіровоградської областей. Жодне з вищезазначених завдань не виконано у повному обсязі. Натомість, на практиці основним органом, що відповідає за укладання Угод, є Міністерство економіки України.

Недоліками стратегічного планування розвитку регіонів і, як наслідок, причинами низької ефективності соціально-економічної політики на рівні регіону є наступні [10]:

- надмірна формалізація процедур розроблення і затвердження стратегій. Таким чином, шаблонне використання розробниками стратегій відповідних Методичних рекомендацій Міністерства економіки України хоча й підвищує шанси регіону на позитивне вирішення у подальшому питання про укладання Угоди, але при цьому залишає поза увагою значну частину важливих проблем розвитку тієї чи іншої території;

- декларативний характер більшості стратегій розвитку регіонів. Попри те, що стратегія розвитку відповідного регіону до 2015 р. у більшості випадків рішеннями обласних державних адміністрацій визначається як обов'язковий до виконання

документ, зміст цих стратегій часто далекий від власних потреб та можливостей розвитку цих регіонів.

Практична діяльність з розроблення регіональних стратегій дали змогу виявити основні тенденції, що визначають напрями формування та раціоналізації системи управління територіальним розвитком у сучасних умовах глибоких ринкових перетворень. Насамперед, необхідність розвитку систем управління обумовлена динамічною зміною складності об'єкту управління та його сутнісних характеристик.

Проте структура органів управління, ступінь деталізації функцій і вибір оптимальних методів переважно залежать від конкретних соціально-економічних умов – концентрації виробництва, його спеціалізації, кількості суб'єктів економічної діяльності (основних, допоміжних, обслуговуючих), розгалуженості зв'язків, кількості високотехнологічних виробництв, наявності навчальних закладів та ін. Такі характеристики значною мірою варіюються щодо об'єктів управління, навіть схожих за основними економічними показниками, що і вимагає вироблення певного консолідованого підходу до розроблення і впровадження регіональної політики у всіх регіонах.

Крім того, кожному регіонові властиві різні спрямованість і динаміка розвитку. Модернізація продукції, що випускається, залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, впровадження прогресивних наукомістких технологій, технічне переозброєння та модернізація устаткування, виробництво конкурентоспроможної продукції, підвищення рівня зайнятості населення, якості його життя вимагають адекватної модифікації форм і методів управління регіональною економікою.

Література:

1. Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів" від 08.09.2005 № 2850-IV // Урядовий кур'єр. – 2005. – 12 жовтня.
2. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року" від 21 липня 2006 р. № 1001 // Офіційний вісник України. – 2006. – 9 серпня. – № 30. – С. 36. – Ст. 2132.
3. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку підготовки, укладення та виконання угоди щодо регіонального розвитку і відповідної типової угоди" від 23 травня 2007 р. № 751 [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

4. Жук В. Підвищення ефективності реалізації угод щодо регіонального розвитку між Кабінетом Міністрів України та обласними радами [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/September09/18.htm>
5. Угода щодо регіонального розвитку Донецької області між Кабінетом Міністрів України та Донецькою обласною радою від 15.09.2007 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001120-07>
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про укладення Угоди щодо соціально-економічного розвитку Львівської області між Кабінетом Міністрів України та Львівською обласною радою" від 17 червня 2009 р. № 681-р [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=681-2009- %F0](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=681-2009-%F0)
7. Угода щодо регіонального розвитку Вінницької області між Кабінетом Міністрів України та Вінницькою обласною радою від 26.01.2010 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0002120-10>
8. Угода щодо регіонального розвитку Волинської області між Кабінетом Міністрів України та Волинською обласною радою [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001120-10>
9. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Угоди щодо регіонального розвитку Івано-Франківської області між Кабінетом Міністрів України та Івано-Франківською обласною радою" від 15 вересня 2010 р. № 1839-р [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1839-2010- %F0](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1839-2010-%F0)
10. Державне управління регіональним розвитком України: монографія / за заг. ред. В. Є. Воротіна, Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2010. – 288 с. – С. 14.

ВЛАДА В ПОЛІТИКО-ПРОЦЕСУАЛЬНІЙ ПЛОЩИНІ РОЗВИТКУ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Человек политический есть, прежде всего, человек власти. В современном политикуме он представлен, в том числе и как представитель бюрократического аппарата. Развитие политических процессов начинается с развития властных институтов как результата влияния так называемого человеческого фактора. Реальное содержание современной политической власти остается скрытым от большинства непосвященных. Ее характеристикой на всех возможных уровнях существования является формализм. Реализация феномена власти в политико-процессуальной плоскости развития предполагает наличие базовых составляющих. В рамках информационного общества политическая власть в антропологическом контексте развития обречена на зависимость от власти – собственности.

Political Man is, above all, a man of power. Development of political processes begins with the development of government institutions as a result of the influence of the so-called human factor. The actual content of modern political power remains hidden from most outsiders. Its characteristic at all possible levels of existence is the formalism. Implementation of the phenomenon of power in the political and procedural development of the plane assumes basic components. Pressing question for consideration – development of political processes and institutes in traditional societies. In the information society of political power in an anthropological context of development is doomed to dependence on government – owned.

Актуальність наукової публікації. Феномен влади в політичній сфері сьогодні найбільше асоціюється з так званим людським фактором. Політична влада в цьому сенсі може бути проаналізована з погляду її сутнісної антропологічної складової. Змістовно подібний аналіз можливо провести при розгляді розвитку політичних процесів. Людина політична – є, насамперед, людина влади, розвиток політичного процесу передусім представляє – її власний рух у межах політичного простору, який припускає придбання й використання потенціалу для власного становлення. У сучасній політичній науці практично відсутній комплексний погляд на дану проблематику в ключі політичного розвитку.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження, що торкаються проблем походження й розвитку політичних процесів з огляду на вплив політичної влади є досить різнобічними. Різні теоретичні й практичні сторони розглянутої проблематики представлені в роботах вітчизняних і закордонних учених. У цьому зв'язку класичними є роботи Макса Вебера, де особливе місце займає виділення саме харизматичної та традиційної легітимності влади [3]; П'єра Бурдьє, Карла Дойча, Ласуела, філософів-постмодерністів, зокрема, Мішеля Фуко. Аналіз проблематики розвитку політичних процесів в антропологічному контексті змістовно потребує виокремлення найбільш людських проявів, тобто потребує певного рівня гуманізації та відходу багато в чому від системного соціологічного та політологічного сприйняття. Феномен влади є найбільш об'єднуючим, зокрема він дозволяє структурувати знання та будувати парадигмальне бачення в необхідному політико-антропологічному спрямуванні. Нетрадиційним є погляд на феномен політичної влади, його вплив на розвиток політичних процесів цілого ряду сучасних російських політичних антропологів: Крадіна Н. Н., Бочарова В. В., Тишкова В. О., Панаріна О. С., Львіна В. В. Зокрема в роботі Бочарова В. В. "Влада. Традиції. Управління" політична влада розглядається, як ключове поняття, феномен, що фактично визначає загальну спрямованість розвитку політичному. Автором представлений аналіз динаміки політичних процесів у доколоніальних африканських суспільствах, тобто соціумах напередодні європейської колонізації, де особливе місце займали первинні владні інститути й носії політичної влади, яка, крім того, у якості результату цілого ряду цивілізаційних тенденцій політичного розвитку, природно синтезувала в собі різні елементи соціального, культурного, господарського життя. Певні особливості природного синтезу цих елементів у політичній владі сприяли піднесенню особливих політико-антропологічних типів як суб'єктів владних відносин – вождів [1]. В. О. Тишков розгляд політичної влади пов'язує із проблематикою етносу й етнічності як такої [9]. Взаємозв'язок і взаємовплив людини політичної на політикум і політичну владу розглянуто в роботі В. В. Львіна й О. С. Панаріна. Значну вагу для дослідження має політико-психологічний вимір влади. В цьому напрямку ми виділяємо статтю С. Бульбенюк "Деякі аспекти розгляду соціопсихологічної природи феномену політичної влади": автором підкреслюється важливість так званої трансцендентальної потестарності влади – "межі володарювання

особи визначаються відповідністю її діяльності культурній трансценденції" [2]. На наш погляд, виведення подібного висновку автором дає змогу встановити зв'язок між різними напрямками політико-антропологічного знання. У книзі українських авторів Мейтуса Володимира й Мейтуса Віктора "Маси, рухи, революції" розглядаються особливості розвитку масових політичних процесів, а так само дана комплексна оцінка загальних факторів, і конкретних засобів впливу на соціальний і політичний розвиток у сучасному інформаційному суспільстві. Особливе місце займає розгляд так званої теорії диференціальних впливів на соціальні процеси в контексті "застосування даної теорії в аналізі проблеми модифікацій владних відносин у суспільстві" [7].

Отже, об'єктом дослідження є феномен влади та його роль у розвитку політичних процесів в сучасному суспільстві.

Предметом є антропологічна складова феномена влади у його впливі на розвиток політичних процесів в сучасному суспільстві.

Цілі наукової публікації: 1. побудова цілісного політико-антропологічного парадигмального бачення влади в політико-процесуальній площині; 2. синтез політико-філософського й політико-потестарного виміру політико-антропологічного дослідження; 3. визначення основних складових політичної влади в антропологічному контексті процесуальної реалізації; 4. виділення неполітичної сфери людської діяльності, що впливає на розвиток сучасних політичних процесів.

Влада є іманентним стандартом, категорією певної світоглядної системи окремої людини й, у сукупності, групи людей і цілого суспільства. Придбання політичної влади в антропологічному контексті припускає рух. Людина в межах політичної системи просувається як по партійній, так і по бюрократичній ієрархії, часто сполучаючи в собі як політика, так і чиновника. На сучасному етапі розвитку політичних процесів можливо як сполучення двох даних ролей, так і відносно вільний перехід з однієї в іншу, що природно відкладає істотний слід на людях, що підлягають подібним метаморфозам, виробляючи лише свій властивий положенню спосіб пристосування. У зв'язку із цим під визначення людини політичної попадають у тому або іншому контексті не тільки політики, але й представники сучасного бюрократичного апарата, який часто будується по партійному принципу; по партійних ознаках відбувається й люстрація при зміні влади на всіх рівнях існування. Хоча сучасні партії є відображенням вже

не соціальних настроїв, а скоріше індивідуалістичних устремлінь. Це спонукає до пошуку внутрішніх об'єднуючих елементів на протигагу елементам латентного політичного релятивізму. Не дивлячись на деякий вплив об'єктивних факторів ззовні, зберігається певна людська природа, яка проявляє себе в політичній сфері, створюючи особливий вимір політичного розвитку. Це уможливило, на наш погляд, виділення особливої політико-процесуальної площини розвитку політичних процесів, яка дає можливість істотно спростити сприйняття предмета та об'єкта дослідження. На наш погляд, політико-процесуальна площина розвитку – це поняття, яке означає загальний спектр тенденцій розвитку політичних процесів, серед яких значне місце належить політико-антропологічним тенденціям, загальним принципом яких є пріоритетність людини і її ролі в політичній сфері. Для аналізу вищевикладеної проблематики ми вважаємо за необхідне провести синтез двох напрямків політико-антропологічного бачення: політико-потестарного та політико-філософського. Необхідно відмітити, що для політичної науки потестарність чітко співвідноситься з роботами соціальних антропологів. Влада й політичні процеси в цьому контексті здобувають характеристики історичної даності, що не має значення для сучасності. Адже розгляду підлягає, насамперед, влада традиції, яка має безумовне значення тільки стосовно розвитку політичних процесів у досить обмеженій кількості політичних систем сучасності. Крім того, носії традиційної влади у цілому мало збігаються своїми рисами з акторами політичних процесів сьогодення. На наш погляд, це омана. Політико-потестарне бачення вищевикладеної проблематики властиве не тільки соціальним і політичним антропологам, але в різній мірі представникам цілого ряду напрямків політичної думки, змінюється лише контекст політико-процесуальної площини, влада й людський фактор – залишаються інваріантами політичного розвитку, додержавне співтовариство виступає вихідною точкою для вивчення політичних процесів і інститутів політичної влади. Завдяки тому, що політична влада в архаїчних співтовариствах споконвічно носила персоніфікований і переважно глибоко символічний характер. Фрідріх Енгельс в "Виникненні родини, приватної власності й держави" говорить нам: "...плем'я, рід і їх установи були священні й недоторканні, були від природи вищою владою, якої окрема особистість залишалася, безумовно підлеглою у своїх почуттях думках і вчинках" [12]. Однак "влада цієї первісної

спільності повинна була бути зломленою – і вона була зломлена" [12]. У результаті – "занепад цивілізованого класового суспільства, де меншість експлуатує більшість" [12]. Влада первісного роду демонструвала ефективність не маючи чисельних караючих формувань та структур. Цим вона була протиставлена державі і вигідно, на думку автора, відрізнялася від останньої [12]. Родові основи політичної влади мають місце і сьогодні. Вони дають змогу розвиватися різноманітним елітним політичним утворенням. Тобто, не менш важливим феноменом для дослідження є політична еліта, представники якої наділяються цілою сукупністю якостей, які дозволяють завоювати й утримати владу над масою, у тому числі й у результаті політичної боротьби. Визнання більшості закономірно бере свій початок у період додержавного стану. Саме тоді вожді почали отримувати необхідне визнання, що дозволяло "правильно розпоряджатися владою", у той час як у руках маси влада ставала небезпечною. Закономірно цей процес сприяв скороченню претендентів на владу та формуванню кланів, тобто фактичних угруповань можновладців – дійсних і майбутніх [4]. Подібні тенденції, на наш погляд, дали поштовх до розвитку людини політичної та, власне самосприйняття її як дійсного суб'єкта політичних процесів. Так, Гаєтано Моска підкреслює: "У примітивних суспільствах, що перебували ще на ранній стадії розвитку, військова доблесть – це якість, яка швидко забезпечує доступ у правлячий, або політичний клас. У високоцивілізованих суспільствах війна – виняткове явище. А в суспільствах, що перебувають на ранніх стадіях розвитку, її можна, по суті, вважати нормальним явищем, і індивіди, що проявляють більші здатності у війні, легко домагаються переваги над своїми товаришами, а найбільш сміливі стають вождями" [8]. Принципово наступне: представники правлячого класу мають набір якостей, шанованих у тому або іншому суспільстві. Ці якості дозволяють деяким обраним за допомогою ініціації насильства й війни домагатися відомого ступеня панування над іншими. Оцінюючи суспільства, що розвиваються або є високорозвиненими, необхідно, підкреслити той факт, що стан війни сьогодні екстраполюється на політичні процеси в переносному значенні, оскільки саме вони представляють із себе в демократичному соціумі переважно легальний і легітимний засіб досягнення державної влади, тобто виникає феномен апріорно безкровної війни за владу, однак набір якостей, що дозволяють її домогтися, а головне – утримати, – дивним чином зберігається

у своєї первинній формі, лише частково модернізуючись у просторово-часовому континуумі політикуму. У рамках політичної системи подібна війна може перейти у відкрите протистояння із застосуванням терору й насильства, не виключаючи, – державного. Первинне питання боротьби за владу, – залишається досить актуальним, однак, саме насильство сублімується, здобуваючи нові форми, не йдучи, при цьому, від свого потестарного змісту. Тому необхідним кроком є виділення насильницької складової політико-процесуальної площини розвитку в антропологічному контексті. В той час як існування політичної еліти визначає, що влада з політико-антропологічної точки зору має такі характеристики як якісні й кількісні. Визначальним фактором залишається склад тих, хто наділений політичною й державною владою, однак, багато в чому, принциповим є питання й про тих, хто оточує еліту й займається процесуальним впровадженням політичних рішень, важливі зв'язки, які встановлюються між ними, з їх як формальним, так і неформальним характером: "щоб зруйнувати владу не обов'язково її скидати з боями й жертвами, із кров'ю й руйнуваннями. Досить зруйнувати лінії між владою й виконавцями..." [7]. Виконавці відрізняються від людини влади ступенем своєї організації і самою можливістю організувати. Організація самих нововладців взагалі зводиться до оформлення владного центру. Комплексне антропологічне бачення політико-процесуальної площини розвитку дозволяє нам говорити про дві чільні форми організації – єдиновладдя й колегіальність у владі. Неможливим є сприйняття їх у контексті продукування тих або інших демократичних норм і принципів. Колегіальність не завжди припускає демократичність, а влада одного правителя, отримана навіть у результаті узурпації, не завжди означає тиранію у своїй процесуальній реалізації. Складність являє собою саме визначення прогресивності або регресивності тієї або іншої форми владного центру в сенсі політичного розвитку. Тим більше, що в сучасних умовах будь-який осередок політичної влади претендує на певний ступінь формальної демократичності. Це пояснюється потребою власної легітимізації. Формалізм виступає як характеристика політичної влади на всіх можливих рівнях: раніше, – для підтримки дієвості того або іншого політичного ритуалу необхідного для упорядкування політичного життя та, на сучасному етапі, – для підміни формальною зовнішньою стороною сутнісної спрямованості. Політична влада й реальні механізми її здійснення сховані

від сторонніх і, насамперед від широких мас населення, які наділені в наш час правом обирати. Людська складова при цьому не змінюється, оскільки політична влада, на сучасному етапі суспільного розвитку часто відтворює себе апріорі як застигле явище. Її форма й зміст – адекватні потребам правлячої меншості, а у більшості представників політичної еліти немає потреби у кардинальних змінах. Процесуальна реалізація влади в антропологічному контексті просувається скоріше за інерцією. На наш погляд, подібна ситуація викликана пріоритетністю економічних факторів впливу, економічної влади в сучасному політикумі. Це призводить до патологічного для політичного розвитку прагнення до стабільності. Конкретний склад індивідів у владі визначає її якість. Сучасна, зокрема, західна політологія, більш тяжіє до показників кількісних, тобто кількість переходить у якість і означає демократизацію й плюралізм в умовах глобалізації. Цей погляд передбачає продукування нових владних інститутів або багатократне збільшення вже існуючих, що сприяє залученню більших людських ресурсів, які не завжди є кращими. У зв'язку із цим важливим є виділення кількісної й якісної складових політико-процесуальної площини розвитку в антропологічному контексті. У певній системній залежності від вищевикладеного є питання розвитку владних інститутів і механізмів. У процесуальному плані ми зводимо його до проблематики кратогенезу. Тобто, говорячи про політико-антропологічну складову розвитку політичних процесів у загальному плані – цікава еволюція влади, яка згідно В. Ф. Халіпову є "процесом поступового безперервного розвитку влади, нагромадження потреби в її змінах і їх здійснення, процес спокійного (або бурхливого) приведення структур влади й змісту її діяльності у відповідність із мінливою дійсністю" [11]. Розвивається людина політична, залежно від певних об'єктивних обставин, – еволюціонують інститути й механізми політичної влади. У потестарному співтоваристві людина політична і людина, наділена певними владними повноваженнями будь-якого рівня, – однопорядкове явище. Вождизм представляє, на наш погляд, найбільш характерний приклад подібної тотожності в доколоніальних африканських суспільствах. Даний аспект не втрачає свого значення й у тих сучасних суспільствах, де стійке положення займає влада традиції й між політичним лідером і масою часто встановлюється особливий ірраціональний зв'язок. Закономірно наступним у дослідженні є аспект простору. Питання кратогенезу в просторі носить суттєво

антропологічний характер, хоча найчастіше у розгляді підмінюється поняттям середовище. Політантропологи вирішують це питання дослідженнями становлення політичної влади в додержавних співтовариствах, для них політичні процеси – це передусім процеси етнічні й підлягають порівнянню. Закономірним кроком є екстраполяція результатів дослідження на сучасний політикум. Можна відзначити, що політогенез, пов'язаний із кратогенезом знаходить у політико-антропологічному концепті розвитку політичних процесів однозначний пріоритет у розвитку інститутів влади в просторово-часовому континуумі, тобто мова йде, у тому числі про просторові характеристики політико-процесуального розвитку влади; а так само – в природній або, що носить штучний характер, диференціації форм влади. Ідеальне середовище подібного оформлення – полікультурне суспільство, де нав'язують загальні демократичні принципи, однак влада часто зберігає відверто деспотичний характер. Це пояснюється потребою представників влади не тільки зберегти себе в середовищі, але й є результатом дії ментальних мотивів, зокрема спрямованих на адекватне сприйняття суспільством, яке носить характеристики традиційного і тому – стабільного. Людина влади в подібному суспільстві може створювати тільки своєрідне формальне прикриття своїм справжнім мотивам у рішеннях і діях. Політичний розвиток має поверхневий характер, одночасно спостерігаються кризи – участі, проникнення й розподілу. У даному контексті ми виділяємо інституціональну й просторову складову політико-процесуальної площини розвитку.

Політико-філософський дискурс досліджуваної нами проблематики чітко виходить з розуміння, через призму людини політичної, вихідної категорії, тобто – політичної влади. Спектр залучених політичних феноменів, крім політичної влади, – достатньо великий, зв'язки між ними співвіднесені із цілим рядом аксеологічних принципів і перебувають у певній ієрархії. Центральною проблемою й лейтмотивом є критичне положення людини в політико-процесуальному просторі, неможливість розвиватися без його гуманізації. Влада, її механізми та інститути, часто є системно знеособленими, дегуманізованими й що, безумовно, є важливим – деперсоналізованими. "Емансипація влади" як "вивільнення її від стримуючих початків" і "новий тоталітаризм" розглядаються як закономірний результат існування сучасного політикуму [10]. Для підтвердження висновків

Льїна, Панарїна та Бадовського, а також для подальшого розкриття даної проблематики співвідношення у нетрадиційному для сучасної політичної науки баченні, слід привести погляд Герберта Маркузе, який відзначає наступне: "В наш час політичний влада затверджує себе через владу над процесом машинного виробництва й над технічною організацією апарата" [6]. Тобто найважливішою умовою втримання влади для розвиненого суспільства, для суспільства, що розвивається, є "мобілізація, організація й експлуатація технічної наукової й механічної продуктивності" [6]. Організоване як механічний процес, воно робить машину найефективнішим політичним інструментом, оскільки сила машини перевершує силу індивіда або групи індивідів [6]. Своєрідна система лобювання, яка природно стає результатом цих процесів, на наш погляд, деформує сам феномен *Homo politicus*. У новому інформаційному суспільстві подібна взаємодія політичної влади й техніки, у самому широкому спектрі розуміння, не є епіфеноменальною в повній мірі, тому що ставить під питання традиційний для нас хід розвитку політичних процесів, вносячи змінні, дію яких практично неможливо передбачити в перспективі. Політична влада, як і в суспільстві індустріальному, приречена тут на залежність від виробництва й продуктивності економічного й промислового сектору, тобто від влади – власності, олігархічних кланів, конкретних особистостей, які є частиною неконтрольованого, навіть на рівні сучасної розвинутої держави, сегменту бізнесу і, часто, – ланкою, що сполучає сфери фінансово-економічну та політичну. Залежність людини політичної від даних факторів відчутна, однак носить скоріше фрагментарний, дискретний характер, оскільки співробітництво конкретного індивіда, що представляє певну політичну силу із представниками великого капіталу здійснюється на принципах взаємної вигоди, тобто загалом може бути короточасним, при відсутності традиційного ідеологічного навантаження, що дозволяє здійснювати пересування в рамках політичного простору й практично не відповідати за прийняття конкретних політичних рішень, незалежно від їхнього характеру. Залежно від свого походження влада може бути як об'єднуючим, так і роз'єднуючим початком між *Homo politicus* і *Homo economicus*; одномірне сприйняття подібного співвідношення сприяє продукуванню цілої сукупності криз у розвитку політичних процесів, ставить під сумнів ідею їх розвитку.

Висновки:

1. Побудова цілісного політико-антропологічного бачення феномена влади в політико-процесуальній площині розвитку можлива та передбачає, перш за все, виділення двох інваріантів: родової природи людини та політичної влади;

2. Два політико-антропологічні виміри політичних процесів і інститутів повинні бути синтезовані в межах одного дослідження, що, звісно, зачіпає значення феномену політичної влади в проблематиці розвитку сучасного суспільства;

3. Необхідно відзначити, що феномен влади здобуває можливість для власної реалізації в політико-процесуальній площині розвитку завдяки існуванню важливих структурних елементів – складових, які мають різну природу, дуже часто – різні способи процесуальної реалізації, однак сходяться у своїй загальній спрямованості. Розгляд влади в антропологічному контексті політико-процесуальної площини розвитку дозволяє говорити, принаймні, про п'ять базових її складових, що мають принципове значення для короткочасної й довгострокової реалізації: 1) насильницьку складову; 2) інституціональну складову; 3) кількісну складову; 4) якісну складову; 5) просторову складову.

4. Криза політичної влади на сучасному етапі висуває на передній план нові грані в дослідженні політичних процесів зі сферами епіфеноменально пов'язаними з її процесуальною реалізацією й розвитком. Політико-філософський дискурс дозволяє виявити дані сфери та визначити ступінь їх зіткнення з політичними процесами. Мова йде, у значому широкому спектрі розуміння, про сферу технологічну.

Дослідження даного напрямку має перспективи як в теоретичному так і практичному плані. Передусім це пояснюється проявом феномену влади в розвитку політичних процесів як найбільш істотною ознакою впливу людського фактора. Антропологічний вимір політики починається з людини наділеної владними повноваженнями й, закономірно, найбільш пристосованої в певному політичному середовищі. Пристосування у політичному середовищі означає й певний ступінь відокремленості від широких верств населення, тобто – елітарність. Урахування на практиці даного факту є обов'язковою передумовою політичного розвитку. В практичному вимірі це дозволяє уникнути помилок при впровадженні політичних рішень на всіх можливих рівнях. Велике значення в теорії має виділення складових, яке оптимізує побудову комплексного погляду на політичну та державну владу.

Література:

1. Бочаров В. В. Власть. Традиции. Управление / В. В. Бочаров. – М., 1992.
2. Бульбенюк С. Деякі аспекти розгляду соціопсихологічної природи феномену політичної влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.socialscience.com.ua./journalcontent/56/politicalpsychology>
3. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
4. Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения / Н. Н. Крадин // Ранние формы политической организации от первобытности к государственности / Отв. ред. В. А. Попов. М., 2008. – С. 11 – 61.
5. Крадин Н. Н. Политическая антропология: Учебник. – 2 изд. исп. и доп. – М.: Логос, 2004. – 272 с.
6. Маркузе Герберт. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Герберт Маркузе. Пер. с англ. Послесловн. Прим. А. А. Юдина СОСТ. предисл. В. Ю. Кузнецова – М.: ООО Издательство Аст, 2003.
7. Мейтус Владимир Массы, движения, революции / Владимир Мейтус, Виктор Мейтус. – К.: Ника-Центр 2008. – 504 с.
8. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 186-196.
9. Тишков В. А. Очерки теории и политики этничности / В. А. Тишков. – М., 1992.
10. Ильин В. В. Политическая антропология / Ильин В. В., Панарин А. С., Бадковский Д. В. – М. : Изд-во МГУ, 1995.
11. Халипов В. Ф. Кратология – наука о власти: Концепция / В. Ф. Халипов. Рос. муниц. Академия. – М.: ЗАО Издательство Экономика, 2002. – 367 с.
12. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Фридрих Энгельс. – М., 1985.

Мамонтова Е. В., ОРІДУ НАДУ

ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ: СИМВОЛІЧНИЙ АСПЕКТ

В статтє осуцествляється попытка выявить символическую природу коммуникации как социального феномена. Через характеристику основных функций средств массовой коммуникации освещается специфика постмодернистской тенденции символизации мира политики.

An attempt to expose symbolic nature of communication as the social phenomenon is carried out in the article. The specific of postmodern tendency of symbolizing of the world of policy lights up through description of basic functions of facilities of mass communication.

Не зважаючи на різність підходів до виявлення найтиповіших рис сьогодення, їх поєднує визнання домінуючої ролі у суспільному розвитку тенденції стрімкого розширення системи масових комунікацій. Головними характеристиками новопосталого світу медіа виступають хаотичність, необмеженість, перенасиченість безперервних інформаційних потоків, що докорінним чином змінюють сталі та звичні моделі соціально-політичних зв'язків.

У перекладі з латинської слово "медіа" означає "засіб", "посередник". У соціальних теоріях даний термін тлумачиться як посередник між суспільством та державою, соціумом та владою. Однак, у разі спроби точно визначити його зміст, ми зустрічаємось із феноменом, точно відзначеним ще І. Кантом: у випадку перетворення поняття на загальноприйняте, воно втрачає свій істинний смисл. Така невизначеність призводить до парадоксальної ситуації. З одного боку, ми спостерігаємо процес безмежного розширення ареалу поняття. Так, сьогодні під медіа розуміють будь-який засіб масової комунікації (ЗМК), будь-то телескоп, гучномовець, лупа, географічна карта, книга, кіно, телеприймач. Однак, водночас, засвідчується й тенденція щодо надзвичайного звуження його значення: поняття медіа часто трактується виключно як електронні засоби інформації, а подеколи цілком переноситься у сферу ведучого засобу масової комунікації – телебачення. Вирішення цієї дилеми складає одне з актуальних завдань сучасної комунікативістики.

Велику роль у дослідженні комунікативної складової соціально – політичного світу зіграли таки оригінальні й самобутні

мислителі ХХ ст., як Р. Арнхейм, А. Базен, Р. Барт, В. Беньямін, Ж. Бодрийар, Б. Грос, Г. Дебор, Ж. Делез, Ж. Деррида, С. Жижек, М. Кастельс, М. Маклюен, Г. Маркузе, Т. Дж. Митчел, Г. Полок, К. Силверман, М. Фуко та інші. Не зважаючи на різність підходів, усі вони сходяться в одному: історія людства – це історія зміни комунікативних парадигм: від тактильного та усного її типів, через письмовий та друкарський до аудіо – візуального. Так, вже класичним став запропонований М. Маклюеном розподіл історії людської цивілізації на чотири епохи: добу дописьмового варварства; тисячоліття фонетичного письма; п'ять сторіч друкарської "Гутенбергової галактики" та сучасну електронну цивілізацію – "Галактику Марконі" [1]. М. Кастельс додає до цього переліку "Галактику Інтернет" [2].

Так чи інакше, але будь яке цивілізоване суспільство, не залежно від стадії розвитку та рівня технологічного оснащення, не може відмовити людині у прагненні до спілкування та творчості. Звідси, кожна епоха народжує нові домінуючі форми культури, які у найбільший спосіб задовольняють названі інтереси та потреби, відзначаючи, в свою чергу, рівень комунікації, взаємопорозуміння та консолідації членів соціуму.

Взаємодіючи з людиною ЗМК на протязі всього періоду свого розвитку прагнули реалізувати психологічну потребу аудиторії у динаміці та ілюзорності. А це, в свою чергу, означає, що функція медіа не зводиться до простого посередництва. Медіа є трансляційним каналом, який відповідає ідеологічним, емоційним, а подеколи й підсвідомим очікуванням аудиторії. Медіа – це не просто засіб передачі інформації, а, перед усім, середина, простір, де виробляється, інтерпретуються, естетизуються та транслюються культурні й інформаційні коди. Такий висновок не втрачає актуальності і для суспільства початку ХХІ століття. Більш того, у постіндустріальну добу медіа із інструмента інформаційного посередництва перетворюються на ключовий фактор соціальної модернізації. Засоби масової комунікації не тільки віддзеркалюють існуючу реальність, але й творять нову. Завдяки відбору, інтерпретації, міфологізації та символізації подій відбувається конструювання віртуального світу, в якому реальність переломлюється, скривлюється, а нерідко й набуває символічного змісту. У цьому зв'язку варто зауважити, що саме символізація суб'єктів та явищ суспільно-політичного життя у багатьох випадках виступає каталізатором соціальних вибухів. Звідси значно підвищується відповідальність медіа не тільки перед

споживачем інформаційного продукту, але й перед суспільством в цілому. Все це актуалізує звернення науковців до вивчення новітніх напрямків розвитку засобів масової комунікації в умовах "інформаційного вибуху".

Мету даного дослідження складає спроба через окреслення головних функцій засобів масової комунікації виявити специфіку постмодерністської тенденції символізації світу політики.

Сьогодні у теорії комунікації налічують декілька підходів до визначення поняття засобу інформації: техніко-кібернетичний (використовується переважно у суто прикладній сфері); історичний (займає центральне місце у культурологічних дослідженнях та мистецтвознавстві); культурно-релігійний (зосереджується на трансцендентному аспекті процесу комунікації); інструментальний (домінує у психології та педагогіці). Кожен з них розкриває специфіку певної складової масової комунікації як соціального феномену. Однак, на наш погляд, даний перелік був би неповним без згадування символічного підходу, за яким, засіб інформації є визначенням загальної сфери змісту, порядку та розуміння у якості засобу мови, міфу, символу. Будь-який інформаційний обмін характеризується трьома властивостями: а) він відбувається у просторі й часі; б) він постійно пов'язаний з медійним носієм; в) він носить безпосередній, символічний характер.

Саме остання характеристика і є предметом нашого аналізу.

Символічна природа комунікації зумовлена низкою факторів.

По-перше, по аналогії з символом, ані процес, ані засоби комунікації не можливо раціонально розділити на ідеальні та матеріальні складові. З одного боку, будь який медійний засіб є матеріальним, однак не існує комунікації без формального, ідеального компонента.

По-друге, засоби масової комунікації, як і символ, спроможні не тільки збирати, концентрувати навколо себе спільноту, але подеколи й створювати її. Адже, засіб інформації не просто віддзеркалює об'єктивно існуючі простір та час, але й створює їхні віртуальні аналоги. І, як результат, на новому медійно зорієнтованому місці відбувається формування певної соціальної групи.

По-третє, у процесі комунікації виникає дистанція до презентованого предмета, та водночас, як це відбувається і під час акту символізації, народжується особливий тип близькості. Остання не має нічого спільного з природнім засвоєнням реального світу.

Мова йде, скоріше, про близькість, що зумовлена розширенням просторово-часової дистанції, коли медійний світ приходить до нас, а не ми йдемо до нього [3, с. 16]. Крім того, у сучасному світі поняття медійної близькості нерозривно поєднується із феноменом надзвичайного прискорення розповсюдження інформації. Таким чином, інформаційна близькість включає у себе взаємодоповнюючі складові: розширення дистанції та зростання швидкості передачі інформації.

По-четверте, засіб інформації – це не лише технічний прилад з усіма його матеріальними складовими, але, перш за все, структура, яка виробляє смислові утворення. Медійний засіб подібно символу не тільки ретранслює певний аудіо та відео ряд, але й проектує реальність у сенсорну площину та утворює нові смислові структури. Отже, у процесі комунікації відбувається інсценування. Навколо повідомлення, що транслюється, концентрується увага аудиторії. Подія виноситься на сцену у певному сценарному оформленні, яке не може вийти за межі загальноприйнятого. І, як наслідок, результатом інсценування стають новостворені смисли.

Як бачимо, кінцевим продуктом і процесу символізації, і комунікативного обміну є народження нового смислу, коли через спрямованість, упорядкування та класифікацію інформації відбувається створення певної ієрархії та структури форм і відносин, характерних вже для новостворених смислів.

Сумуючи вищезазначене підкреслимо, що згідно символічного підходу до визначення природи процесу масової комунікації, головною функцією ЗМК є безперервне здійснення власної смислоутворюючої роботи. Мова йде не стільки про певну технічну систему носіїв інформації, скільки про крупні інстанції, що формують людину та створюють її світ. Мова і символ, релігія і міф, наука і мистецтво – саме ці інформаційні засоби і є головними формами культурного виробництва. Через силу впливу символічних форм, які Е. Кассирер називав "опосередкованими знаками" [4, с. 41], створюються та формуються специфічні фактори смислоутворюючих процесів.

Апологети символічного підходу у висвітленні ключових проблем масової комунікації стверджують, що людина вже давно живе не у природному оточенні, а у символічному світі. Так, Е. Кассирер зазначає: "Світ знаків та образів, що самовідтворюються, зустрічається з тим, що ми називаємо об'єктивною реальністю речей, та одержує над ній верх у самостійній повноті та першеджерельній

силі" [4, с. 175]. Така схильність людини до створення символів отримує можливість реалізуватися лише завдяки існуванню таких інформаційних носіїв (засобів комунікації), як культурні інстанції. А це означає, що індивід нічого й не може узнати про світ без їх посередництва.

Така унікальна значущість ролі засобів масової комунікації у соціально – політичному бутті породжує їхню багатофункціональність.

Розглянемо найважливіші функції медіа як елемента суспільно-політичних відносин у контексті тенденцій символізації.

Інформативна функція ЗМК складається із забезпечення безперервності інформаційного процесу та гарантії накопичення і поповнення інформації, що, в свою чергу, сприяє "збереженню генетичної пам'яті суспільства" [5, с. 70]. Водночас тісний зв'язок інформаційної та семіотичної складової медіа-простору перетворює усю сукупність знакових (у тому числі й символічних) засобів на чинник збереження та примноження соціальної інформації.

Комунікативна функція ЗМК проявляється у акті спілкування. При тому суспільний діалог між владою та соціумом, між суб'єктами політики та соціальними групами, між націями та етносами відбувається як у синхронному, так і у діахронному вимірі. Розвиток форм та способів комунікації ілюструє надзвичайно широкі можливості символічної складової процесу передачі та обміну інформації.

Нормативно – ціннісна функція ЗМК полягає у їхньої відповідальності за процес соціалізації особистості. Засвоєння соціального досвіду, звичаїв та традицій, моделей та норм поведінки сьогоденні не можливо уявити без медійного посередництва. З трансформацією суспільства змінюється і роль системи масових комунікацій. При тому слід зауважити, що у перехідні та кризові періоди відповідальність медіа значно зростає. Пропаганда негативних зразків поведінки, антизаконного образу життя, міфологізація фігур маскульту, їх символізація та романтизація часто призводить до маргіналізації особистості.

Креативна функція ЗМК реалізується у процесі засвоєння та перетворення світу. Завдяки інформації, що репродуцирується по каналам масової комунікації, індивід розширює свої уявлення про світ, осмислює його, заглиблюється у таємниці природи та людського буття, адаптується до непростих умов сучасності. Усе це сприяє формуванню самосвідомості особистості та підвищує її творчий потенціал.

З особливою наочністю феномен символізації ілюструє *інтеграційна функція ЗМК*, яка спрямована на збереження культурної спадщини, національних традицій, історичної пам'яті поколінь.

У встановленні зв'язків між різноманітними структурами суспільства здійснюється *посередницька функція ЗМК*. Особливе значення у цьому зв'язку набувають ЗМК як інструмент управління суспільством. Саме фактор посередництва, медійності, надає сучасним системам масової комунікації політичної, управлінської значущості у житті соціуму.

Отже, наприкінці варто зауважити, що у період "ситуації постмодерну", на який припало становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні, заснованого на принципах демократії, плюралізму, політичної свободи, гласності та відкритості інформації, роль масової комунікації буде тільки зростати. В умовах віртуалізації і символізації світу політики відбувається перетворення ЗМК із посередника на повноправний суб'єкт політичного процесу. А це означає, що засоби масової комунікації стають ключовими агентами політичного розвитку.

Література:

1. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека; пер. с англ [Текст] / Г. М. Маклюэн. – М.; Жуковский: "КАНОН-пресс-Ц", "Кучково поле", 2003. – 464 с. (Приложение к серии "Публикации Центра Фундаментальной Социологии");
2. Кастельс М. Галактика Интернет. Размышления об Интернете, бизнесе и обществе; пер. с англ [Текст] / М. Кастельс. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004 – 328 с.;
3. Этика СМИ [Текст] / Отв. за вып. А. Казаков. – М.: КноРус, 2003. – 257 с.
4. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 1. Язык; пер. с нем. [Текст] / Э. Кассирер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2002. – 272 с.;
5. Кириллова Н. Медиа-культура. От модерна к постмодерну [Текст] / Н. Кириллова. – М.: Академический проект, 2005. – 448 с.

Ніколаєнко Н. О., МНУ ім. В. О. Сухомлинського

АДМІНІСТРАТИВНИЙ РЕСУРС В УКРАЇНІ: ВИТОКИ ТА ДЖЕРЕЛА

Исследуются основные истоки и источники возникновения административного ресурса в Украине. Анализируются исторические, политические, экономические основы применения принудительных мероприятий и других способов влияния, которые есть в распоряжении органов власти.

Basic sources and sources of origin of administrative resource are investigated in Ukraine. Historical, political, economic bases of application of the forced measures and another ways are analyzed influences which are at disposal of organs of power.

Словосполучення "адміністративний ресурс" з появою інституту виборів стало цілком звичним в українському політичному лексиконі. За словами Ігоря Жданова (Президента Аналітичного центру "Відкрита політика"), "найдемократичнішими парламентськими виборами в Україні були, як це парадоксально не звучить, вибори 1990 р. та 1994 р., коли країна робила лише перші кроки на шляху демократичних перетворень" [9, с. 15]. І з цим важно не погодитись.

Витоки та джерела того, чому існування некоректних політичних технологій в сучасних умовах стало можливим і чому використання адміністративного ресурсу стало не тільки можливим, але й набрало виключної ваги, слід шукати в недавньому історичному минулому суспільства – в історичній добі радянського існування України.

Більшість дослідників розглядає історичне підґрунтя української влади як один із чинників виникнення адмінресурсу. Ось чому політолог Д. Видрін стверджує, що адмінресурс є завжди і особливо там, де існують адміністрації [2, с. 5]. Органи влади намагаються використовувати право наказу, примус, використовуючи владу. Але зовсім інша справа – настільки цей ресурс використовується.

Інший дослідник К. Бондаренко наголошує на тому, що використання адмінресурсу не є результативним, бо часті виборчі кампанії призвели до того, що українці перетворилися на людей, які, погоджуючись ніби то з вищим керівництвом, пізніше голосують так, як їм підказує їх совість [5, с. 8].

Політолог В. Фесенко вважає, що сьогодні вплив адмінресурсу на хід виборчої кампанії, на результати виборів і масштаби його застосування на порядок менші, ніж це було під час минулих парламентської і президентської виборчої кампанії. Таким чином, єдиного погляду на проблему витоків адміністративного ресурсу в Україні не існує.

Радянський політичний устрій і спосіб життя радянського суспільства витворили ту політичну психологію, на якій базується застосування тіньових політичних технологій в сучасному українському суспільстві. Адже невід'ємною характеристикою громадянина радянського типу є чітке усвідомлення розриву між зверхньою пропагандивною декларацією принципів суспільного життя та його сутнісним, тіньовим, способом.

Радянська конституція "гарантувала" найрізноманітніші права і свободи громадянам, але кожен громадянин розумів ціну таким "гарантіям". Одностайні політичні "волевиявлення" в регулярних виборчих кампаніях, "телефонне право", земляцтво, кумівство, органічність для суспільного вжитку термінів типу "дістав" (на протизагу звичному для цивілізованого суспільства "купив"), існування відповідного прошарку людей, які спеціалізувалися на організації тіньового задоволення потреб людей, тощо – це приклади вияву психологічного портрету радянського суспільства та виборця.

Цей багаж тяжіє і над нинішнім українським суспільством. Фальсифікації у виборчих процесах, декларування Конституції й тотальне порушення на практиці прав і свобод громадян, існування та вплив у суспільному житті регіональних і сімейних кланів, груп впливу та лобіювання – усе це мало місце в пріснопам'ятні часи радянської держави й усе це має місце в сьогоднішній українській державі.

Отже, психологічне підґрунтя способу мислення та поведінки громадян української держави сформувалось у радянських умовах життя.

У політичній свідомості сьогоднішніх громадян України й надалі відчувається панування ідеології етатизму (державного всесилля) та усталена довгими роками звичка до підпорядкування цьому всесиллю. А тому нічого нового та незвичного вони не бачать у тому, що на чергових виборах чиновник відповідного рівня від імені держави робить усе можливе на користь певного кандидата.

Звичайно, на побутовому рівні громадяни відчувають несправедливість такого перебігу подій, особисто обурюються. Однак не більше того. Адже, окрім етатизму, у їхній свідомості панує й такий спадок радянського минулого, як внутрішнє почуття меншовартості.

Таке внутрішньо-психологічне безпорадне ставлення громадян України до формування суспільно-політичної дійсності на основах незаконності, а, отже, й несправедливості, дає підстави констатувати наявність в існуючої в Україні політичної системи не тільки наявності елементів олігархії, а й охлократії.

Одиниці глибше розуміють перспективні наслідки неправомірності таких дій у політичних відносинах. Однак звертання до суду з приводу порушення політичних прав громадян є настільки ж незвичним (хоча потрібно зазначити, що кількість звернень громадян до суду з приводу порушень виборчих прав невпинно зростає), наскільки незвичним було б і те, якби державний чиновник не скористався своїм становищем для вирішення приватних проблем.

Із радянських часів існує генетична недовіра до судових органів, і українська судова система, на жаль, своїм складом суддів і своєю діяльністю поки що такої недовіри подолати не змогла. В той же час потрібно зазначити, що до історичних та соціально-психологічних чинників, які спричинюють існуючий суспільно-політичний стан українського суспільства, додається й відсутність такого суспільного інституту, як громадський контроль за владою.

Нерозвиненість громадянського суспільства в Україні є спадком від радянської системи суспільних відносин. У той же час, породивши тіньову політику в сучасній Україні, цей спадок через активні й цілеспрямовані зусилля суб'єктів політики й надалі гальмує розвиток інституцій громадянського суспільства.

Численні розправи над опозицією (справи про заборону наметового пікетування на Хрещатику, судові розправи над студентами з опозиційного об'єднання "За правду" після подій 9 березня 2001 року в Києві тощо) є вагомим підтвердженням таких висновків.

Судова система в Україні сьогодні виконує швидше не правохоронну, а репресивно-політичну функцію.

Як справедливо зауважує київський політолог А. Дорошенко, "організована злочинність у сфері політичних відносин призводить до знищення інститутів громадянського суспільства" [1, с. 9].

А без розвитку таких інституцій немає перспектив зміни існуючого стану. Криміналізується чиновництво, суд, силові структури тощо.

Державні, кримінальні або напівкримінальні структури утримують засоби масової інформації, створюють громадські організації, визначають усе політичне життя країни. Тож про "які права і свободи, про яке громадянське суспільство можна говорити за цих умов", – аналізує нинішнє безрадісне становище В. Климчук, досліджуючи питання номенклатурних технологій в Україні [6, с. 47].

З такого висновку випливає невтішне твердження, що в радянських умовах недовірими виявляються ті механізми, які забезпечують цивілізованість життя західних суспільств.

Українська Конституція затверджує в Україні поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову. Здавалося б, як і в будь-якій цивілізованій країні, система протизваг між цими гілками влади повинна забезпечувати дотримання законності в суспільстві. Однак, у теперішніх умовах взаємини гілок влади остаточно перетворилися на змагання різних кланів, що оформлюються в окремі політичні сили й використовують структурні форми "гілок влади" задля змін і власних владних можливостей, конфігурації самого політичного та економічного простору України.

Громадський контроль за такими діями гілок влади стає неможливим як внаслідок історичних та соціально-психологічних причин, так і з причини тотальної бідності. У цих умовах пересічний громадянин перш за все перейнятий проблемою щоденного виживання і мало цікавиться нюансами причин, які призводять до такого стану.

До того ж, окрім опанування державних важелів влади, тіньові політичні угруповання успішно заповнюють своїми структурами і сектор громадських організацій, політичних партій, опановують "четверту владу" – інформаційний простір України.

За визначенням експертів Інституту політики, політичний олігарх як суб'єкт тіньової політики – це є особа, яка завдяки власному капіталу та особистим якостям змогла утворити неформальне (не передбачене законами України) об'єднання за участю фінансово-промислових структур, політичних та громадських інститутів, засобів масової інформації. В такому разі українським олігархом вважається той, хто має вплив: а) бодай на одну депутатську групу, фракцію, чи політичну партію або громадську організацію; б) щонайменше на один

загальнонаціональний теле- чи радіоканал або видання; в) на певну галузь економіки або на групу підприємств загальнонаціонального значення [8, с. 142].

Отже, коли виникає потреба інсценізувати (скажімо, перед західними інвесторами) "торжество демократії в Україні", то проблем із цим немає.

Таким чином, Україна перейшла від тоталітарного до кланово-олігархічного суспільства й у багатьох вимірах олігархічне суспільство є навіть гіршим, аніж тоталітарне. "Перемогла історична справедливість, український народ отримав незалежну державу. Але це зовсім не привід навзамін одібрати в народі гідне життя, позбавити новопосталу державу "людського обличчя", – так само влучно зауважує В. Каспрук [8, с. 214].

У такому разі автор може говорити про феномен відчуження держави від суспільства, або ж про феномен існування держави й суспільства в паралельних площинах.

У значній мірі серед політологів України, які досліджують процеси "тінізації" політичного життя, засадною базою розуміння цих процесів стала концепція формування т. зв. "адміністративно-економічних груп" (АЕГ), висловлена Олександром Турчиновим. На його думку, такі АЕГ як неформальні тіньові союзи, сформувалися шляхом об'єднання представників колишнього радянського державного апарату, суб'єктів економічної діяльності та структур кримінального світу [6, с. 45].

Дослідник А. Дорошенко, концептуально погоджуючись із запропонованою схемою утворення цих політичних угруповань, дискутує із Олександром Турчиновим та вказує на суттєву розбіжність між "Адміністративно-економічними групами" (АЕГ) та "Фінансово-політичними групами" (ФПГ). На його думку, "Адміністративно-фінансові групи" (АФГ) створили радянські чиновники середньої ланки, пов'язані з ними керівники торговельних закладів, спекулянти та підпільні мільйонери. У центрі АФГ, на відміну від ФПГ, стоїть чиновник, як розпорядник державних ресурсів. Саме з можливості розподіляти такі ресурси виникає феномен олігархічної бюрократії. Окремі особи, наближені до найвищих державних посадовців, отримали на відкуп право розподілу ресурсів у цілих регіонах чи галузях. Свій економічний інтерес вони, обходячи законодавство про державну службу, реалізують через мережу тіньової економічної діяльності, або ж мережу посередників [6, с. 47].

Таким чином, існуючі в радянському суспільстві соціально-економічні умови ставали визначальними для існування адміністративного ресурсу.

Легальний заробіток не міг бути матеріально-економічною основою для існування. А тому джерелом збагачення радянської партійно-державної номенклатури слугувала сама влада. Усі державні інституції працювали виключно на владу, а більшість населення була відчуженою і від власності, і від влади. І ці реалії мають безпосередній зв'язок з вищезазначеними. "Більшість сьогоднішніх технологій обкрадання держави, а отже й народу, виникли саме в соціалістичному способі господарювання. Фіктивні показники обсягів робіт, фіктивні акти, договори та накладні – усе звідти", – вважає В. Климчук [13, с. 38].

В той же час не варто запам'ятати, що адміністративний ресурс завжди знаходиться в руках владних структур. Тобто статусно ним володіє чиновницький апарат будь-якого рівня, статусу та напрямку.

Саме ця партійна номенклатура, загартована у веденні тіньової політичної боротьби, принесла з собою в політичне життя українського суспільства і технології такої боротьби як адміністративний ресурс. Вийшовши з надр радянського суспільства, вона була обтяжена його ідеологією й не мала власної доктрини побудови держави іншого типу.

Базою для формування новітньої української еліти стала колишня радянська номенклатура. Розглядаючи питання її генези і детально характеризуючи радянську номенклатуру, львівський політолог Б. Кухта вважає, що остання досягла піку свого розквіту в 50-60-ті роки. У цей час вона перетворилася на партійно-державну бюрократію зі своїм номенклатурним світоглядом, партійним способом життя, чиношануванням, бездушністю, відірваністю від життя народу, який вона мала репрезентувати. Їй були притаманні конформізм, політична й духовна розпуста [2, с. 198].

До того ж, на думку деяких дослідників політичних процесів в Україні, активно в розбудову української політичної системи включилася саме та частина української партійної номенклатури, яка була найменше заангажованою ідеологічно, а отже, в більшій мірі корумпованою та мобільною вже в ті часи.

Власне ця колишня комуністична номенклатура встигла напрощуд швидко перетворитися на владну олігархію і, становлячи, за словами С. Грабовського, 1-2 % населення України, реально зосередити

у своїх руках понад 90 % національних статків (власності, коштів, контролю за фінансовими й людськими ресурсами) [13].

Сьогодні в політичній публіцистиці для окреслення суті тінювих суспільно-політичних та соціально-економічних процесів штампово вживаються терміни "клановість" та "лобізм". Насправді ж, вони завжди були притаманні радянській адміністративній системі. Перший із них тоді означав "мати руку у верхах", а під другим ховалося заочне змагання обласних партійних організацій за квоту представництва у вищих органах влади.

Яскравим прикладом такому твердженню є політичний режим, який свого часу запровадила на Закарпатті група Медведчука-Суркіса через партію СДПУ(о). Там навіть призначення голів райдержадміністрацій, їх заступників, голів колгоспів і агрофірм здійснювалося під контролем місцевих осередків СДПУ(о).

Отже, на сьогодні вирішальний вплив на перебіг політичних процесів в Україні справляють тінюві фінансово-політичні угруповання. Отримавши широкомасштабний доступ до системи законодавчої та виконавчої влади в Україні, вони використовують ресурси державного впливу в цілому, та адміністративний ресурс зокрема, для зміцнення свого становища в Україні.

Маючи вирішальний вплив на політичні процеси, ці угруповання визначають і правила політичної боротьби. Домінуючими серед цих правил є не ті, що формально визначені в законодавстві, а ті, що реально впливають на результати боротьби. Найважливіший чинник такого впливу – використання адміністративного ресурсу.

Очевидно, не слід абсолютизувати державне чиновництво в інших, більш цивілізованих країнах. Відомі численні приклади зловживань і в цих державах, хоча вони мають стійкі традиції демократичного існування суспільства, а отже й імунітет до таких зловживань.

Однак високий рівень розвитку громадянського суспільства не дозволяє зловживанням перерости в спосіб суспільного співжиття. Основні розходження стосуються не технології передвиборчих кампаній, а організації всього партійно-політичного життя в двох країнах.

Проведення виборчих кампаній у США ґрунтується на роботі добре налагодженої партійної виборчої машини. Незалежним кандидатам практично немає місця у виборах федерального рівня. Без підтримки однієї з двох основних політичних партій – Республіканської чи Демократичної – перемога у виборах

практично неможлива. Кожна партія має свій, тривалий час формований імідж, і не завжди цей імідж визначається малопомітними для простої людини розходженнями в партійних програмах. Дуже великий вплив мають сімейні і кланові традиції, особистості конкретних політиків, які асоціюються у свідомості виборців з діяльністю тієї чи іншої партії. Більшість виборців у США використовують партійну вивіску як підказку у визначенні того, за якого кандидата голосувати. Саме тому усі виборчі технології орієнтовані на роботу відповідних партійних організацій. Особливо велика роль місцевих організацій, робота яких здебільшого ґрунтується на безоплатній діяльності добровольці [11].

Нічого схожого в Україні ще немає. У багатьох регіонах діють і свої власні політичні партії і виборчі блоки, національно-культурні об'єднання тощо. Надзвичайно велике число партій і політичних рухів у країні дезорієнтує виборця, ускладнює його політичну і партійну самоідентифікацію, змушує громадян орієнтуватися у виборчому процесі не на партії, а на відомі популярні імена. Тому на українських виборах завжди присутня велика кількість незалежних кандидатів, які найчастіше насправді є ставлениками "грошових мішків", або кримінальних структур.

Інша відмінність пов'язана з національними електоральними традиціями. В США приблизно 70-80 % голосуючих виборців стабільно віддають голоси за ті самі партії (Республіканську або Демократичну). Реальна боротьба на виборах йде за 20-30 % виборців, які не визначилися [11].

В Україні співвідношення прямо протилежне. До початку активної виборчої кампанії лише 10-20 % виборців точно знають, за яку партію і якого кандидата вони будуть голосувати. Інші ж 70-80 % наших виборців визначаються з вибором вже у ході кампанії навіть безпосередньо в момент голосування під впливом передвиборчої агітації [10, с. 129].

У США обидві правлячі партії будують свою ідеологію на практично однаковій системі цінностей, диференціація між ними чисто тактичного плану і стосується, насамперед, підходу до вирішення тих чи інших конкретних локальних проблем.

На відміну від США, кожен український вибори – це не тільки відновлення правлячої еліти, але й, певною мірою, загроза зміни суспільно-політичного ладу. Конкретні економічні програми мають значно менший вплив на результати голосування виборців, ніж ідеологічні маркери й особистість кандидата.

Самі ж політичні партії, які ведуть боротьбу за місце у вищих органах влади, найчастіше не мають якої-небудь конкретної економічної програми, обмежуючись популістськими деклараціями.

В Україні ж за роки демократичних реформ у багатьох верствах суспільства склалося негативне ставлення не тільки до політики і політиків, але й самого інституту виборів. Люди вважають, що вибори не приносять полегшення в їхньому житті, вважають, що виборці цікавлять політиків тільки під час виборів, а потім їм немає ніякої справи до нестатків простих людей. Звідси й зростаюча група людей, яка принципово відмовляється голосувати.

Таким чином, адмінресурс – це застосування примусово-репресивних заходів та інших способів впливу, які є в розпорядженні органів влади.

Відсутність системної структурованості суспільства, знаходження при владі кланово-олігархічних угруповань зумовлювала й порівняно високий рівень використання адміністративного ресурсу в політичних технологіях. Пік структурування кланово-олігархічних угруповань відбився й на динаміці використання адміністративного ресурсу.

Адміністративний ресурс на пострадянському просторі має глибокі традиції радянської командно-адміністративної системи. Часткове збереження цих механізмів впливу на суспільство робить ефективним використання влади з метою маніпуляції громадською думкою та порушення виборчого законодавства.

Як одна з головних виборчих технологій адміністративний ресурс був успішно використаний під час президентських виборів 1999, 2004, 2010 років та парламентських та 2006 та 2007 років. А факт втручання органів влади у виборчий процес став одним з ключових в українській політології.

Суть поняття "адміністративний ресурс", про яке найчастіше згадують у період виборчих кампаній, безпосередньо пов'язана з керівними посадами держслужбовців у різних органах державної влади, переважно в її виконавчій галузі. Чиновник, маючи важелі керування, апарат співробітників, фінансові й матеріально-технічні ресурси, здатний зробити як позитивний, так і негативний внесок у виборчу кампанію, також може перевищити свої повноваження в корисливих діях для досягнення політичних цілей. Це нерідко трапляється, коли сам чиновник або його партійні соратники балотуються на пост Президента, у Верховну Раду або в ради інших рівнів.

Характерною рисою виборчої кампанії 2010 року є те, що уперше в історії України три найвищі особи держави вирішили змагатися за крісло президента. При цьому, як виявилось, всі вони користувалися своїм службовим становищем і державними коштами.

Адміністративний ресурс одна з найпоширеніших деструктивних технологій. Використання влади клієнтелістів (друзів, соратників, знайомих та ставлеників) стало практично нормою в суспільстві. Такій ситуації сприяє насамперед система влади в Україні. В 2010 році відбулися вибори президента України, можна спокійно стверджувати, що через певний час почнуться звільнення та нові призначення. На наступних виборах вони і стануть основою для застосування адміністративного ресурсу.

Література:

1. Адмінресурс: тема номера // Украинская инвестиционная газета. – 2004. – 28 сентября – 4 октября. – С. 8 – 11.
2. Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації / С. Л. Грабовська, Л. С. Скочиляс та ін. – Львів: ЦПД, 2005. – 160 с.
3. Андрущенко Т. Зовнішні чинники президентської виборчої кампанії 2004 року / Т. Андрущенко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 71 – 79.
4. Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії / В. Бебик. – К., 2001. – 358 с.
5. Бондаренко К. Ігри фаворитів / К. Бондаренко // Галицькі контракти. – 2004. – 11 жовтня. – С. 27 – 29.
6. Биковець В. Лобізм у системі представництва інтересів / В. Биковець // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 44 – 52.
7. Выборы в России и во Франции: уроки для политической науки // Полис. – 2004. – № 1. – С. 27 – 33.
8. Варій М. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології / М. Варій. – К., 2003. – 400 с.
9. Жданов І. Вибори-2002: соло для адмінресурсу? / І. Жданов // Дзеркало тижня. – 2002. – 28 грудня.
10. Купцов А. Вибори в Україні в контексті теорії і практики політичного маркетингу / А. Купцов // Соціологія: теорія, методологія, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 125-136.
11. Ларін Б. Голосування за кордоном. Зарубіжний досвід / Б. Ларин // Юридичний Вісник України. – 2005. – № 12. – С. 11.
12. Петров О. Стратегії політичних сил на парламентських виборах 2006 року / О. Петров // Політичний менеджмент. – № 1. – С. 18 – 26.

13. Розумний М. Брудні витоки Едемської ріки / М. Розумний // Віче. – 2006. – № 15 – 16. – С. 34 – 37.
14. Рудич Ф. Геополітичний вимір президентських виборів 2004 р. / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 3 – 16.
15. Сич О. Адміністративний ресурс у технологіях тіньової політики України / О. Сич // Визвольний шлях. – 2001. – № 11. – С. 28 – 40; № 12. – С. 3 – 8.

*Малишенко Л. О., Український державний університет
фінансів і міжнародної торгівлі*

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

В статті аналізуються можливі форми демократического розвитку и оптимальність функціонування політических інститутів в сучасному інформаційному обществі.

In the article the possible forms of democratic development and optimality of functioning of political institutes are analyzed in modern informative society.

Проблематика, пов'язана з особливостями функціонування політичних інститутів в умовах формування інформаційного суспільства, є досить новою як для української науки, так і для українських політичних реалій. У західній політологічній науці тема "інформаційного суспільства" і пов'язані з нею поняття "електронної демократії" і "електронного уряду" інтенсивно розробляються вже декілька десятиліть. Переважна увага приділяється проблемі використання інформаційно-комунікативних технологій в організації діалогу між владою та громадським суспільством. В умовах нової політичної реальності констатується криза традиційної демократії й робиться спроба знайти вихід з неї.

Незважаючи на досить великий обсяг літератури, присвяченій тим або іншим аспектам цієї проблеми, багато проблемних питань формування електронної демократії в Україні й досі не вирішені. Слід зазначити, що даний науковий напрям в Україні почав розвиватися лише останнє десятиліття.

Теоретичною основою концепції "електронної демократії" є теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства. Як відомо,

термін "постіндустріальне суспільство" представлений вперше в 1958 р. американським соціологом Д. Рісменом. За іншою версією, цей термін вперше використав Ю. Хаяши. Поступово поняття "постіндустріальне інформаційне суспільство" перетворилося з наукової категорії в глобальну теоретичну теорію, яка радикально змінює соціальну, політичну й культурну ситуацію у світі.

Витоком сучасних інформаційних концепцій розвитку суспільства є введене Г. Маклюеном поняття "галактики Гутенберга". Впрацях "Галактика Гутенберга" (1962 р.), "Збагнення засобів масової інформації" (1964 р.) і "Війна та мир у глобальному селі" (1967 р.) Г. Маклюен розробляв теорію, відповідно до якої двигуном розвитку суспільства є зміна інформаційних технологій. Він одним з перших припустив, що тип суспільства визначається пануючим в ньому типом комунікації, а людське сприйняття – швидкістю передачі інформації. На думку Г. Маклюєна, до винаходу писемності людину оточувало тільки усне мовлення. Винахід алфавіту дозволив перемкнути центр сприйняття зі слуху на зір, і людство вступило в механістичну епоху, що триває по теперішній час. Винахід друкованого верстата Гутенбергом поклало початок процесам фрагментації суспільства та відчуження людини: друковане слово дозволило пізнавати світ індивідуально, поза колективного свідомістю.

В ХХ столітті винахід електрики відновив загальний діалог у глобальному масштабі. У новому електронно-інформаційному середовищі представники більшості більше не можуть ігнорувати жодне із соціальних меншостей. Рушійною силою нової революції стали електронні ЗМІ, насамперед телебачення. Саме телебачення, по Г. Маклюєну, дозволило людству повернутися в дописьменну громаду або глобальне село, де інформація доступна відразу усім, і одержати її можна практично миттєво. При цьому вчений відзначав ті небезпеки, які породжувала нова епоха. Електронні ЗМІ замість того, щоб розширювати кругозір споживача інформації, насправді неймовірно його звужують, завалюючи "інформаційним сміттям", миттєвими відомостями, другорядними та кон'юнктурними. Звідси й небезпека виникнення віртуальної політики, брудних політичних технологій [Цит. за: 1].

У 80-ті роки ХХ століття інформаційне суспільство залучає дослідників і в суто практичному плані. Мова йде про створення й впровадження нових політичних і соціальних технологій, заснованих на наукових знаннях. Під інформаційним суспільством тепер розуміють суспільство нового типу, що формується в результаті

глобальної наукової революції, породженої вибуховим розвитком інформаційно-комунікативних технологій. Таке суспільство стало розглядатися як глобальне, у якому обмін інформацією не повинен мати ні тимчасових, ні просторових, ні політичних меж. Це суспільство знання, у якому благополуччя кожної людини, держави залежить від безперешкодного доступу до інформації й успішної роботи з нею. Таким чином, інформаційне суспільство розглядається в геополітичному просторі як загальна й системостворююча парадигма для розуміння об'єктивної реальності.

Японський дослідник І. Масуда висунув концепцію, відповідно до якої інформаційне суспільство буде безкласовим і безконфліктним, суспільством згоди, з невеликим урядом і державним апаратом. На відміну від індустріального суспільства, головні цінності інформаційного суспільства – час і інформація. Для І. Масуди інформація – це, по-перше, знання щодо нового типу, придатне для подальшого використання, по-друге, знання, виробництво, зберігання й застосування якого дійсно стають все більш важливою для суспільства діяльністю, що породжує відповідні йому технічно-організаційні структури. Таким чином, зростає роль інформації й процесу інформатизації, що й є основою концепції інформаційного суспільства. Японський варіант концепції інформаційного суспільства розроблявся, насамперед, для вирішення завдань економічного розвитку Японії. Ця обставина обумовила його досить обмежений та прикладний характер [Цит. за: 2, с. 101].

Дослідники інших країн формували свої теорії "інформаційного суспільства", ґрунтуючись на більш широких поглядах на устрій сучасної цивілізації. У даному контексті найбільш важливими є концепції, у яких мова йде про нову хвилю демократизації в сучасному суспільстві. Тут можна виділити футурологічні теорії постіндустріального суспільства Д. Белла й О. Тофлера, інформаційну концепцію М. Кастельса та теорію третьої хвилі демократизації С. Хантінгтона.

Метод дослідження суспільства Д. Белла характеризується в першу чергу визнанням відносної автономності трьох основних сфер життя: соціальної, політичної й культурної. З огляду на їхню комплексність і нерозривність, він вважає доцільним розділити їх за метою аналізу, що дає можливість набагато глибше проникнути в суть процесів, що відбуваються в суспільстві. Першою з трьох "аналітичних сфер" є "соціальна структура", до якої входять технологічні й економічні елементи, а також та система соціальних

відносин, що породжена існуючою структурою зайнятості і базується на економічному пануванні одних і підпорядкуванні інших. Другою "аналітичною сферою" є політична організація суспільства. Роль політичних інститутів, на його думку, у мінімізації протиріч, що неминуче виникають у ході функціонування економічного механізму, а також у подоланні конфліктних ситуацій, породжуваних іншими соціальними протиріччями. Третій сфері – культурі – Д. Белл надає величезного значення, тому що вона, на його думку, здатна принести в суспільство "природним і ненасильницьким чином" стабільність і спадкоємність, необхідні в процесі розвитку. Стабільність суспільства значною мірою обумовлена міцністю традицій, що зберігаються в ньому [3, с. 127].

Замість трьох формацій К. Маркса (докласова, класова, безкласова) і трьох стадій О. Конта (теологічна, метафізична й позитивна) Д. Белл розглядає історію людського суспільства як послідовну зміну трьох епох: доіндустріальну, індустріальну, постіндустріальну. Під індустріальним суспільством американський вчений розуміє таку соціальну організацію, що заснована на примітивних продуктивних формах, насамперед, у галузях, що забезпечують видобуток і первинну обробку ресурсів, найбільш придатних для задоволення необхідних потреб. Індустріальний устрій знаменує собою радикальний розрив із традиційністю й стає найважливішою умовою становлення постіндустріальної системи. В його рамках видобуток природних ресурсів (extracting) змінюється виробництвом (manufacturing) наперед визначених продуктів; зростають вимоги до кваліфікації працівника; основним виробничим ресурсом стає енергія; людина виявляється здатною здійснювати локальні технологічні й господарські прогнози. Постіндустріальне суспільство – це суспільство, де виробництво, яке постійно відновлюється, починає безупинно впливати на навколишнє середовище (processing), а кожна сфера людської діяльності виявляється тісно пов'язаною з усіма іншими. В цих умовах основним ресурсом стає інформація, пріоритет переходить від напівкваліфікованих працівників до інженерів і вчених. Подальше вдосконалювання знань людини про світ відбувається на базі застосування абстрактних моделей і системного аналізу, а найважливішим завданням вчених стає перспективне прогнозування господарських і соціальних процесів. Новий технологічний базис виробництва змінює зміст та сутність праці. Знання в сучасному постіндустріальному суспільстві стає найважливішим ресурсом.

На відміну від авторів технократичних утопій (А. де Сен-Симона, Ф. У. Тейлора і Т. Веблена), які стверджували, що в технократичному суспільстві політика зникне, тому що всі проблеми стануть вирішуватися експертами, на думку Д. Белла, у постіндустріальному суспільстві роль політики, навпроти, зростає. Новітні технології зроблять політичні процеси більш доступними й прозорими, однак як і раніше рішення про виділення коштів на певний науковий проект або програму будуть прийматися політичним центром. На його думку, політична система здобуває в постіндустріальному суспільстві значення, якого вона до цього не мала ніколи. Оскільки політика є сполученням суперечливих інтересів і цінностей, посилення конфліктів і напруженості в постіндустріальному суспільстві стає неминучим. Внаслідок того, що знання й технології стали основним ресурсом суспільства, деякі політичні рішення виявляються наперед визначеними. Оскільки інститути знання претендують на певні державні кошти, суспільство має незаперечні права пред'являти до них свої вимоги. Формування умов для раціонального управління соціальним організмом, збалансованим є й розподіл і перерозподіл благ і забезпечення максимальної особистої волі індивіда – це, на думку Д. Белла, є одним з найважливіших досягнень демократії в постіндустріальному суспільстві [4, с. 130].

Д. Белл виділяє три основних елементи державної політики: вплив зовнішньої політики; орієнтація суспільства на майбутнє; зростання ролі "технічного" прийняття рішень. Найважливішим результатом всіх цих процесів Д. Белл вважає перехід у постіндустріальному суспільстві влади від законодавчих і дорадчих органів до виконавчих. Це пов'язане з тим, що в сучасному суспільстві зовнішня політика перестала бути "дипломатією" і перетворилася в нескінченний "круговорот стратегічних маневрів, де життєво важливі рішення повинні прийматися негайно, а нові моделі соціальних змін вимагають планування політики більш насущної, ніж прийняття законів, що вимагає ініціативи саме з боку виконавчих органів. У зв'язку з цим, виникає необхідність створення нормативної теорії, що змогла б запропонувати розумні критерії функціонування сучасного вільного суспільства, з огляду на елементи централізованого прийняття рішень, розширення можливостей суспільного вибору й необхідності розумного планування" [4, с. 132].

Таким чином, у постіндустріальному суспільстві технічні знання стають основою, а освіта – засобом досягнення влади. У результаті еліта представлена дослідниками та вченими. Але це не означає, що вчені діють як корпоративна група. У практичних політичних ситуаціях вони здатні розходитися ідеологічно, і тоді різні групи вчених можуть поєднуватися із представниками інших еліт. Сама природа політики не дає окремим групам (військові, вчені, підприємці) можливості бути монолітними постійно, і кожна з них, прагнучи до влади, намагається заручитися підтримкою інших груп. Одержавши владу, переможці починають приймати рішення міжгрупового характеру й впливати на розподіл влади окремих функціональних елементів, що спричиняє перерозподіл впливу усередині системи.

У зв'язку із цим необхідно підкреслити такі важливі моменти:

– вчених, як окрему групу в постіндустріальному суспільстві необхідно враховувати в політичному процесі, чого до цього часу не відбувалося;

– сама наука управляється класом, що відрізняється від інших основних соціальних груп (військових і підприємців), а це припускає зовсім інший підхід технічної інтелігенції до політичного процесу.

Таким чином, Д. Белл визначив майбутнє суспільство як постіндустріальне. Акцентуючи увагу на проблемах політичного розвитку в умовах постіндустріалізму, він бере під сумнів ідею так званої "демократії співучасті". Незважаючи на можливість всіх громадян брати участь у прийнятті рішень, на практиці влада в постіндустріальному суспільстві переходить від одних елітарних груп до інших. При цьому, рішення приймають тільки обрані – технократи. Оптимальна, з погляду Д. Белла, демократія буде можлива за умови: формування передумов для раціонального соціального розвитку; збалансованого розподілу й перерозподілу благ; забезпечення максимальної особистої волі індивіда.

Американський соціолог і футуролог О. Тофлер розробляв концепцію "надіндустріальної цивілізації" у роботах "Зіткнення з майбутнім" (1972 р.), "Доповідь про екоспазм" (1975 р.), "Третя хвиля" (1980 р.). Відзначаючи, що людство переживає нову технологічну революцію, що веде до створення надіндустріальної цивілізації, він попереджає про нові складності, соціальні конфлікти та глобальні проблеми, з якими зіткнеться світ на рубежі ХХ і ХХІ століть [5, с. 59].

О. Тофлер пропонує розподіл на 3 етапи розвитку цивілізації. На його думку, людство переходить до нової технологічної революції, тобто на зміну Першій хвилі (аграрної цивілізації) і Другій (індустріальної цивілізації) приходить нова – Третя хвиля, що веде до створення надіндустріальної цивілізації. Міркування О. Тофлера базуються на ідеї про те, що зростання сільського господарства є першим поворотним моментом у соціальному розвитку людини, а індустріальна революція є другим великим проривом. Сьогодні історія переживає настання техногенної революції, що кидає виклик індустріальній епосі. Такий підхід до дослідження розвитку цивілізації О. Тофлер називає аналізом "фронту хвилі".

На думку О. Тофлера, у кожній цивілізації є своя сукупність правил або принципів. Система індустріальної цивілізації складається зі взаємозалежних принципів, що програмують поведінку мільйонів людей: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація, централізація. Вчений вважав, що ці принципи становлять єдину "програму", що діє у всіх країнах Другої хвилі [5, с. 125].

О. Тофлер вважав, що до кінця ХХ століття індустріальна цивілізація вступить в системну кризу, що виявиться в соціальному забезпеченні, шкільній освіті, охороні здоров'я, у міжнародній фінансовій системі, що в сукупності перетвориться у кризу особистості. Саме тому настання Третьої хвилі являє собою не пряме продовження індустріального суспільства, а радикальну зміну напрямку історичного руху. Відбувається повна трансформація настільки ж революційного характеру, як і прихід індустріалізму в XVII столітті. Такі дефініції, як "космічна ера", "інформаційне суспільство", "глобальне село", "постіндустріальне суспільство", з його погляду, неприйнятні, тому що не дають ні найменшого представлення про реальну динаміку змін, що відбуваються, і викликаних ними конфліктах. Тому важлива не назва, необхідно розібратися в суті змін, які наступили.

О. Тофлер вважає, що найважливішою сировиною цивілізації Третьої хвилі стане інформація, включаючи уяву. Як основний ресурс нової епохи, інформація приведе до більших змін у системі освіти та наукових досліджень. Відбудеться реорганізація й системи засобів масової інформації: замість культурного домінування декількох ЗМІ в цивілізації Третьої хвилі почнуть переважати інтерактивні засоби, що забезпечують максимальну

розмаїтість і навіть персональні інформаційні запити: безліч чипів, встановлених тим або іншим способом в кожному будинку, лікарні, готелі, автомобілі, що забезпечить життя в електронному середовищі.

Розвиваючи думку про те, що робочі місця в епоху Третьої хвилі з офісів і підприємств перенесуться в будинок, О. Тофлер стверджує, що "електронний котедж" стане центральною одиницею майбутнього – одиницею, що виконує певні економічні, медичні, освітні й соціальні функції. При цьому вчений відзначає, що будинок як суспільний інститут не буде відігравати центральної ролі в житті суспільства, як у минулому грали церква й підприємства, тому що суспільство Третьої хвилі буде побудовано за типом мережі, а не за типом ієрархії інститутів. Він пропонує будувати політичне життя цивілізації Третьої хвилі на основі таких ключових принципів: влада меншостей; напівпряма демократія та поділ рішень. Розглянемо ці принципи.

– Влада меншостей. На рубежі нової цивілізації ключовий принцип Другої хвилі – влада більшості – стає все більш застарілим. Організувати більшість або навіть правлячі коаліції стає складніше. Замість стратифікованого суспільства, що представляє собою об'єднання декількох великих блоків, у наявності конфігуративне суспільство, тобто суспільство, де існує тисячі меншостей. Багато з них тимчасові й утворюють абсолютно нові минулі моделі, що рідко поєднуються в 51 % консенсус з великими проблемами. Рішенням цієї проблеми є створення нових інститутів, які чутливі до швидко мінливих потреб меншостей. Для цього людству необхідно модернізувати всю політичну систему. В епоху Третьої хвилі, на думку О. Тофлера, необхідно створити квазіполітичні інститути, щоб допомагати меншостям – професійним, етнічним, сексуальним, регіональним, рекреаційним або релігійним – швидше й легше утворювати й розривати альянси. Таким чином, правління більшості зіллється із владою меншостей.

– Напівпряма демократія. Другий принцип політичної системи Третьої хвилі припускає перехід від залежності населення від представників до самостійного представництва. Поєднання того й іншого є напівпряма демократія. Рішення цієї проблеми О. Тофлер бачить у тому, щоб передати частину функцій, виконуваних зараз малою кількістю псевдопредставників, самому електорату. Для цього знадобляться нові інститути, а також нові технології. Небезпека прямої демократії, відзначає О. Тофлер,

в зайвій емоційності людей. Передбачається, що обрані представники менш емоційні й більш вдумливі, ніж громадськість. Однак оскільки члени парламентів і інших законодавчих органів створюють власні комітети з тих питань, які на їхній погляд є першорядними, у громадян не існує способу змусити їх формувати комітети, які займалися б якоюсь упущеною або дуже спірною проблемою. Тому, варто надати повноваження самим виборцям прямо, через петицію, змусити законодавчий орган формувати такі комітети, які необхідні громадськості, а не законодавцям. О. Тофлер, таким чином, бачить універсальний вихід у напівпрямій демократії, тобто такій, де будуть сполучатися позитивні риси як представницької, так і прямої демократії.

– Поділ рішень. Інституціональна проблема прийняття державних рішень не менш важлива. На думку О. Тофлера, багато проблем, з якими намагаються впоратися національні уряди, перебувають за межами їхнього розуміння. Тому, людству необхідні нові інститути міжнародного рівня, яким можна було б передати повноваження, перерозподілені відповідно до нових проблем. Мова не йде про політичну децентралізацію як єдину гарантію демократії. Питання в тому, щоб політичні інститути відповідали новій структурі економіки, інформаційній системі й іншим особливостями виникаючої цивілізації.

Цими принципами, на думку О. Тофлера, необхідно керуватися в створенні демократії XXI століття.

О. Тофлер в 1970 р. розробив концепцію "антиципаторної" або "демократії, яка передбачає". Така демократія стане можливою в результаті впровадження нових інформаційних технологій. На думку цитованого автора, "антиципаторна демократія" повинна стати різновидом прямої демократії (semi-direct democracy), що забезпечить поєднання постійної участі громадян у політиці з функціонуванням представницьких інститутів [6, с. 321].

Перехідний період, у якому у теперішній час перебуває більшість країн світу, характеризується двома явищами. Перше – це посилення диференціації суспільства, його демасифікація. Друге – прискорення темпу історичних змін. Результатом є величезна напруга, в якій перебувають люди та політичні інститути. Ця напруга позбавляє людей можливості приймати компетентні рішення. Тому головним завданням людства повинно стати створення нової форми існування, – такої, яка буде комфортно й людям, й політичним та в цілому суспільним інститутам.

Література:

1. Кузнецов М. М. Философия Маршала Маклюэна и коммуникативные стратегии Интернета / М. М. Кузнецов // <http://www.isn.ru/info/seminar-doc/Mclw.doc>.
2. Титаренко О. Аналіз реалізації концепції електронного уряду в Японії / О. Титаренко // Актуальні проблеми державного управління. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 4 (26). – С. 99-105.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; Пер. с англ. – М.: Academia, 1999. – 249 с.
4. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 126-135.
5. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: Изд-во АСТ, 1999. – 748 с.
6. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Э. Тоффлер/ – М.: АСТ, 2001. – 669 с.

Левчук І. І., НУ "ОЮА"

ЛЕГІТИМНІСТЬ ВЛАДИ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ПОРЯДКУ

В статье рассматривается понятие легитимности власти в контексте становления социально-политического порядка в обществе, анализируется их взаимообусловленность и механизмы проявления.

In the article the concept of legitimacy of power is examined in the context of socio-political order in society, their interconditionality and mechanisms of display is analyses.

Категорія «легітимність» (від лат. *legitimus* – законний, правомірний, належний, справедливий) означає здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визначення та виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Зазначена категорія використовується в різних науках, зокрема, філософії, політології, соціології, юриспруденції й інших, кожна з яких наповнює розглянуту категорію специфічним змістом.

Найбільш гостро зазначена проблема виявляє себе в політології, в рамках якої пред'являються особливі вимоги до визначеності категоріального та методологічного апарату. Зокрема, сучасне розуміння значення терміну легітимність дає можливість розглядати його в якості вихідної форми публічної легітимації через такі явища як авторитет, довіра, порядок, стабільність та ін.

Як відомо, це поняття увійшло до понятійного апарату політичної науки завдяки працям М. Вебера, який запозичив цей термін із галузі правознавства з метою типологізації існуючих видів панування.

Легітимність явищ політичного життя не означає їх законності, що оформлена юридично, але відзначається фактичною значущістю для життя керованих соціальних мас і реально відбувається в поведінці останніх. Легітимність політики, влади, політичних заходів не збігається з нормативною легітимністю, яка характеризується формальною відповідністю законам країни (легальністю). Це поняття – невід'ємна умова існування і здійснення політики і влади, зміцнення життєздатності суспільно-політичних структур, досягнення інтегральної єдності [Див.: 1, с. 304 – 305].

Продовжуючи веберівську традицію, американський політолог С. Ліпсет запропонував визначати легітимність як здатність системи перебувати в русі й підтримувати у людей впевненість у тому, що існуючі політичні інститути є найбільш прийнятними для суспільства [2, с. 77].

Схвалення людьми існуючого порядку є наслідком його відповідності поширеним у суспільстві уявленням про правдивий, прийнятний, справедливий лад. Дослідження політичних відносин у різних країнах світу й на різних історичних етапах свідчить про існування різних засад легітимації влади, що дає можливість виокремити певні типи легітимності. Класичною вважається класифікація, запропонована М. Вебером. За класифікацією М. Вебера, існує три види легітимності: 1) традиційна, яка формується на підставі усталених звичаїв, традицій, норм культури; 2) харизматична, емоційно-вольова та емоційно-містична; 3) раціональна, що базується на апеляції до чинних законів, які з формального погляду є нормативним відображенням розумних суджень.

Своєрідну типологію легітимності пропонує англійський політолог Д. Хелд, визначаючи сім її значень: 1) згода під загрозою

насильства; 2) легітимність як традиція; 3) згода внаслідок апатії; 4) прагматичне підпорядкування (підтримка заради особистої користі); 5) інструментальна згода (тому що режим може слугувати інструментом реалізації ідеї загального добробуту); 6) нормативна згода; 7) ідеальна нормативна згода. Тільки два останні значення він розглядає як показники справжньої легітимності. Водночас Д. Хелд підкреслює, що «нормативна згода» та «ідеальна нормативна згода» трапляються вкрай рідко. Остання до того ж є радше продуктом уяви, ніж реальним станом суспільства. Найчастіше, на думку вченого, трапляється поєднання різних варіантів легітимності [3, с. 195].

Кожний із вказаних типів відтворює багатогранність процесу легітимації, коли на різних історичних етапах можуть поєднуватися різні її складові.

Термін «легітимація» пов'язаний зі словами «легітимний», «легітимність». Він широко використовується в сучасному науковому та практичному політичному дискурсі. Для ілюстрації згадаємо хоча б частину відомих вчених, у назвах праць яких зустрічаємо термін «легітимація». Це Ю. Габермас, Ф. Херн, С. Гінер, К. Фрідман, П. Бурд'є, С. Ліпсет, Ч. Мілс, Ж. Сорель, П. Бергер, Т. Лукман, Т. Парсонс та інші відомі зарубіжні вчені. Серед вітчизняних дослідників цією проблемою тією чи іншою мірою займалися Є. Бистрицький, О. Ю. Висоцький, С. Рябов, С. Макеєв, М. Тур та інші.

Одними з перших, хто дав чітке тлумачення саме легітимації (на відміну від легітимності, до якої ще повернемося пізніше в контексті її порівняння з легітимацією), були П. Бергер і Т. Лукман. Вони довели важливість і необхідність легітимації для будь-якої соціально-політичної діяльності, суспільних відносин, суспільства в цілому та, відповідно, політичної практики як складової суспільної взаємодії. Легітимація в їх розумінні є способом пояснення і виправдання суспільних і політичних інститутів, їх когнітивною та нормативною інтерпретацією. Будучи своєрідним регулятором суспільних відносин, легітимація як пояснення й оцінювання соціально-політичної реальності є основою здійснення ефективних перетворень політичними силами і стабільності в суспільстві. Як зазначають П. Бергер та Т. Лукман, «легітимація вказує індивіду не тільки, чому він повинен здійснювати ту чи іншу дію, але й те, чому речі є такими, якими вони є» [4, с. 153].

У зв'язку з тим, що термін «легітимація» є похідним від поняття «легітимність», а їх денотати співвідносяться як процес і його результат, то доцільно в контексті осмислення легітимаційної політики розглянути поняття «легітимність». У науковий обіг його ввів М. Вебер, про що мова йшла раніше, запозичивши у теоретика права Г. Єллінека та, можливо, й у Гегеля. Як відомо, Гегель в «Основах філософії права» (1820 р.) застосовує термін «легітимність» щодо держави та її правителя, розуміючи під цим терміном визнання з боку народу та інших держав [5, с. 287 – 288; порівн.: 6, с. 230 – 232].

У Г. Єллінека «легітимність» означає правомірність у природно-правовому сенсі, тобто відповідність соціальної практики уявленням більшості її суб'єктів про справедливість або розумність такої практики [6, с. 230 – 232]. На відміну від Г. Єллінека, М. Вебер інакше та, в цілому, ширше інтерпретує легітимність, пов'язуючи її з уявленням про значимість порядку (як системи суспільних відносин) або панування у свідомості індивідів. Саму значимість при цьому він розумів і як можливість орієнтації індивідів на неї, і як умову, що детермінує реальну соціальну поведінку [Див.: 7, с. 602 – 643].

Слід додати, що поняття «легітимність» у М. Вебера є також близьким за значенням до поняття «визнання». Такої думки додержуються й сучасні дослідники В. Фурс і П. Гайденко [8, с. 5 – 43]. Згідно з П. Гайденко, М. Вебер перетворив поняття «визнання» на категорію «орієнтації на іншого», внаслідок чого «визнання» виявилось конститутивним моментом усілякої соціальної дії. Цікаво, що у Ю. Габермаса поняття «легітимний» і «конститутивний» у деяких випадках використовуються як рівнозначні [9, с. 179]. Отже, можна сказати, що «легітимність», за М. Вебером, є визнання значимості певних суспільних відносин, яке детермінує орієнтації індивідів на ці відносини і відтак визначає їх соціальну поведінку.

М. Вебер не обмежує застосування терміна легітимність лише політичною практикою і поширює його на всю сферу соціально-політичних відносин, вбачаючи в цьому феномені важливу умову існування певного соціально-політичного порядку. Так, він відзначає, що значимість, тобто легітимність порядку суспільних відносин, надає цьому порядку можливість диктувати непохитні вимоги та встановлювати зразки поведінки для індивіда.

На розумінні легітимності як явища соціального, яке не обмежується лише рамками політичної сфери, наполягає й українська дослідниця І. Попова [10, с. 21 – 41]. Отже, можемо стверджувати, що поняття «легітимність» характеризує не лише світ політики, а й усю палітру соціальних явищ і процесів.

Як зазначає О. Висоцький, – і з ним важко не погодитися, – легітимація – це двосторонній процес взаємодії соціальних суб'єктів, що претендують на владу і вплив для реалізації своїх соціально-політичних проєктів, та тих, хто їх визнає і підтримує. Суб'єкти легітимації щодо своєї ролі в її здійсненні поділяються на суб'єктів обґрунтування і виправдання системи соціальних значень та суб'єктів визнання (правильності) і підтримки такої системи. Суб'єкти обґрунтування і виправдання фактично є суб'єктами легітимаційної політики. При цьому суб'єкти визнання (правильності) і підтримки є тими, на кого спрямована легітимаційна політика, тобто її об'єктами. Таким чином, легітимаційна політика є інструментом впливу соціальних суб'єктів на її об'єкти для утвердження, підтвердження або реалізації певної соціально-політичної практики [11, с. 3 – 20].

Як вже зазначалося, політична влада, стверджуючи себе, спирається на такі засоби, як примус, легітимність, угоду. Відповідно до цих засобів, залежно від того, який з них найбільше абсолютизується, вирізняють такі парадигми влади, як примус, легітимність та угода. В сучасному цивілізованому світі влада використовує узаконені засоби примусу, тобто вона впливає на громадян, коли вони порушують існуючі правові норми. Крім узаконених засобів примусу, влада використовує й незаконні: обіцянки, підкуп, шантаж, штучне створення перешкод, формування ілюзій, створення додаткових джерел залежності від влади. Легітимне ставлення до правових норм країни – одне із сучасних уявлень про сутність влади, за якої правові норми мають демократичний зміст і випливають із суверенітету народу як абсолютного першоджерела закону.

Легітимність політичної влади – форма підтримки, виправдання правомірності застосування влади і здійснення правління державою або окремими його структурами та інститутами. Легітимність не є синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право й закони, але завжди користується певною підтримкою принаймні частини населення. Основними

джерелами легітимності, як правило, виступають три основні суб'єкти: населення, уряд, зовнішньополітичні структури.

Що ж є легітимністю в сучасному політико-правовому значенні? Так, відповідно до визначення О. Ф. Скакун, легітимність (у широкому розумінні) – це визнання правомірності державної влади населенням і міжнародним співтовариством. Визнання законності її походження і способу встановлення означає одержання владою кредиту довіри з боку народу, згоду народу підкорятися. У вузькому розумінні – це визнання законності влади, утворення її відповідно до процедури, передбаченої правовими нормами. Вимога легітимності виникла як реакція проти насильницької зміни влади в державі, усвідомлення суспільством переваги порядку і стабільності над порушенням загальновизнаних норм, захопленням влади силою. Є дві позиції в розумінні легітимності влади: 1) ліберально-демократична позиція, яка полягає у визнанні влади, що сформувалася в результаті демократичних процедур; 2) прагматична позиція, яка віддає перевагу влади не стільки виборній, скільки здатній опанувати складну ситуацію і підтримувати в суспільстві порядок. Сама легітимна влада є такою, яка юридично (конституційно) обґрунтована і визнана народом країни, а також світовою спільнотою. Прикладом такого визнання може слугувати представницькі органи, які набувають легітимності в результаті проведення виборів, передбачених і регламентованих законом [12, с. 37].

В історії європейської політичної філософії уявлення про легітимність влади почали формуватися в XVI – XVII ст. і співвідносилися насамперед з характером зміни влади або утвердженням монарха на троні. Легітимним (маючим право на панування) вважали государя, який прийняв владу за правилами спадкування корони (наприклад, за правом першонародження) або, у деяких випадках, обраного відповідно до правил, схвалених членами тих станів, які мають авторитет визнання претендента як государя. Нелегітимним владарювання визнавалося тоді, коли відбувалося довільне захоплення трону (узурпатором) або при невідповідному традиції виконанні функцій государя. І в тому, і в іншому випадку государ визнавався (або міг бути визнаний) «тираном».

У роботах видатних вчених того часу знайшли своє відображення категорії верховної влади й громадського порядку, легітимності й народного суверенітету.

Так, І. Кант в ряді своїх трактатів послідовно відтворює структурні рівні порядку суспільства, пов'язані із природою людини. Борг, виражений у моральному законі, з'являється як апіорний факт чистого розуму і є підставою морального порядку. Без моральної основи неможливо, на думку І. Канта, вибудувати політичний порядок. Ідея легітимності порядку, як необхідна умова його стабільності й стабільності розвитку, стає одним з найважливіших досягнень філософської і політико-правової думки епохи Просвітництва.

На думку І. Канта, громадський порядок, заснований на пануванні верховної влади над громадянами, не може бути стійким і довговічним. Відповідно до І. Канта, виявляється неспроможною ідея порядку суспільства, заснована на народному суверенітеті, не пов'язаному із правовою державою. Ця ідея приховує у собі небезпеку найбільшого деспотизму [13, с. 79].

І. Кант відмовився від звичного тлумачення суспільного договору як емпіричної реальності й розглядав «договір» як ідею законодавчого розуму, даного індивідові як формальна умова всілякої правової дії. Суспільний договір, за теорією І. Канта, слугує лише умовою існування соціального (суспільного) порядку. Кантівський категоричний імператив, у поєднанні з категорією легітимного образу дій, відобразив нове відношення індивіда до громадського порядку у вигляді концепції цивільної покори. Правова підстава громадського порядку, на думку І. Канта, має дійсну суспільну силу, коли індивід підкоряється закону зі свідомістю належного, визнаючи морально можливий зовнішній примус.

Справжні перспективи кантівської концепції громадського порядку відкрилися в ХХ ст. у зв'язку з розвитком демократичних форм життя в різних країнах, які вступили на шлях постіндустріального розвитку.

Що стосується Гегеля, то у філософії права він неодноразово звертався до проблем інституціоналізації цивільних прав і свобод. Державні й цивільні інститути не можуть бути виведені умоглядно з абстрактних категорій розумності, вони є результатом складного формоутворення стійких елементів громадського життя.

Гегель прагнув дати обґрунтування власної точки зору на правову основу державного порядку, де всі повноваження легітимної розумної держави, що втілює народний дух, розподілені відповідно

до норм природного права. По своїй суті правовий порядок і державний порядок взаємодоповнюють один одного. Перший заснований на законі, другий – на інституціоналізації владної волі, яка втілює інтереси цілого [14, с. 172].

Порядок – основа державної влади. Сама державна влада в межах кожного політичного союзу повинна бути єдина. Бідність державної влади варто розуміти не в значенні єдиного «органу» або заперечення принципу поділу влади, а в значенні організовано спрямованої волі. Державна влада повинна здійснюватися кращими людьми, що відповідають етичному й політичному цензу. У порядку політичної доцільності цього вимагають авторитет влади й принцип добровільного визнання її з боку правосвідомості підлеглих.

Проблема легітимності влади дотепер залишається досить актуальною у світовому політичному просторі.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-е изд., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
2. Lipset S. M. Political Man: The Social Bases of Politics / S. M Lipset. – N.Y.: Doubleday, 1999. – 432 p.
3. Held D. Models of Democracy / D. Held. – Stanford: Stanford University Press, 1996. – 389 p.
4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Московский философский фонд / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Academia – Центр; Медиум, 1995. – 323 с.
5. Гегель В. Ф. Основы философии права, або природне право і державознавство. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.
6. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб.: Общественная польза, 1903. – 532 с.
7. Вебер М. Основные социологические понятия // М. Вебер. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602 – 643.
8. Вебер М. Избранные произведения / Вступ. слово и ред. П. Гайдаенко / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 805 с.
9. Habermas J. Communication and the Evolution of Society / J. Habermas // Trans, and with an Introduction by Thomas McCarthy. – London: Heinemann Educational Books, 1979. – 239 p.

10. Попова І. Соціологічний підхід до визначення легітимності та легітимації / І. Попова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 21 – 41.
11. Висоцький О. Ю. Легітимаційна політика: поняття і сутність / О. Ю. Висоцький // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3 (18). – С. 3 – 20.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Консул, 2006. – 656 с.
13. Кант І. Сочинення. В 6-и тт. Т. 4. Ч. 2 / под ред. В. Ф. Асмуса / І. Кант. – М.: Мысль, 1965. – 478 с.
14. Гегель В. Ф. Філософія права. – М.: Мысль, 1990. – 526 с.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Пережняк Б. А., НУ ОЮА

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІЙ (ДУХОВНІЙ) СФЕРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

В статті аналізується нормативно-правове забезпечення реформаторських процесів соціально-культурної (духовної) сфери – освіта і наука, культура і мистецтво – на сучасному етапі державного будівництва в Україні.

The article examines the organizational and legal support of reform processes in the humanitarian part of which is the socio-cultural sphere – education, science, culture and art – at the present stage of nation-building in Ukraine.

Утворення незалежної Української держави привертає посилену увагу до організаційних, правових, управлінських питань розвитку в соціально-культурній (духовній) сфері. Вимагалось сформувати структуру, у т. ч. правову й управлінську, пристосовану до нових умов.

Процеси подальшого державотворення в Україні, особливо її євроінтеграційний курс, вимагають подальшого реформування та модернізації механізму державного управління в соціально-культурній (духовній) сфері: підвищення якості державного керівництва соціально-культурним будівництвом, формування на основі найсучасніших досліджень стиля цього керівництва, розвиток методів управління з урахуванням специфіки цієї сфери суспільних відносин. Необхідно подальше впорядкування,

насамперед, системи центральних органів виконавчої влади, підвищення ефективності їх функціонування, зміцнення провідної ролі міністерств як головних суб'єктів вироблення і реалізації державної політики в соціально-культурній (духовній) сфері.

У жовтні 2010 р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання "Стратегія гуманітарної політики сучасної України". Виступаючи на парламентських слуханнях, Міністр Кабінету Міністрів А. Толстоухов, зокрема, зазначив: "Стратегічним напрямом має стати розвиток культури, збереження національної культурно-історичної спадщини, забезпечення рівного доступу громадян до культурних надбань, активізація міжкультурного діалогу" [1].

Нормативно-правове забезпечення реалізації державної політики розбудови України в соціально-культурній (духовній) сфері стали останніми роками об'єктом дослідження фахівців-правознавців О. А. Задихайло, О. Р. Копієвської, А. О. Леонова, Б. А. Пережняка [2] та ін.

Метою даної статті є аналіз стану нормативно-правового забезпечення модернізації і реформування, вдосконалення управлінських процесів в освіті, науці, культурі та мистецтві на сучасному етапі адміністративної реформи в Україні.

Законодавство є важливим засобом проведення державної політики в соціально-культурній (духовній) сфері. За предметом і спрямованістю правового регулювання законодавство в цій сфері поділяється на окремі підгалузі: законодавство про освіту, про науку, про культуру. Розвитку та вдосконаленню законодавства, що регулює багатогранні суспільні відносини в цій сфері, у сучасних умовах приділяється значна увага.

Правове регулювання в соціально-культурній сфері спрямоване на закріплення основних засад, принципів організації та діяльності органів держави (Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів); удосконалення системи органів управління (центральных і місцевих); оптимальний розподіл компетенції між суб'єктами (органами загальної та галузевої компетенції, між їхніми різними ланками, органами місцевого самоврядування); поліпшення процедурної роботи апарату управління, порядку здійснення покладених на нього завдань і функцій.

Незважаючи на соціально-правову значимість, проблема вдосконалення нормативно-правової бази розбудови в соціально-культурній (духовній) сфері не одержала ще достатньої уваги в правових дослідженнях. Аналіз розвитку законодавства в цій

сфері міститься окремими статтями, главами монографічних праць і підручників. За останній час з'явилися дисертаційні дослідження законодавчого забезпечення окремих галузей соціально-культурного будівництва.

Проте мало комплексних досліджень законодавчого забезпечення, розбудови як у цілому в соціально-культурній (духовній) сфері, так і в окремих її галузях. З вітчизняних праць у цьому напрямі слід відзначити монографію А. О. Селіванова "Наука і закон. Перший досвід системного аналізу законодавства у сфері науки і науково-технічної діяльності", а із зарубіжних – колективну монографію В. І. Шкатулли, О. Н. Смоліна, С. М. Широбокова та В. М. Утенкова "Проблемы функционирования и развития законодательства об образовании" та колективну монографію за редакцією В. В. Лапаєвої "Законодательство о науке. Современное состояние и перспективы развития".

Сучасна стратегія розвитку соціально-культурної (духовної) сфери в Україні та її перспективи визначені державою в кількох концепціях та програмах:

- Загальнодержавна програма розвитку національної кіноіндустрії на 2003 - 2007 роки (затверджена Законом України від 25 грудня 2002 р.);

- Концепція державної політики в галузі культури на 2005-2007 роки (затверджена Законом України від 3 березня 2005 р.);

- Національна доктрина розвитку освіти (затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002);

- Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства (Указ Президента України від 24 листопада 2005 р. № 1647/2005);

- Концепція державної програми розвитку освіти на 2006-2010 роки (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 липня 2006 р.);

- Концепція державної програми розвитку архівної справи на 2006 - 2010 роки (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2005 р.);

- Державна програма розвитку культури на період до 2007 року (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2003 р. № 1235);

- Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2010 рік (Антикризова програма (затверджена Законом України від 20 травня 2010 р.);

– Закон України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики" від 1 липня 2010 р.;

– Основні наукові напрями та найважливіші проблеми фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук на 2009 – 2013 роки (затверджені наказом Міністерства освіти і науки України, Національної Академії наук України від 26 листопада 2009 р. № 1066/609).

Досягнення визначених у державних концепціях цілей і завдань державної політики в певних галузях соціально-культурного будівництва має забезпечувати посилення законотворчості в цій сфері.

Виходячи з традиційних основних галузей соціально-культурної (духовної) сфери, можна систематизувати: законодавство у сфері освіти, законодавство у сфері науки і науково-технічної діяльності, законодавство у сфері культури.

Так, до системи законодавства, що регулює відносини у сфері освіти, входять: Закон України "Про освіту" (1991 р.), Закон України "Про професійно-технічну освіту" (1998 р.), Закон України "Про середню загальну освіту" (1999 р.), Закон України "Про позашкільну освіту" (2000 р.), Закон України "Про дошкільну освіту" (2001 р.), Закон України "Про вищу освіту" (2001 р.).

З прийняттям 13 грудня 1991 р. Закону України "Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності" (нині цей Закон діє в редакції від 1 грудня 1998 р. під назвою: Закон України "Про наукову і науково-технічну діяльність") в Україні розпочався процес створення правових засад у науковій сфері. Крім вже зазначеного, відносини в науковій сфері регулюють також: Закон України "Про науково-технічну інформацію" (1993 р.), Закон України "Про наукову і науково-технічну експертизу" (1995 р.).

До 1992 р. законодавство України з питань культури не мало єдиного базового системоутворюючого акта. Воно складалося із сукупності досить розрізнених за конкретним змістом в основному галузевих нормативних актів, що регламентували діяльність суб'єктів та об'єктів управління у сфері мистецтва, культурно-просвітницької роботи, кінематографії, телебачення і радіомовлення, видавничої справи тощо.

14 лютого 1992 р. Верховна Рада України прийняла Основи законодавства України про культуру, які визначають правові, економічні, соціальні, організаційні засади розвитку культури в Україні, регулюють суспільні відносини у сфері створення, поширення,

збереження та використання культурних цінностей і спрямовані на реалізацію суверенних прав України у сфері культури; відродження і розвиток культури української нації і культур національних меншин, які проживають на території України; забезпечення свободи творчості, вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, професійної та самодіяльної художньої творчості; реалізацію прав громадян на доступ до культурних цінностей; соціальний захист працівників культури; створення матеріальних і фінансових умов розвитку культури.

Суттєвим кроком розвитку законодавства про культуру стало прийняття Законів України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" (1992), "Про телебачення і радіомовлення" (1993, нова редакція 2006 р.), "Про національний архівний фонд і архівні установи" (1993), "Про музеї та музейну справу" (1995), "Про інформаційні агентства" (1995), "Про бібліотеки та бібліотечну справу" (1995), "Про видавничу справу" (1997), "Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України" (1997), "Про кінематографію" (1998), "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" (1999), "Про охорону культурної спадщини" (2000), "Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні" (2003), "Про театри і театральну справу" (2005), "Про Концепцію державної політики в галузі культури на 2005-2007 роки" (2005), "Про внесення змін до статті 255 Кодексу України про адміністративні порушення щодо порядку та умов демонстрування і розповсюдження фільмів в Україні" (2006) тощо.

14 грудня 2010 р. Верховна Рада України прийняла Закон України "Про культуру" [3]. Цей Закон включає правові засади діяльності у сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані із створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямований на забезпечення доступу до них.

Структурно він складається з десяти розділів: Розділ I. Загальні положення. Розділ II. Права і обов'язки у сфері культури. Розділ III. Діяльність у сфері культури. Розділ IV. Базова мережа закладів культури. Розділ V. Фінансування і забезпечення господарської діяльності закладів. Розділ VI. Соціальні гарантії працівників у сфері культури. Розділ VII. Участь громадськості у розвитку сфери культури. Розділ VIII. Міжнародні культурні зв'язки. Розділ IX. Відповідальність за порушення законодавства про культуру. Розділ X. Прикінцеві положення.

Новий Закон України "Про культуру" покликаний осучаснити всю систему принципів і механізмів державної культурної політики.

Потрібно також вдосконалити систему бюджетного фінансування культури, головним інструментом якої має стати запровадження конкурсних грантових механізмів для підтримки мистецьких проєктів творчої молоді і творчих спілок, а також удосконалити систему розподілу міжбюджетних трансфертів під час формування видатків на культуру в регіонах. Треба прийняти і впровадити в життя вже підготовлені законопроекти щодо підтримки українського кінематографа, зберегти чинні пільги для українського книговидання тощо.

З метою оптимізації системи центральних органів виконавчої влади, усунення дублювання їхніх повноважень, забезпечення скорочення чисельності управлінського апарату та витрат на його утримання, підвищення ефективності державного управління та відповідно до пункту 15 частини першої статті 106 Конституції України 9 грудня 2010 р. Президент України В. Ф. Янукович видав Указ "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" № 1085/2010 [4]. Цим Указом дано старт першому етапу адмінреформи, яка стане важливою складовою загальноадміністративної реформи.

Ця реформа передбачає суттєві зміни у структурі виконавчої влади. Всього визначено 6 типів центральних органів виконавчої влади: Міністерство, Служба, Інспекція, Агентство, незалежні регулятори й органи зі спеціальним статусом. Із 112 органів центральної виконавчої влади створено 36. Із них 16 міністерств, 28 служб, 13 агентств і 7 інспекцій.

Президент України рекомендує реформувати Кабінет Міністрів як у частині уряду, так і в частині Секретаріату, який забезпечує діяльність КМУ. З 36 до 18 зменшилась кількість членів Кабінету Міністрів. Кількість працівників КМУ (1174 особи) буде скорочено більш, ніж наполовину. Зміниться система управління міністерствами.

Вводиться посада керівника апарату – заступника міністра. При цьому в міністра залишаються два заступники з політичним статусом.

Модернізація і реформування торкнулися і системи центральних органів виконавчої влади в соціально-культурній (духовній) сфері.

З метою забезпечення впровадження єдиного підходу до розроблення проектів положень про міністерства, інші центральні органи виконавчої влади Указом Президента України "Деякі питання організації роботи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади" від 24 грудня 2010 р. № 1199/2010 затверджені Типове положення про міністерство України та Типове положення про центральний орган виконавчої влади України, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідного члена Кабінету Міністрів України [5].

У зв'язку з цим Кабінету Міністрів України рекомендовано забезпечити підготовку проектів положень про міністерства, інші центральні органи виконавчої влади з урахуванням типових положень, затверджених згаданим Указом, та вжити невідкладних заходів щодо забезпечення міністерствами, центральними органами виконавчої влади, що ліквідуються, реорганізуються відповідно до Указу Президента України "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" від 9 грудня 2010 р. № 1085, здійснення повноважень міністрами, керівниками, які очолюють відповідно міністерства, центральні органи виконавчої влади, що утворені відповідно до названого Указу, а також забезпечити у двотижневий строк здійснення державної реєстрації утворених міністерств, центральних органів виконавчої влади.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що процеси подальшого проведення адміністративної реформи щодо перебудови центральних органів виконавчої влади в соціально-культурній сфері вимагають, зокрема, спрощення системи державного управління цією сферою, ліквідацію її неефективних ланок, запровадження уніфікованих структур апаратів центральних органів виконавчої влади, впорядкування та підвищення рівня заробітної плати державних службовців, маючи за мету створення реальних умов для здійснення відбору державних службовців на конкурсних засадах тощо. Першочерговими мають стати заходи із забезпечення законодавчого врегулювання питань правового статусу центральних органів виконавчої влади в соціально-культурній сфері.

Зміни в системі центральних органів виконавчої влади, нові функції міністерств і відомств, переосмислення їхньої ролі у сфері управління соціально-культурним будівництвом викликають необхідність внесення відповідних змін у положення, що регламентують роботу цих органів, розробку нових положень про відповідні міністерства й відомства, забезпечення перерозподілу

функціональних повноважень між заступниками керівників міністерств і інших центральних органів виконавчої влади, передбачивши оптимізацію кількості зазначених посад. Актуальною проблемою залишається раціоналізація структури апарату управління (створення нових структурних підрозділів, ліквідація старих, їх злиття тощо).

Українське законодавство в соціально-культурній (духовній) сфері увібрало в себе практично весь позитивний досвід, накопичений демократичними інститутами в регулюванні й реалізації принципу доступності освітянських послуг, свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості, охорони культурної спадщини, збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність.

Значний масив національного законодавства в соціально-культурній (духовній) сфері робить актуальним питання про рівень системної організації цього масиву. При цьому не виключається можливість переходу цього утворення при необхідному кількісному накопиченні правових норм на новий якісний рівень у структурі права (враховуючи комплексну природу такого правового утворення).

Розвиток сучасного національного законодавства в соціально-культурній (духовній) сфері не може не співвідноситися з тенденціями міжнародного і зарубіжного, насамперед європейського, процесів правового регулювання в цій сфері. Враховуючи певну транстериторіальність соціально-культурних порогів (Болонський процес тощо), особливого значення набуває гармонізація національних, регіональних і глобальних їх регуляторів. Національне законодавство в соціально-культурній (духовній) сфері не може існувати поза загальносвітового, європейського процесу вирішення соціально-культурних проблем. Цікавою і корисною для України може бути практика міжнародного регулювання соціально-культурної (духовної) сфери в рамках Співдружності Незалежних Держав і Європейського Союзу.

Література:

1. Гуманітарна стратегія має нас об'єднати // Голос України. – 2010. – 19 жовт.
2. Задихайло О. А. Організація управління культурою в Україні (адміністративно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. А. Задихайло; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006; Копієвська О. Правове регулювання

- відносин у сфері культури / О. Копієвська // Право України. – 2004. – № 8. – С. 82-85; Леонова А. Державна культурна політика України. Нормативно-правовий аспект / А. Леонова // Вісник УАДУ. – 2002. – № 2. – С. 300-306; Пережнюк Б. А. Концептуальні засади систематизації національного законодавства в соціально-культурній (духовній) сфері / Б. А. Пережнюк // Юрид. вісник. – 2009. – № 1. – С. 40-44.
3. Про культуру: Закон України від 14 грудня 2010 року // Голос України. – 2011. – 13 січ.
 4. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 // Уряд, кур'єр. – 2010. – 24 груд.
 5. Деякі питання організації роботи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 24 грудня 2010 року № 1199/2010 // Офіц. вісник України. – 2010. – № 100. – Ст. 3545.

Форманюк В. В., НУ "ОЮА"

ДИСЦИПЛІНАРНІ СТЯГНЕННЯ ТА ПОРЯДОК ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

В статті аналізуються види дисциплінарних взысканий в умовах сучасного суспільства. Автор статті визначає порядок застосування дисциплінарних взысканий. Автор викладає своє бачення видів дисциплінарного взыскання.

The article analyzes the views disciplinary action at contemporary society. Author of the article defines the application of disciplinary penalties. The author sets out his vision of a disciplinary sanction.

Іноді на практиці застосування до окремих працівників таких методів забезпечення трудової дисципліни, як виховання, переконання та заохочення, не дає бажаних результатів. У таких випадках застосовується метод примусу шляхом застосування різних заходів дисциплінарного впливу.

В умовах світової кризи, масового закриття підприємств, зменшення кількості робочих місць на великих підприємствах, оптимізації праці, питання дисциплінарних стягнень набувають суттєвої актуальності як для роботодавця так і для робітника.

Метою статті є дослідження дисциплінарних стягнень та порядку їх застосування крізь призму соціальних відносин.

Ступінь дослідження проблеми. Дослідження ґрунтується на працях таких визначних вчених як Чанишевої Г. І., Венедиктова В. С., Болотіної Н. Б., Пилипенко П. Д., Бойко М. Д., Дмитренко Ю. П., Теліпки В. Е., Дутової О. Г., Ротань В. Г., Зуба І. В., Соніна О. Є.

Зміст роботи. Порухення трудової дисципліни – це невиконання або виконання не на належному рівні з вини працівника покладених на нього трудових обов'язків. Підтримуючи позицію Дмитренко Ю. П., зазначимо, що не може вважатися порушенням трудової дисципліни відмова неповнолітнього працівника виконувати роботу в надурочний час, невиконання працівником трудових обов'язків через його недостатню кваліфікацію, непрацездатність або через відсутність належних умов для виконання даної роботи [10, 355].

Загальноприйнято, що дисциплінарне стягнення – це передбачена законом, дисциплінарними статутами чи положеннями про дисципліну міра впливу, яка застосовується роботодавцем чи вищестоящим органом до працівника за порушення трудової дисципліни [13, 285].

За порушення трудової дисципліни, згідно ст. 147 КЗпП, до працівника може бути застосовано тільки один із таких видів стягнень:

- 1) догана;
- 2) звільнення.

Догана є дисциплінарним заходом особистого немайнового характеру і полягає у негативній оцінці і засудженні поведінки працівника в трудовому колективі. Такий моральний осуд покликаний спонукати працівника, примусити його належним чином виконувати свої трудові обов'язки.

Як зазначає Дмитренко Ю. П., звільнення – це організаційний захід, пов'язаний з розірванням з працівником, який порушує трудову дисципліну, трудових відносин [10, 355].

Дисциплінарне звільнення допускається у визначених законом випадках: за систематичне порушення трудової дисципліни, за прогул без поважних причин, за появу на роботі в стані наркотичного, токсичного або алкогольного сп'яніння, за розкрадання майна власника, за разове грубе порушення трудової дисципліни керівними та деякими іншими працівниками.

Тільки ті заходи, що зазначені в ст. 147 КЗпП, є дисциплінарними стягненнями. Інші заходи, такі як позбавлення премії, передбаченої системою оплати праці, позбавлення винагороди за

результатами роботи підприємства за рік, перенесення черги на одержання житла тощо, є заходами впливу, а не стягненнями.

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) працівника.

Законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення. На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатись також вищестоячими органами.

Так, ст. 14 Закону України "Про державну службу" [2] встановлено, що до державних службовців можуть застосовуватись, крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавством про працю, такі заходи дисциплінарного впливу: попередження про неповну посадову відповідність; затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду.

Дисциплінарний статут митної служби України, затверджений Законом України від 6 вересня 2005 року № 2805-IV [4], у ст. 34 визначає, що керівник спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в галузі митної справи користується правом застосування будь-яких дисциплінарних стягнень, передбачених цим Статутом, до всіх посадових осіб митної служби, крім пониження у спеціальному званні державного радника митної служби 1, 2, 3 рангів, що присвоюються Президентом України. Ст. 35 зазначеного документа визначає, що керівник митного органу має право застосувати такі види дисциплінарних стягнень: 1) зауваження; 2) догану; 3) попередження про неповну службову відповідальність; 4) звільнення з митного органу. Дисциплінарні стягнення застосовуються керівниками відповідних митних органів, яким надано право приймати на роботу та звільняти з роботи посадових осіб митної служби.

Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України, затверджений Законом України від 22 лютого 2006 року № 3460-IV [5], у ст. 13 визначає права начальників щодо накладення дисциплінарних стягнень, передбачених цим Статутом, на всіх осіб рядового та начальницького складу. Інші начальники накладають дисциплінарні стягнення в межах прав, наданих їм міністром внутрішніх справ України. Начальник, який не наділений правом накладання дисциплінарних стягнень, має право порушити перед

старшим прямим начальником клопотання про притягнення особи рядового або начальницького складу до дисциплінарної відповідальності. Правом накладення дисциплінарних стягнень користуються тільки прямі начальники.

Ст. 12 Статуту передбачає, що на осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ за порушення службової дисципліни можуть накладатися такі види стягнень: 1) усне зауваження; 2) зауваження; 3) догана; 4) сувора догана; 5) попередження про неповну посадову відповідальність; 6) звільнення з посади; 7) пониження в спеціальному званні на один ступінь; 8) звільнення з органів внутрішніх справ.

Дисциплінарний статут прокуратури України, затверджений постановою Верховної Ради України від 6 листопада 1991 року № 1796-ХІІ [3], у ст. 10 визначає, що Генеральний прокурор України має право застосовувати дисциплінарні стягнення, зазначені у ст. 9 цього Статуту, в повному обсязі, за винятком випадків, передбачених законом. Позбавлення або пониження в класному чині державного радника юстиції 1, 2, 3 класів проводиться Президентом України за поданням Генерального прокурора України. Прокурори Кримської АР, областей, міста Києва та прирівняні до них прокурори мають право застосовувати такі дисциплінарні стягнення: догану, пониження в посаді, звільнення, крім пониження на посаді та звільнення працівників, які призначаються Генеральним прокурором України. При необхідності застосування заходу дисциплінарного стягнення, що перевищує повноваження зазначених прокурорів, вони вносять подання Генеральному прокурору України. Особи, нагороджені нагрудним знаком "Почесний працівник прокуратури України", можуть бути звільнені з роботи лише за попередньою згодою Генерального прокурора України. Міські та районні прокурори, інші прирівняні до них прокурори вносять подання вищестоящому прокурору про накладення дисциплінарного стягнення на підлеглих їм прокурорсько-слідчих працівників.

Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 січня 1993 року № 55 [6] в низці дисциплінарних стягнень передбачає позбавлення права керування залізничним транспортним засобом (позбавлення свідоцтва) з наданням іншої роботи на строк до одного року тощо.

Працівники, які обіймають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише на підставах, передбачених законодавством.

Останнє правило поширюється, наприклад, на голів профспілкових комітетів, передбачає звільнення від виборної роботи депутатів місцевих рад тощо.

Законодавством визначено строк та порядок застосування дисциплінарних стягнень. Так, ст. ст. 148, 149 КЗпП України передбачають, що дисциплінарне стягнення застосовується безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення: не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебуванням його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладено пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

До застосування дисциплінарного стягнення від порушника трудової дисципліни вимагається письмове пояснення. Якщо порушник трудової дисципліни відмовляється дати письмове пояснення, складається відповідний акт. У цьому документі вказуються обставини порушення, прізвище, ім'я та по батькові особи, яка вчинила його, де і коли воно відбулося, які наслідки мало. Зазначається також, що порушник відмовився дати письмове пояснення. Акт підписується не менше ніж трьома працівниками, які є свідками порушення і відмови порушника дати вказане пояснення. Про порушення можуть свідчити пояснення інших свідків та документи.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. Тобто не можна, наприклад, за прогул оголосити догану і звільнити з роботи. Однак матеріальна відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству чи організації, або адміністративне стягнення не є ще одним дисциплінарним стягненням. Цікавий приклад, з цього питання, приводить Бойко М. Д., "водія транспортного засобу підприємства, який керував цим засобом у нетверезому стані, працівниками ДАІ було притягнуто до адміністративної відповідальності. Але це не є перешкодою для застосування до цього водія дисциплінарного стягнення за місцем роботи" [7, 280].

При визначенні виду стягнення враховується ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяна ним шкода, обставини, за яких вчинено проступок, і попередня робота працівника.

Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку. Замість накладення дисциплінарного стягнення керівник підприємства може передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу.

Слід мати на увазі, що згідно зі ст. 252 КЗпП працівники, обрані до складу профспілкових органів і не звільнені від виробничої роботи, не можуть бути піддані дисциплінарному стягненню без попередньої згоди органу, членами якого вони є; керівники профспілкових органів у підрозділах підприємств – без попередньої згоди відповідного профспілкового органу на підприємстві, а керівники профспілкових органів на підприємстві, профорганізатори – органу відповідного профспілкового об'єднання. Члени ради трудового колективу не можуть бути піддані дисциплінарному стягненню без згоди ради трудового колективу. Ці гарантії не застосовуються до осіб, які є організаторами страйку, визнаного судом незаконним або які не виконують рішення про визнання страйку незаконним.

Законом передбачається можливість оскарження дисциплінарного стягнення [11, 279]. Подати таку скаргу можна до комісії з трудових спорів або до районного (міського) суду.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року.

Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

Слід пам'ятати, що колективним договором можуть передбачатись винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи і винахідливість і за особливі умови праці та інші премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій. Ці виплати є додатковою заробітною платою, яка виплачується разом з основною і тому не вважається окремим заохоченням. І в разі позбавлення працівника за несумлінне виконання трудових обов'язків, згідно з умовами колективного договору, частини чи повного обсягу таких додаткових виплат, це не може вважатись накладенням на нього дисциплінарного стягнення.

Ініціатором щодо дострокового зняття дисциплінарного стягнення може бути керівник підрозділу, в якому працює особа, що має стягнення, бригада або інший колектив.

Про дострокове зняття стягнення з працівника видається наказ (розпорядження) керівника, який його наймав, де мотивується прийняте рішення. З наказом ознайомлюється зацікавлена особа. Бажано, щоб про це був повідомлений трудовий колектив, де ця особа працює.

Існуюча тенденція введення роботодавцем штрафів на підприємствах недержавної форми власності, які хоч і не є дисциплінарним стягненням, але в мовах погіршення якості життя, що обумовлюються інфляцією, підвищенням ціни товарів харчування та першої необхідності, мають більш вагоме значення для робітника.

Таким, чином, усі заходи, які можуть обмежити права працівників, повинні бути встановлені у центральному порядку, а заходи заохочення мають бути визначені на локальному договірному рівні, в умовах економічної кризи, на нашу думку, законодавцю необхідно розширити види дисциплінарних стягнень, при цьому чітко визначити підстави їх накладення та межі застосування.

Література:

1. Кодекс законів про працю України – Х.: "Одіссей", 2005.
2. Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 року № 3723-ХІІ // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
3. Дисциплінарний статут прокуратури України, затверджений постановою Верховної ради України за № 1796-ХІІ від 06.11.1991 року // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 4. – Ст. 15.
4. Дисциплінарний статут митної служби України, затверджений Законом України за № 2805-IV від 06.09.2005 року // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 42. – Ст. 467.
5. Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України, затверджений Законом України від 22 лютого 2006 року № 3460-IV // Інфодіск. – 2010. – № 10.
6. Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту, затверджене постановою Кабінету Міністрів України за № 55 від 26.01.1993 року // Інфодіск. – 2010. – № 10.
7. Бойко М. Д. Трудове право України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2008
8. Болотіна Н. Б. Трудове право України: Підручник. – К.: Вікар, 2004.
9. Венедиктов В. С. Трудовое право Украины. – Харьков: Консум, 2004.

10. Дмитренко Ю. П. Трудове право України. – К.: Юрінком Інтер, 2009.
11. Кодекс законів про працю України: Науково-практичний коментар / за ред. О. О. Погрібного, М. І. Іншина, І. М. Шопіної. – К.: Правова єдність, 2009.
12. Ротань В. Г., Зуб І. В., Сонін О. Є. Науково-практичний коментар законодавства України про працю. – К.: Алерт; КНТ; ЦУЛ, 2010.
13. Теліпко В. Е., Дутова О. Г. Трудове право України. – К.: Центр учбової літератури, 2009.
14. Чаньшева Г. И. Трудовое право Украины – Х.: Одиссей, 2001.

Ягунов Д. В., НУ "ОЮА"

ФІЛОСОФІЯ ПРОБАЦІЇ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СУТНІСТЬ ТА ЦІЛІ ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗЛОЧИНЦЯМИ (ПЕРІОД ПІСЛЯ 1990-х рр.)

Стаття посвячена дослідженню трансформації філософсько-правових основ функціонування пенитенциарних систем західних країн на прикладі служб пробації. В статті аналізується період з початку XXI століття.

The article is focused on issues of transformation of philosophical and conceptual basis of penal systems of the Western countries by the example of the probation services. The article examines from the early XX1st century.

Проблемою, що аналізується у цій статті, є зміна філософських поглядів на сутність та цілі покарання у кінці ХХ – на початку ХХІ століття у країнах Європи та Північної Америки на прикладі функціонування служб пробації або аналогічних структур, діяльність яких пов'язана з виконанням альтернативних покарань та проведенням соціальної роботи зі злочинцями. Водночас стаття відображає проблематику трансформації поглядів щодо можливостей ресоціалізації злочинців. У західній науковій літературі це здебільшого асоціюється з так званою "кризою реабілітаційного ідеалу".

Мета цієї статті обумовлена необхідністю проаналізувати не лише зміну поглядів на сутність покарання у сучасних країнах, проте визначити певні періоди, через які пройшов "реабілітаційний

ідеал" у своєму трансформаційному розвитку, безпосередньо впливаючи на основи вироблення та реалізацію пенальної політики у зарубіжних країнах.

Ця стаття є продовженням статті "Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років)", опублікованої в збірнику наукових праць "Актуальні проблеми політики", 2010, вип. 40.

"Ресоціалізація" versus "контроль".

У 1990-х роках пробація у Британії зустрілася з відчутними змінами, пов'язаними з наступом на професійну автономію офіцерів пробації та намаганням змінити орієнтири діяльності служби пробації: від реабілітації злочинця до контролю над ним. Національні стандарти здійснення нагляду за злочинцем в умовах вільного суспільства (National Standards for the Supervision of the Offenders in the Community), спочатку опубліковані 1992 року і подані в оновленій редакції 1995 року, безпосередньо сприяли централізації діяльності служби пробації та депрофесіоналізації офіцерів пробації в контексті їх перетворення з соціальних працівників на бюрократів.

Внаслідок впровадження цих стандартів офіцери пробації вже не були зобов'язані готувати досудові доповіді, що було свідченням посилення уваги саме до *злочину*, а не до особи злочинця. Саме тому у 1990-х роках досудові доповіді почали служити інструментом оцінки потреб не злочинця, а судді, що ним було винесено "адекватний" вирок.

Атаку на реабілітаційний ідеал та "соціальне відлуння" традиційної формули пробації (*advise, assist and befriend*) було продовжено за допомогою опублікованої 1995 року британським Home Office Зеленої Книги "*Посилюючи покарання у громаді*" (*Strengthening Punishment in the Community*), де пробація була представлена як "*занадто м'яка альтернатива*".

У тому ж році Секретар внутрішніх справ Майкл Говард у своїй промові на Національній конференції пробації зробив особливий наголос на неприпустимості знака рівняння між "*покаранням у громаді*" та "*соціальною роботою з правопорушниками*" (*The Guardian*, March 15, 1995) [1, с. 279].

Через рік було знято обов'язкову вимогу до кандидатів на посади офіцерів пробації у виді університетського диплома за спеціальністю "соціальна робота". Хвиля пунітивних настроїв зачепила навіть назву служби пробації.

"Ресоціалізація" versus "ізоляція і безпека".

Перед тим, як перейти до викладення тенденцій, що характеризували подальший розвиток ідеологічного обґрунтування пробації в Сполученому Королівстві та інших західних країнах, хотілося б сфокусувати певну увагу на дещо інших моментах.

Традиційно вважається, що історія альтернативних покарань віддзеркалює два фактори: 1) спрямованість системи покарань як цілісного явища; 2) ідеї про функціональну спрямованість органів системи кримінальної юстиції [2, с. 1172].

Друга половина ХХ століття продемонструвала, наскільки змінилися уявлення суспільства у західних країнах щодо функцій органів кримінальної юстиції та сутності кримінального покарання, коли пробація зробила вимушений крок від *"соціальної роботи в громаді"* до *"покарання в громаді"* та *"оцінки ризику правопорушень"*.

Щоб пояснити цей крок, варто вказати на важливі трансформаційні процеси, що пов'язані зі змінами у системах кримінальних покарань у зарубіжних країнах. Сучасне кримінальне право багатьох європейських (і не тільки) країн характеризується переходом від, по-перше, простої *сукупності покарань* як певної кількості санкцій, перерахованих у певній послідовності (як правило, від менш суворих до більш суворих) до, по-друге, *комплексної системи заходів реагування на злочини*, характеристика яких аж ніяк не може бути надана за допомогою лише поняття "покарання" [3, с. 67-72].

До речі, варто згадати дебати вітчизняних науковців, які дискутують, чи є пробація покаранням, але, як нам здається, це питання може взагалі залишитися без відповіді через зазначені вище причини. Гадаємо, що варто поглянути на цю проблему з іншого боку.

Сьогодні можна говорити про доцільність більш складної та комплексної системи реагування на вчинені злочини, що вже закріплено у законодавстві багатьох зарубіжних держав, і водночас – про доцільність перегляду вітчизняної системи покарань.

У свою чергу ми використовуємо термін "система реагування" на вчинені злочини через те, що вживання поняття "система покарань" буде значно звужувати проблематику цієї статті. Замість "системи покарань" ми пропонуємо поняття "система покарань, умов, обмежень, обов'язків та зобов'язань". Цей перехід є, на нашу думку, показником того, що "виконання покарань" поступово замінюється "менеджментом у галузі виконання покарань".

Одним з таких прикладів є останні зміни у кримінальному законодавстві Англії та Уельсу. Ці зміни дають підстави для більш ґрунтовного аналізу "сучасної" пробації через призму того, наскільки змінилося ставлення до цієї концепції. Чого варта навіть зміна назви рішення суду, відповідно до якого злочинець направляєтсь "на пробацію" (*probation order*). Упродовж тривалого часу саме *probation order* був "вітриною" пробаційної діяльності, проте 2001 року ця "вітрина" була змінена:

- *probation order* було замінено на вирок до реабілітації в громаді (*community rehabilitation order – CRO*);

- вирок до громадських робіт (*community service order*) було замінено на вирок до покарання у громаді (*community punishment order – CPO*);

- комбінований вирок (*combination order*) було замінено на вирок до покарання та реабілітації у громаді (*community punishment and rehabilitation order – CPRO*), який містив у собі елементи пробації та громадських робіт.

Хотілося б зробити акцент на тому, що на увагу заслуговує не зміна назви сама по собі, а спрямування тих чи інших судових рішень.

Але це ще не все.

Завжди пробаційна діяльність в Англії асоціювалася з відповідною службою – службою пробації. Але і сам термін "служба пробації" було піддано критиці через те, що він вважався "непоправно скомпрометованим, що він є надто м'яким і нечітким, щоб зберегти його в період, який вимагає жорсткішого та чітко окресленого підходу до покарань у громаді" [4, с. 192]. У Британії було запропоновано різні назви для нової служби, що відображали б зміни в уявленнях про методи роботи зі злочинцями у громаді: служба суспільного захисту, служба виконання покарань у громаді, служба зниження ризику правопорушень, служба суспільної безпеки та роботи зі злочинцями, служба суспільного захисту та виконання покарань тощо. Але уряд живив усіх заходів для того, щоб зберегти стару назву. Це пояснювалося тим, наскільки значущим, а головне – символічним змістом був наповнений цей термін [5].

Повертаючись до основного питання цієї частини нашої статті, варто зазначити, що кінець 1990-х років ознаменувався посиленням уваги до питання *безпеки суспільства* від злочинних посягань. Безумовно, ідея про те, що покарання має за мету захист суспільства, не є новою. Але саме у цей період "безпека суспільства" набула

майже абсолютного значення в обґрунтуванні концептуальних засад діяльності агенцій кримінальної юстиції. Відповідно до доповіді Home Office "Поводження з небезпечними людьми: служба пробачії та захист суспільства" (Dealing with Dangerous People: The Probation Service and Public Protection, 1995), захист суспільства завжди повинен мати пріоритет перед особистими інтересами тих осіб, які залучаються до сфери діяльності органів кримінальної юстиції.

Один з моментів, що супроводжував цей перехід, був пов'язаний з тим, що замість *двостороннього співробітництва* між офіцером пробачії і злочинцем акцент робився на *багатосторонній кооперації* між офіцером пробачії та працівниками інших агенції кримінальної юстиції у процесі роботи зі злочинцем.

Отже, можна сказати, що на початку нового тисячоліття результативна й ефективна оцінка ризиків та управління ними стали ключовим пріоритетом служби пробачії [1, с. 281]. Головними функціями офіцера пробачії стали: 1) ідентифікація найбільш небезпечних злочинців; 2) їх контролювання; 3) управління ризиками вчинення ними нових злочинів.

Продовжуючи розкривати питання еволюції ролі офіцера пробачії на початку XXI століття, варто згадати, що 2003 року британський парламент прийняв Закон "Про кримінальну юстицію". Всі альтернативні покарання для дорослих, що існували до цього були замінені на *одне* – те, що умовно можна перекласти як "вирок до покарання у громаді" (community order). З іншого боку, більш доцільним, як нам здається, був би переклад цього виду судового рішення за допомогою такого громіздкого словосполучення як "*постанова про встановлення методів та форм роботи зі злочинцем N в умовах суспільства*". Водночас Закон запровадив нову форму відстрочки виконання вироку (suspended sentence order).

Нові зміни були спрямовані на те, щоб надати суду більш гнучкі інструменти, що сприяли б ресоціалізації злочинців і, на що хотілося б звернути більшу увагу, *убезпеченню суспільства* шляхом реалізації інтересів усіх зацікавлених сторін: потерпілих, підсудних та громади. Водночас головний акцент робився на максимально індивідуальному підході до потреб та проблем кожного злочинця, від вирішення яких залежала б можливість вчинення ним рецидивних злочинів.

Новий *community order* створив досить цікаву *архітектуру покарання*. Його структура складалася із самого судового рішення,

відповідно до якого певна особа визнавалася винною у вчиненні злочину, та певної кількості обмежень, обов'язків та умов.

Таких обмежень та обов'язків закон встановив дванадцять: 1) неоплачувані роботи; 2) заняття певними видами діяльності; 3) участь у реабілітаційних програмах; 4) заборона займатися певними видами діяльності; 5) заборона залишати певне місце або територію; 6) заборона на відвідування певних місць; 7) проживання в певному місці; 8) психіатричне лікування; 9) антинаркотична реабілітація; 10) позбавлення алкогольної залежності; 11) нагляд офіцера пробації; 12) відвідування пробаційного центру.

Відповідно до нового закону суддя фактично перетворився на архітектора, який створював максимально індивідуальний вирок для кожного злочинця, беручи до уваги велику кількість даних про його особу та вчинений злочин, що знайшли своє відображення у матеріалах справи. Суддям надавалася максимальна свобода з метою створення максимально індивідуалізованого покарання для злочинця.

З іншого боку, законодавець надав суддям можливість створювати значну кількість просторових, часових та інших обмежень (!) для злочинців в умовах вільного суспільства, причому основні ідеї нового та, як це вважається, більш прогресивного кримінального права – відвернення від в'язниці, недопущення стигматизації та залишення соціальних зв'язків – вважаються досягнутими.

Можна прослідкувати, що значна частка з цих санкцій, обмежень, умов та зобов'язань (заборона займатися певними видами діяльності, заборона залишати певне місце або територію, заборона на відвідування певних місць, проживання в певному місці та нагляд) переслідують мету саме *убезпечити суспільство* від злочинних проявів у майбутньому, але ніяк не ресоціалізацію злочинців. Безумовно, покарання стає дедалі більше гуманним, але чи набуває процес його виконання характеру *соціальної роботи* – відповідь на це питання, на нашу думку, залишається відкритим.

Вважаємо, що новели, представлені у Criminal Justice Act 2003, служать яскравим прикладом, наскільки пробація "захопилася" *пошуком альтернатив ув'язненню* та відійшла від соціальної роботи.

Більше того, в ХХІ столітті цей пошук набув якісно нових рис, які, на нашу думку, не можна аналізувати без звернення до сутності такого поняття як "глобалізація" та впливу глобалізаційних процесів на сутність пенальної політики сучасної держави [6, с. 291-296].

Беззаперечним є факт, що ув'язнення, використовуючи термінологію Мішеля Фуко, – це "найбільш огидне вирішення проблеми" та "найбільша поразка кримінального правосуддя", але водночас феномен, якому сьогодні немає аналогів. Доказом визнання цієї "огидності" є намагання майже усіх урядів, міжнародних, правозахисних та громадських організацій обмежити використання ув'язнення. На практиці, чомусь, ці намагання не спрацьовують, але водночас призводять до зростання кількості населення, що підпадає під дію механізмів соціального контролю [7, с. 204-211].

На нашу думку, складається майже парадоксальна ситуація: позбавляти волі людей вважається сьогодні "непристойним", але ж система кримінальної юстиції мусить робити це. Вихід з цієї ситуації знайдено, і система пробації – *нова система пробації* (!) – посіла у цьому механізмі надзвичайно важливе місце. Якщо "неетично" та "непристойно" позбавляти людей волі за допомогою ув'язнення, то чому б не робити це без високих стін, решіток, вишок, конвоїрів та охоронців? Особливо, коли і грошей немає на достатнє функціонування "досконалих та суворих закладів".

Отже, сучасна практика виконання альтернативних покарань та організації пробаційної діяльності свідчить, на нашу думку, про намагання створити умови позбавлення волі саме в умовах вільного суспільства. Тобто, сучасне покарання набуває зовсім іншого ідеологічного обґрунтування сьогодні, як ми вважаємо, а служба пробації дедалі більше стає схожою на філіали, користуючись термінологією З. Баумана, "фабрик ізоляції".

Майбутнє пробації: "Продати все, крім совісті?..."

Окреслюючи горизонти служби пробації в Англії та Уельсі, наприкінці варто зазначити, що у червні 2004 року в Англії та Уельсі було створено нову службу, назву якої можна перекласти як Національна служба з питань управління злочинцями (National Offender Management Service (NOMS)). Це питання настільки цікаве та проблемне, що існує потреба у винесенні його на розгляд в рамках окремої статті. Але можна зазначити, що Служба пробації – традиційна автономна, відокремлена служба, нехай із змінами до неприродності для неї функціями, стала частиною іншого відомства. Така ж доля очікувала і на В'язничну службу.

В'язнична служба та Служба пробації – до цього часу автономні управлінські структури – стали інтегрованими частинами НСУЗ, яка у свою чергу стала окремими департаментом у складі Міністерства юстиції. В'язнична служба продовжувала очолю-

ватися Генеральним директором, але останній став підзвітним Виконавчому директорові нової структури. Взагалі, вказана вище реформа була, серед всього іншого, обумовлена намаганням зменшити відстань між ув'язненням та покаранням у громаді.

Ці реформи стали результатом намагання уряду: 1) запровадити так званий "наскрізний" менеджмент кожного злочинця (end-to-end management); 2) відокремити "управління" у сфері виконання покарань від "постачання послуг" у зазначеній сфері; 3) створити атмосферу максимальної конкуренції серед постачальників правних послуг [7].

Пробація зустрівалася з тотальною приватизацією та втратила свій статус монопольного гравця на арені виконання альтернативних покарань. Як зазначив новий Секретар внутрішніх справ доктор Джон Рейд, "потреби та виклики жертв злочинів та злочинців будуть забезпечуватися вже не одним провайдером, а за допомогою більше, ніж 1100 організацій, діяльність яких буде фінансуватися Національною службою з питань управління злочинцями" [5].

Крім того, повертаючись до ідеологічного обґрунтування нових структурних перетворень, варто зазначити, що відповідно до Закону "Про управління злочинцями" (Offender Management Act 2007), Державний секретар, здійснюючи управління у сфері надання соціальних послуг засудженим, має переслідувати наступні цілі: 1) захищати суспільство; 2) знижувати злочинність; 3) карати злочинців належним чином; 4) забезпечувати обізнаність злочинців про вплив їх злочинів на потерпілих та громаду; 5) реабілітувати злочинців [8].

Зробимо наголос, що реабілітація злочинців перебуває на останньому місці серед усіх цілей діяльності головної посадової особи у сфері управління злочинцями. Гадаємо, що це також служить прикладом змін пріоритетів британської кримінальної юстиції у XXI столітті.

Висновки

Варто ще раз наголосити, що ресоціалізація як філософське й ідеологічне підґрунтя роботи із засудженими зазнала суттєвих, а іноді, здається, і нищівних ударів у XX – XXI ст. Нове тисячоліття принесло до сфери виконання покарань максимальне послаблення віри в ресоціалізацію та максимальне зростання кількості в'язничних транснаціональних корпорацій з максимізацією прибутків останніх [9, с. 48-53].

Більш пунітивна "ін'єкція" та використання методів нового менеджериалізму в сфері пробації значною мірою змінили сутність цієї концепції. Офіцер пробації перестав бути соціальним працівником і перетворився на менеджера ризиків та коштів з метою захисту безпеки суспільства. В нових умовах пробація залишилася без чіткої та "природної" для неї функції.

В цих умовах пробація від "управління людьми" перейшла до "управління ресурсами", що і обумовлює увагу до особливостей ідеологічно-філософського обґрунтування майбутнього пробації в Україні.

Література:

1. Huges G. 'The Competing Logic of Community Sanctions: Welfare, Rehabilitation and Restorative Justice', in E. McLaughlin and J. Muncie (eds.), *Controlling Crime*. – SAGE Publications, 2002.
2. Raynor P. Community Penalties: Probation, Punishment, and 'What Works', in. M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*'. Third edition.
3. Ягунов Д. Трансформація системи альтернативних покарань в Англії та Уельсі: можливість запозичення зарубіжного досвіду для України // Відновне правосуддя в Україні. – 2007. – № 2 (6). – С. 67-72.
4. Вітфілд Д. Вступ до служби пробації. – К., 2004.
5. A Century of Cutting Crime 1907 – 2007. Brochure. – National Offender Management Service, 2007.
6. Ягунов Д. Постіндустріальне "обличчя" в'язниці: деякі проблеми пенітенціарної політики та практики в епоху глобалізації // Актуальні проблеми державного управління. – Одеса, 2006. – Вип. № 4 (28). – С. 291-296.
7. Ягунов Д. Альтернативні санкції в сучасному пенальному ландшафті // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 2007. – Випуск 30. – С. 204-211.
8. Offender Management Act 2007 (England and Wales), 2, 4 (с).
9. Yagunov D. Privatisation of Corrections in the New Millennium // Юридичний вісник. – 2007. – Випуск № 3. – С. 48-53 (англійською мовою).

МІСЦЕ ТА ЧАС ЯК ЕЛЕМЕНТИ ОБСТАНОВКИ ВЧИНЕННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ У РЕЗУЛЬТАТІ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Определено понятие и сущность места и времени обстановки совершения легализации доходов, полученных в результате организованной преступной деятельности, предложено понятие обстановки. Определено, что обстановка совершения легализации доходов, полученных в результате организованной преступной деятельности, влияет на выбор способа осуществления организованной преступной деятельности и связана с другими элементами криминалистической характеристики.

The concept and essence of a place and time of conditions of fulfillment of legalization of the incomes received as a result of organized criminal activity is defined, the concept of conditions is offered. It is defined that conditions of fulfillment of legalization of the incomes received as a result of organized criminal activity, influence a choice of a way of realization of the organized criminal activity and are connected with other elements characteristics.

Постановка проблеми. Питанням легалізації (відмивання) незаконних (серед них і злочинних) доходів приділялася увага багатьма вченими, але, на нашу думку, до теперішнього часу залишається неповно розглянутою обстановка здійснення вказаної злочинної діяльності взагалі, та такі її елементи як місце та час, зокрема, ті, що негативно впливають на процес розслідування вказаного виду діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти зазначеної проблематики досліджувались у роботах В. М. Алієва, В. А. Нікуліної, М. В. Салтєвського, Г. А. Тосуняна та інших, предметом наукового аналізу яких були кримінально-правові, кримінологічні та міжнародно-правові засоби протидії відмиванню коштів.

Важливе значення у криміналістичному аспекті вивчення зазначеної проблеми мало використання наукових концепцій, розроблених у працях В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, О. М. Васильєва, А. Ф. Волобуєва, І. Ф. Герасимова, В. Г. Гончаренка, В. А. Журавля, Б. Л. Зотова, А. В. Іщенко, О. Н. Колесніченка, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, В. К. Лисиченка, Є. Д. Лук'янчикова, Г. А. Матусовського, С. П. Мітричева, М. В. Салтєвського, М. О. Селіванова,

В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітька, М. П. Яблокова і інших. Їх доробки стали поштовхом до створення засад методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом. Були також враховані ідеї щодо протидії даному злочину в роботах Т. А. Диканової, М. Г. Жук, В. А. Нікуліної, В. Д. Ларичева, В. В. Лисенко, Р. С. Сатуєва та ін.

Але у вітчизняній науковій літературі криміналістичні та оперативно-розшукові проблеми визначення місця і часу як елементів обстановки вчинення легалізації доходів, одержаних в результаті організованої злочинної діяльності, ще не набули ґрунтовного та комплексного характеру.

Метою статті є розгляд місця і часу як елементів обстановки вчинення легалізації доходів, одержаних в результаті організованої злочинної діяльності.

Дослідження проблеми.

Місце злочину є одним із обов'язкових елементів криміналістичної структури злочину та злочинної діяльності. Діяльність винного протікає завжди у визначеному місці. Поза простором не може бути злочину та злочинної діяльності.

Визначення місця здійснення злочину є однією з обставин, що підлягають установленню при розслідуванні проявів злочинної діяльності. Місце здійснення злочину є об'єктивним фактором, що визначає поведінку винного й іншої особи, прямо чи побічно пов'язаних зі злочинном.

Місце конкретизує й індивідуалізує злочин. Володіючи інформацією про місце здійснення злочину, можна висловити судження про те, як винні могли вчинити даний злочин, хто міг брати участь у здійсненні злочину, як і де варто шукати сліди і, тим самим, локалізувати їхній пошук у просторі. Встановлення місця злочину допомагає перевірити причетність підозрюваного до здійснення злочину. Для легалізації характерно, що місце здійснення злочину використовується винним як своєрідний плацдарм досягнення бажаних результатів.

Місце здійснення легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, варто розглядати в декількох аспектах.

Місце легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, – це сукупне поняття, що поєднує місце виконання окремих дій, фінансових операцій чи інших угод, спрямованих на легалізацію злочинних доходів, а також місце здійснення окремих етапів цього злочину, зокрема, місце, у якому відбувалося

маскування слідів, місце введення злочинних доходів у суспільний обіг. Поняття місця легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, включає місце перебування підприємств, установ і організацій, котрі використовуються злочинцем для відмивання, а також місцезнаходження банків, бірж, інвестиційних компаній, брокерських і страхових компаній, ломбардів, підприємств, спеціально створених для легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. Під місцем перебування названих суб'єктів, що господарюють, розуміється їхня адреса за установчими документами і фактична адреса, при цьому необхідно враховувати, що, незважаючи на вигоди діючого законодавства, вони не завжди збігаються.

Для розслідування легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, необхідно мати на увазі, що територіальні межі цього фактору злочинної діяльності досить великі. Майно може бути придбано суб'єктом злочину для наступної легалізації у власника злочинних доходів на території одного міста, району, області, а легалізуватися в іншому місці. Крім того, для легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, місцем здійснення може бути не тільки територія України, а й територія іншої держави, якщо низка дій злочинця відбувається за кордоном. Досить часто суб'єкти для цілей легалізації вибирають найбільш сприятливі у фінансовому відношенні території, так звані офшори.

Офшор (анг. offshore – "поза берегом") – територія, що застосовується для світових фінансових центрів, а також деяких видів банківських операцій [4].

Офшорна компанія – це термін, що характеризує особливий організаційно-юридичний статус підприємства, що забезпечує йому максимальне зниження податкових витрат. Законодавство офшорної юрисдикції зазвичай вимагає, щоб на її території знаходився зареєстрований офіс і секретар (агент) компанії. Зареєстрований офіс може не бути функціонуючим офісом офшорної компанії. Як правило, це просто адреса, за якою представники влади чи інші особи можуть вступити в контакт із представником (агентом) офшорної компанії. Навіть сам факт підписання контрактів на території офшорної юрисдикції може слугувати підставою для позбавлення компанії офшорного статусу.

Офшорна компанія може мати резидентські представництва і філії за кордоном. Функціонуючий офіс компанії також може знаходитися за кордоном. Однак у багатьох випадках офшорна компанія діє без такого офісу.

Часто трапляється ситуація, коли керівник офшорної компанії, є підставною особою і лише формально обіймає цю посаду. Управління компанією в цьому випадку здійснює її власник чи представник. Отже, у процесі розслідування необхідне встановлення місцезнаходження не тільки керівника відповідної компанії, а також і її фактичного власника (представника).

Реєстрація офшорної компанії можлива в країнах, що мають у своєму розпорядженні законодавчу базу, що визначає статус офшорних фірм. Однак реєстрація фірм офшорного типу можлива не тільки в традиційних острівних чи карликових офшорних юрисдикціях.

Найчастіше злочинці для цілей легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, використовують наступні території:

у Європі – Андорра, Болгарія, Італія, Гібралтар, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Швейцарія, Кіпр;

в африкано-арабському регіоні – Абу-Дабі, Ангола, Бахрейн, Дубай, Кувейт, Лівія, Ліберія, Оман, Сейшельські острови, ОАЕ;

у Східній Азії і Полінезії: Австралія, Гонконг, Нова Каледонія, Нова Гвінея, Сінгапур, Шрі Ланка, Таїланд;

у Латинській Америці (Карибський басейн і Південна Америка): Барбадос, Багами, Бермуди, Кайманові острови, Коста-Ріка, Чилі, Ямайка, Куба, Нікарагуа, Нідерландські Антильські острови, Панама, Уругвай, Венесуела [2].

З'ясування в процесі розслідування легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, питання про використання винними особами офшорів дозволяє запропонувати версії про осіб, причетних до здійснення злочину, а також ефективно співпрацювати з правоохоронними органами закордонних країн [1].

Таким чином, місце здійснення легалізації злочинних доходів – це реально існуючий, локалізований у певному сенсі простір, на якому протікає і відображається реальна злочинна діяльність за виконання окремих дій і операцій, спрямованих на додавання правомірного вигляду володінню, користуванню і розпорядженню коштами чи іншим майном, придбаними злочинним шляхом, маскування слідів і введення злочинних доходів у громадський обіг.

Процес легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, як і інші злочини, здійснюється не лише у певному місці, але й у певний час. Час характеризує початок, тривалість, закінчення процесу злочину. Поза часом, як і поза місцем, немає злочину.

Дослідження часу здійснення злочинної діяльності є важливим завданням, без вирішення якого неможливо успішне розслідування її проявів. Воно – одна із обставин, що входять у предмет доведення. Однак вивчення криміналістичної літератури, аналіз слідчої і судової практики свідчать про те, що цій важливій проблемі приділяється недостатня увага.

Вагомий внесок у розробку криміналістичної проблеми часу вчинення злочину здійснили такі вчені як В. П. Лавров, К. Е. Пянтицин, Д. А. Турчин, В. І. Шиканов та ін. [7]

З філософської точки зору час – тривалість буття і послідовність зміни всіх матеріальних систем і процесів у світі [6].

При розслідуванні легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, як і будь-якого прояву злочинної діяльності, немає таких матеріальних об'єктів, розвиток і зникнення яких не проходив би у часі і які не мали б на собі "наслідків" його плину. Час – загальна властивість матеріальних процесів впливати один на одного у певній послідовності, розвиватися етапами, стадіями і мати певну тривалість. Крім того, час виступає і фактором, що визначає поведінку винних і інших осіб, а також використовується винними як засіб досягнення своїх цілей. Усе це дозволяє виділити час як самостійний елемент криміналістичної структури злочину та злочинної діяльності.

Час пов'язує між собою всі елементи системи злочину та злочинної діяльності: предмет зазіхання, дії винних осіб, наслідки злочинного зазіхання і т. д. Зазначені елементи знаходяться в постійній взаємодії. Взаємодія розгортається в часі, безупинно змінює об'єкт, модифікує його тотожність і тим самим відбиває перебіг часу. Така модифікація розкриває сутність процесу, тобто дозволяє зрозуміти, чому при пізнанні минулого встановлюється не час взагалі, який не має власних ознак, а час якогось певного факту, наприклад здійснення злочину, створення для цілей легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, яких-небудь фірм, проведення фінансової операції і т. д. Отже, погоджуємось з М. В. Салтєвським, "подію злочину можна представити як ланцюг взаємодій, що постійно змінюють один одного, внаслідок яких ці об'єкти безупинно модифікують свою тотожність, відбиваючи тим самим у матеріальних слідах моменти перебігу часу" [5].

Час завжди виражений у певних показниках і з визначеним ступенем точності. Він може бути виражений в календарному численні (рік, місяць, день, година) чи в таких категоріях як фінансовий рік, інвентаризаційний період і т. д.

При розслідуванні легалізації потреба в отриманні відповідей на питання, які у тій чи іншій формі характеризують час, виникає досить часто. Залежно від обставин справи і слідчої ситуації, що складається, слідчому необхідно встановлювати початок або закінчення якоїсь дії, послідовність, періодичність і частоту визначених подій чи явищ, а іноді вирішального значення набувають знання про тривалість чи давність факту, чи одночасну віддаленість в часі однієї події від іншої.

Час як і місце злочину індивідуалізує і конкретизує злочин. Відомості про час злочину дозволяють висловити судження про учасників злочину, обставини, що сприяли його здійсненню; встановлення часу злочину допомагає перевірити причетність підозрюваного до здійснення злочину.

У криміналістичних цілях слідчим необхідно встановити кілька часових відрізків.

Легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, як правило, тривалий процес. При розслідуванні легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, слідчий з метою встановлення оптимального кола осіб, причетних до злочинної діяльності, і локалізації їхнього пошуку повинен визначити весь період, протягом якого здійснювалася легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, починаючи з моменту одержання винною особою злочинно придбаного майна і закінчуючи моментом легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом.

У науці кримінального права легалізація злочинних доходів вважається закінченим злочином з моменту здійснення фінансової операції (угоди) з майном, придбаним злочинним шляхом, незалежно від того, настали чи ні бажані наслідки (формальний склад). Однак, час як елемент криміналістичної системи злочину розуміється більш широко.

Незважаючи на те, що легалізація злочинних доходів вважається закінченою в момент здійснення першої угоди, у процесі розслідування слідчому необхідно встановлювати час здійснення всіх угод чи фінансових операцій, так чи інакше пов'язаних зі здійсненням легалізації, а також їхню періодичність і частоту. Крім того, у випадку, якщо, наприклад, при розслідуванні конкретного злочину для цілей легалізації створювалися інші фірми, слідчому необхідно встановити час їхньої державної реєстрації, час їхнього фактичного функціонування і т. д.

З'ясування даних тимчасових характеристик дозволить слідчому висунути обґрунтовані версії щодо можливого кола осіб, що беруть участь у легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, і з'ясувати роль кожного з них.

Легалізація є багато етапним проявом злочинної діяльності, у зв'язку з чим при розслідуванні необхідно встановлювати час здійснення кожного з етапів (циклів) відмивання, а саме: час здійснення операцій з переривання безпосереднього зв'язку фінансових засобів чи іншого майна зі злочиним; час маскуванню слідів легалізації; час уведення коштів та іншого майна, придбаного злочинним шляхом, у громадський обіг.

Таким чином, час здійснення легалізації злочинних доходів – це об'єктивно існуючий, певним чином виражений елемент структури легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, як реального явища, що обумовлює поведінку винних осіб, характеризує початок протікання процесу злочинної діяльності і його закінчення і використовується винними для здійснення операцій з переривання безпосереднього зв'язку коштів чи іншого майна зі злочиним, маскуванню слідів легалізації і введення коштів і іншого майна, придбаного злочинним шляхом, у громадський обіг.

Література:

1. Волеводз А. Г. Международный розыск, арест и конфискация полученных преступным путем денежных средств и имущества. Правовые основы и методика/ А. Г. Волеводз. – М., 2000.
2. Кернер Х.-Х. Отмывание денег/ Х. -Х. Кернер, Е. Дах. – М., 1996. – С. 60.
3. Користін О. Є. Теорія і практика протидії відмиванню коштів: правове та організаційне забезпечення: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07 / О. Є. Користін. – Київ, 2009. – 486 с.
4. Оффшорные фирмы в международном бизнесе: принципы, схемы, методы. – М, 1997. – С. 11.
5. Салтевский М. В. Формы отражения фактора времени при совершении преступления/ М. В. Салтевский // Криминалистические проблемы пространственно-временных факторов в методике расследования. – Иркутск, 1983. – С. 50.
6. Философский энциклопедический словарь. – М, 1989. – С. 101.
7. Шиканова В. И. Пространственно-временные факторы в криминалистической характеристике преступлений / В. И. Шиканова // Криминалистические проблемы пространственно-временных факторов в методике расследования преступлений. – Иркутск, 1983. – С. 19.

ЗЛОЧИННІ ДІЯННЯ У СФЕРІ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

В статье анализируются преступные деяния в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ, предусмотренные наднациональным законодательством Европейского Союза.

In the article criminal acts are analyzed in the field of illegal turn of narcotic and psychotropic substances, foreseen by the supranational legislation of European Union.

Актуальність теми даного дослідження обумовлена, передусім, тим, що у зв'язку з інтеграційними процесами, які активно розвиваються в окремих регіонах сучасного світу, зароджуються нові соціальні проблеми, спостерігається інтенсивне зростання транснаціональної злочинності, одним з різновидів якої являється незаконний обіг наркотиків. Безумовно, боротьба з наркотичною злочинністю є актуальною на усіх рівнях: міжнародному, регіональному і національному. Проте нині найбільш важливим і актуальним представляється регіональний аспект цієї боротьби, особливо відносно такого значущого регіону світу, як Європа, де в результаті всеосяжної інтеграції з'явився Європейський Союз. Сьогодні в Європейському Союзі проблема наркотиків є однією з головних: є понад два мільйони проблемних наркоманів, вживання наркотиків, особливо серед молодих людей, знаходиться на високому рівні. Тим часом боротьба з наркотичною злочинністю в Європейському Союзі не займає належного місця в юридичній літературі. У наявності необхідність заповнення цього пропуску.

Метою дослідження є аналіз злочинних діянь у сфері незаконного обороту наркотичних засобів і психотропних речовин, передбачених наднаціональним законодавством Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Основним кримінально-правовим актом Європейського Союзу у сфері боротьби з наркотичною злочинністю є Рамкове рішення 2004/757/ПВД Ради Європейського Союзу від 25 жовтня 2004 р. "Про введення мінімальних правил відносно елементів складів злочинів і санкцій, що підлягають застосуванню в області торгівлі наркотиками" (далі – Рамкове

рішення) [1, р. 8-11]. Це Рамкове рішення, що структурно складається з преамбули і 11 статей, встановлює основи законодавства Європейського Союзу з питань кримінальної відповідальності за розповсюдження наркотиків.

Даний документ є нормативним актом Європейського Союзу, спрямованим на зближення, а точніше гармонізацію кримінального законодавства держав-членів з питань незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин ("торгівлі наркотиками"), а також матеріалів, використовуваних для їх виготовлення ("прекурсорів"). Основна мета його визначається як кримінально-правова протидія торгівлі наркотиками, яка представляє загрозу здоров'ю, безпеці і якості життя громадян Європейського Союзу, а також законній економіці (тобто правомірній діяльності в економічній сфері - на відміну від "чорного ринку") стабільності і безпеці держав-членів.

Положення Рамкового рішення також служать меті максимальної повної реалізації на території Європейського Союзу глобальних конвенцій у сфері боротьби проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, у тому числі Віденській конвенції ООН 1988 р. про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин. Норми останньої, зокрема, послужили основою для характеристики об'єктивної сторони "злочинів, пов'язаних з торгівлею наркотиками і прекурсорами" (ст. 2 Рамкового рішення).

Основним шляхом кримінально-правової протидії злочинам, пов'язаним з торгівлею наркотиками і прекурсорами, згідно з Рамковим рішенням, являється прийняття мінімальних правил, які дозволяють визначити на рівні Європейського Союзу загальний підхід в боротьбі з торгівлею наркотиками. Ефективність зусиль, що робляться, у боротьбі з торгівлею наркотиками в істотній мірі залежить від зближення національних заходів, спрямованих на втілення в життя положень даного Рамкового рішення.

З преамбули виходить, що згідно з принципом субсидіарності діяльність Європейського Союзу повинна концентруватися на найбільш тяжких формах злочинів відносно наркотичних засобів. Виключення з сфери застосування Рамкового рішення деяких дій, пов'язаних з особистим споживанням, не служить орієнтиром Ради з приводу того, як державам-членам належить розглядати ці і інші випадки (тобто діяння, не передбачені цим документом) у своєму законодавстві.

У преамбулі підкреслюється, що санкції, що передбачаються державами-членами, мають бути ефективними, співвимірними, мати попереджувальний ефект і включати покарання у вигляді позбавлення волі. Для визначення рівня санкцій повинні враховуватися фактичні обставини, такі як кількість і характер наркотиків, що служать об'єктом торгівлі, скоєння злочину у рамках або поза рамками злочинної організації.

У преамбулі є положення також про те, що державам-членам має бути дозволено передбачати м'якші санкції у разі надання суб'єктом злочину корисної інформації компетентним органам.

Рамкове рішення покладає на держави-члени обов'язок прийняття заходів, які дозволять здійснювати конфіскацію прибутків від злочинів, передбачених Рамковим рішенням, а також прийняти заходи з метою забезпечення можливості залучення юридичних осіб до відповідальності за передбачені Рамковим рішенням кримінальні злочини, які здійснені на їх користь.

Структура основної частини Рамкового рішення виглядає таким чином: ст. 1 - "Визначення", ст. 2 - "Злочини, пов'язані з торгівлею наркотиками і прекурсорами", ст. 3 - "Підбурювання, пособництво і замах", ст. 4 - "Санкції", ст. 5 - "Особливі обставини", ст. 6 - "Відповідальність юридичних осіб", ст. 7 - "Санкції відносно юридичних осіб", ст. 8 - "Юрисдикція і кримінальне переслідування", ст. 9 - "Практичне здійснення і доповіді", ст. 10 - "Територіальне застосування", ст. 11 - "Набуття чинності.

У найзагальнішому вигляді слід зазначити, що здійснення вказаних в ст. 2 злочинів, а також співучасть в них (ст. 3) всюди в Союзі мають бути основою для притягнення винної особи до кримінальної відповідальності, мінімальний розмір якої встановлює стаття 4 "Санкції". Аналогічно іншим джерелам кримінального права Європейського Союзу, Рамкове рішення також передбачає пом'якшувальні обставини (стаття 5), підстави і форми відповідальності юридичних осіб (статті 6 і 7), територіальну сферу дії кримінальних юрисдикцій держав-членів (стаття 8).

Згідно ст. 8, кожна держава-член повинна приймати необхідні заходи по встановленню своєї юрисдикції відносно передбачених Рамковим рішенням злочинів у випадках, коли:

- а) злочин був скоєний повністю або частково на його території;
- б) суб'єктом злочину є хто-небудь з її громадян, або
- в) злочин був скоєний на користь юридичної особи, заснованої на її території.

Держава-член, коли злочин був скоєний за межами її території, може вирішити не застосовувати передбачені в пунктах "б" і "в" правила юрисдикції або застосовувати їх тільки в особливих випадках або обставинах. В цьому випадку держави-члени повинні інформувати Генеральний секретаріат Ради, а також Комісію про своє рішення скористатися вказаним правом, при необхідності, вказуючи особливі випадки або обставини, в яких застосовується їх рішення.

Держава-член, яка на підставі свого законодавства не видає своїх громадян, повинна приймати необхідні заходи по встановленню своєї юрисдикції відносно злочинів, передбачених в Рамковому рішенні, і, при необхідності, порушення на цій основі кримінального переслідування, коли злочин був скоєний ким-небудь з громадян подібної держави-члена за межами її території.

Згідно ст. 11 Рамкового рішення, держави-члени зобов'язані привести у відповідність з Рамковим рішенням свої кримінальні кодекси і інші закони не пізніше ніж 12 травня 2006 р. Протягом цього терміну держави члени повинні направляти Генеральному секретаріату Ради і Комісії текст положень, що трансформують у своє національне право обов'язки, які покладаються на них згідно з Рамковим рішенням. Комісія, у свою чергу, повинна представляти Європейському парламенту і Раді Європейського Союзу доповідь про функціонування і практичне здійснення Рамкового рішення, у тому числі про наслідки цього здійснення для міжнародної судової співпраці у сфері боротьби з наркотичною злочинністю. На основі цієї доповіді, і не пізніше ніж за шість місяців після її отримання, Рада перевіряє, чи прийняли держави-члени необхідні заходи з метою забезпечити відповідність свого законодавства Рамковому рішенню.

У Рамковому рішенні термін "наркотики" визначений шляхом відсилання до переліків наркотичних засобів і психотропних речовин, які містяться в конвенціях Організації Об'єднаних Націй. Так, згідно ст. 1 Рамкового рішення, під "наркотиком" розуміються будь-які речовини, передбачені наступними конвенціями Організації Об'єднаних Націй: а) Єдиною конвенцією про наркотичні засоби 1961 р. (із змінами, внесеними Протоколом 1972 р.); б) Віденською конвенцією про психотропні речовини 1971 р. Сюди також відносяться речовини, поставлені під контроль у рамках Загальної акції 97/396/ПВД від 16 червня 1997 р. "Про обмін інформацією, оцінці ризиків і контроль відносно нових синтетичних

наркотиків" [2, р. 1-3]. А під "прекурсором" – будь-яка речовина, вказана в такій якості в законодавстві Співтовариства, яким приводяться в дію зобов'язання, що випливають із статті 12 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (Віденській конвенції) від 20 грудня 1988 р.

Згідно з Рамковим рішенням (параграф 1 ст. 2), злочини, пов'язані з торгівлею наркотиками і прекурсорами, як основа кримінальної відповідальності, охоплюють наступні категорії протиправних діянь:

а) виробництво, виготовлення, екстрагування, приготування, пропозиція, пропозиція в цілях продажу, поширення, продаж, постачання на будь-яких умовах, посередництво, переправлення, транзитне переправлення, транспортування, імпорт або експорт наркотиків;

б) культивування опійного маку, кокаїнового куща або рослини каннабіс;

в) зберігання або купівля наркотиків з метою здійснення будь-якого з видів діяльності, перерахованих в пункті "а";

г) виготовлення, транспортування або поширення прекурсорів, якщо особі, що здійснює такі діяння, відомо про те, що ці прекурсори призначені для використання в процесі або з метою незаконного виробництва або виготовлення наркотиків.

Неважко помітити, що наведений перелік злочинів частково відтворює зміст статті 3 "Правопорушення і санкції" (підпункти "і" і "iv" пункту "а" параграфа 1) Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (Віденській конвенції) від 20 грудня 1988 р.

Цікаво також відмітити, що згідно з проектом даного Рамкового рішення, деякі з вказаних діянь (виробництво, виготовлення, імпорт, експорт, розподіл, пропозиція, перевезення, пересилка наркотиків, а також отримання, придбання і зберігання наркотиків для їх передачі іншим особам) злочинними вважалися лише за умови, що ці діяння здійснюються в корисливих цілях [3, р. 172].

Слід також відзначити, що в Доповіді Європейського центру по моніторингу наркотиків і наркоманії за 2005 рік до злочинів в області наркотиків відносилися наступні категорії: злочини, здійснені під впливом наркотиків; злочини, здійснені з метою фінансування вживання наркотиків; злочини, пов'язані з роботою нелегальних наркоринків; злочини проти законодавства про наркотики [4, р. 80].

Згідно з Рамковим рішенням, не лише скоєння вказаних злочинів, а також злочинне підбурювання до здійснення будь-якого з цих злочинів, пособництво цим злочинам або замах на їх здійснення (параграф 1 статті 3) всюди в Союзі мають бути основою для притягнення винної особи до кримінальної відповідальності.

Також передбачено, що будь-яка держава-член може виключити кримінальну відповідальність за замах на передбачені в пункті "а" параграфа 1 статті 2 пропозицію або приготування наркотиків, а також за замах на передбачене в пункті "с" параграфа 1 статті 2 зберігання наркотиків (параграф 2 статті 3).

Відповідно до параграфа 2 ст. 2 Рамкового рішення, діяння, перераховані в параграфі 1 тієї ж статті, не включаються в сферу застосування даного Рамкового рішення, коли їх суб'єкти здійснюють подібні діяння виключно з метою свого особистого споживання, як воно визначене національним законодавством.

Підсумовуючи усе вищевикладене, можна дійти **висновку**, що у рамках Європейського Союзу співпраця держав-членів у сфері боротьби з наркотичною злочинністю здійснюється з метою зближення, а точніше гармонізації кримінального законодавства держав-членів з питань незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин шляхом встановлення мінімальних правил відносно елементів складу злочинів і санкцій, що підлягають застосуванню в області торгівлі наркотиками, виділяючи при цьому чотири категорії найбільш тяжких протиправних діянь.

Література:

1. Council Framework Decision 2004/757/JHA of 25 October 2004 laying down minimum provisions on the constituent elements of criminal acts and penalties in the field of illicit drug trafficking // OJ. L 335, 11.11.2004. P. 8-11.
2. Joint Action of 16 June 1997 adopted by the Council on the basis of Article K. 3 of the Treaty on European Union concerning the information exchange, risk assessment and the control of new synthetic drugs (97/396/JHA) // OJ L167, 25.6.1997. P. 1-3.
3. OJ C 304 E, 30.10.2001. P. 172.
4. Annual report 2005. The state of the drugs problem in Europe. European Monitoring Centre for Drugs and drugs Addiction. - Luxemburg, 2005.

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРАДІЖОК З ПРОНИКНЕННЯМ У ЖИТЛО, ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ

В данной статье автор рассматривает особенности обыска при расследовании краж, совмещенных с проникновением в жилище, совершенных организованными группами и тактические рекомендации по подготовке и проведению данного следственного действия.

In this article, the author considers the particular search investigations of the theft, combined with the intrusion into homes, organized and tactical recommendations for the preparation and conduct of the investigation.

Характерною особливістю розслідування організованих злочинів є проведення значної кількості обшуків [1, с. 126 – 127]. Сутність обшуку полягає у відшуканні об'єктів, що мають значення для справи.

До об'єктів, що підлягають відшуканню і вилученню в ході обшуку відносяться:

- викрадене майно;
- знаряддя і засоби вчинення крадіжки (знаряддя зламу і засоби примусового відкриття приміщень, транспортні засоби, засоби маскування, тощо);
- предмети, що зберегли на собі сліди злочину (одяг, взуття з мікрочастинами з місця крадіжки);
- документи, що мають значення для справи (письмові, графічні, фото-, кіно- і відеодокументи, електронні документи):
 - а) що були предметом злочинного посягання (вкрадений паспорт, цінні папери); б) які були засобом вчинення злочину (підроблені документи); в) що характеризують особу злочинця, його зв'язки (листи, фотографії, аудіо- і відеокассети); г) що містять у собі зразки письмової мови та почерку підозрюваного; д) що містять іншу інформацію, яка має значення для кримінальної справи (записні книжки, автобусні, залізничні та авіаквитки тощо);
- майно обвинуваченого з метою забезпечення цивільного позову шляхом його конфіскації;
- предмети, зберігання чи використання яких заборонено або обмежено (вогнепальна зброя, наркотики, радіоактивні речовини, боєприпаси).

Метою обшуку може бути також виявлення і затримання осіб, що переховуються від слідства і суду.

В ході проведених нами досліджень було визначено, що за характером об'єктів обшуку у справах про крадіжки, поєднані з проникненням у житло, вчинені організованими групами, здійснено 79 % обшуків житла обвинувачених та 36 % – особистих обшуків. Інші види об'єктів обшуку зустрічаються доволі рідко. Розглянемо основні тактичні рекомендації із проведення обшуку житла обвинувачених (підозрюваних) при розслідуванні крадіжок, вчинених організованими групами.

Особливістю розслідування цієї категорії злочинів є необхідність проведення одночасних обшуків у всіх членів групи і на всіх об'єктах (за місцем проживання і роботи підозрюваних, а також їх близьких), де можуть знаходитися джерела доказів.

Обшук досить складна слідча дія і його результати багато в чому залежать від того, як до нього підготувався слідчий. Підготовка до обшуку у житлі підозрюваного (обвинуваченого) повинна включати: ухвалення рішення про проведення обшуку; його процесуальне оформлення; одержання і аналіз орієнтуючої інформації про обшукуваного, особливості об'єкту, на якому буде проводитись обшук, і характеристику властивостей предметів, які підлягають відшукуванню і вилученню; визначення часу проведення обшуку; підбір учасників слідчо-оперативної групи, яка буде проводити обшук і розподіл обов'язків між ними; підготовку науково-технічних засобів, додаткових засобів фіксації ходу і результатів обшуку; вирішення питання про необхідність використання службово-пошукового собаки під час обшуку; підготовка транспортних засобів; визначення способів зв'язку і заходів попередження можливої протидії, у тому числі в активних формах, з боку обшукуваних та інших зацікавлених осіб; складання плану обшуку; вжиття заходів, що виключають поширення відомостей про хід і результати обшуку [2].

При підготовці до обшуку повинні бути ретельно продумані заходи по забезпеченню збереження майна, речей, цінностей та інших предметів, що вилучаються в ході обшуку, а також забезпеченню безпеки осіб, які проводять обшук. Останнє особливо важливо, коли обшук проводиться з метою виявлення і затримання члена організованої групи, що переховується.

Ефективність обшуку набагато зростає у випадках, коли він є неочікуваним для злочинців, і дає найбільший результат завдяки

використанню фактора раптовості. Тому, обираючи момент провадження обшуку, треба враховувати дані про осіб, що обшуковуються, їх спосіб життя і розпорядок дня. Досвід оперативно-слідчої роботи дає підстави стверджувати, що оптимальним в цьому сенсі є час проведення обшуку житла підозрюваного (обвинуваченого) – з 4 до 6 години ранку. В ці ранкові часи сон людини найбільш міцний, тому більш вірогідно прибути на місце проведення обшуку слідчо-оперативній групі непомітно. В цей час найбільш ускладнена протидія з боку обшукуваних осіб, більш доступні предмети, що шукають, і крім того особи, які провадитимуть обшук, беруться до нього зі свіжими силами і мають попереду достатньо часу для пошуку.

У випадку необхідності проведення одночасних обшуків у декількох осіб з залученням значної кількості сил і засобів, необхідною умовою цього є дотримання таємниці слідства. Слідчий (слідчі) повинні заздалегідь підготувати пакети документів відповідно до кількості сформованих для виїзду на обшуки груп, куди включаються:

- доручення в порядку ст. 114 КПК України і завдання групі на проведення комплексу слідчих дій і оперативно-розшукових заходів (у ньому варто вказати ознаки об'єктів пошуку, їх упаковки, можливе місцезнаходження; питання, які треба з'ясувати в ході допитів безпосередньо після закінчення обшуку тощо);

- постанови про провадження обшуку, бланки накладення арешту на майно;

- бланки протоколів обшуків;

- копіювальний папір [3, с. 404].

У випадку, коли одним з членів організованої групи є жінка, у якій планується провести обшук, необхідно забезпечити участь у складі слідчо-оперативної групи співробітника-жінки для проведення особистого обшуку, вилучення предметів особистої гігієни, білизни.

Для попередження знищення об'єктів, які підлягають вилученню, та протидії з боку обшукуваного необхідно виключити затримку при вході в житло, де планується провести обшук.

Відомо кілька варіантів проникнення у приміщення:

- захід учасників слідчо-оперативної групи у приміщення разом з особою, що має туди доступ, або при виході останньої з приміщення;

- проникнення учасників слідчо-оперативної групи у приміщення шляхом руйнування за допомогою спеціальних засобів вікон, балконів дверей тощо;

- спонукання обшукуваних відкрити двері під приводом "легенди" (від імені сусідів попросити зателефонувати у швидку медичну допомогу, покликати на гасіння пожежі, обвинуваченні у затопленні нижнього поверху, тощо).

Слід акцентувати увагу на тому, що при будь-якому варіанті проникнення необхідно здійснювати постійний контроль за вікнами житла з метою запобігання викидання предметів, речей з них, а в разі таких дій – документування цього факту.

При вирішенні розумових задач, спрямованих на відшукування прихованого, важливе значення мають відомості про особу, що обшукується, її зв'язки, особливості поведінки, інтереси і схильності, спосіб життя тощо. Характер злочину, вчиненого даною особою в складі групи і її роль при цьому, дозволяють спрогнозувати різновиди способів приховування об'єктів пошуку, що будуть використані злочинцем (витончені, розраховані на непоінформованість слідчого тощо). Саме тому дані про особистісні характеристики члена групи або іншої особи, в якій планується провести обшук, надають слідчому можливість спрогнозувати ймовірний алгоритм дій злочинця з приховування предметів, речей, цінностей, документів, що мають значення для розслідуваної злочину [4, с. 85].

Важливу роль при цьому відіграє вміння слідчого рефлексивно мислити, його здатність до уявної орієнтації на алгоритм дій і міркування злочинця, що є основою успішного досягнення цілей обшуку. Успіх "програвання" варіантів міркувань злочинця нерідко визначає ефективність проведення обшуку [2, с. 55-60].

Для оцінки та аналізу поведінки обшукуваної особи значну інформацію можуть надати також функціонально-психологічні аспекти спостереження, а саме: незвичайна поведінка особи, її хвилювання, спроби відвернути увагу слідчого від конкретних об'єктів; спосіб зберігання об'єктів, який не відповідає їх характеру; неправдоподібність пояснень особи з приводу виявлених об'єктів; моторні реакції особи у вигляді вказівок поведінкою або невмотивованих реакцій на ймовірні місця знаходження об'єктів пошуку; різка невідповідність між характером знайдених предметів і особою, що обшукується, тощо [4, с. 88; 5, с. 273-274].

Дані про підозрюваного (обвинуваченого), про осіб, які проживають спільно з ним, а також про характеристику житла, в якому планується обшук збираються шляхом проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. У першому випадку їх джерелом є протоколи допитів свідків (сусідів, друзів, родичів обвинуваченого,

працівників домоуправлінь, житлово-експлуатаційних контор, будинкових комітетів), довідки різних установ, плани приміщень, житла в цілому. Цінність відомостей отриманих оперативним шляхом полягає в тому, що вони інформують слідчого про цікавий в тактичному плані для нього об'єкт набагато раніше і, як правило, повніше, ніж слідчі дії. Так, цінною є наступна оперативні данні: про час появи в приміщенні об'єктів, що шукаються; про їх місцезнаходження; про їх ознаки, властивості, зовнішній вигляд та упаковку; про час переміщення. В сучасних умовах ефективним джерелом такої інформації є прослуховування телефонних переговорів, а також проведення інших оперативно-технічних заходів.

Обшуку в житлі підозрюваного (обвинуваченого) повинно передувати вивчення його дружніх, родинних, інтимних, особистих та інших зв'язків. Адже досить часто члени злочинних груп банд передають на збереження знаряддя і засоби вчинення крадіжок, викрадене майно своїм знайомим, рідним, близьким. В цих випадках обшук необхідно провести також за місцем мешкання таких осіб.

При проведенні обшуку у членів злочинних формувань, варто дотримуватись наступних тактичних рекомендацій:

1. Понятим, які беруть участь у проведенні обшуку, слід демонструвати усі пошукові дії співробітників пошукової групи, особливо виявлення та вилучення предметів, що шукаються, а також інших предметів.

2. Вилучені предмети і речі слід упаковувати у приготовлені для цього матеріали, які потім опечатувати печаткою слідчого і посвідчувати правильність вилучення підписами понятих. Цей захід проводиться з метою запобігання у подальшому провадженні можливим скаргам обвинувачуваних та їх захисників з посиланнями на те, що вилучені предмети "підкинуті" працівниками правоохоронних органів. З цією ж метою рекомендовано проводити пошукові дії у рукавичках для виявлення тайників, схованок, виробів із металів тощо у ході обшуку варто широко залучати фахівців зі спеціальними пошуковими засобами [6, с. 153].

3. Необхідно кожного разу розглядати необхідність залучення до обшуку спеціалістів відповідних галузей знань (кінологів, хіміків, техніків, електриків, тощо).

4. Протягом усього часу проведення обшуку необхідно дотримуватись правила "всі, хто прийшов до обшукуваного, заходять, але ніхто із приміщення не виходить до кінця обшуку". Дане правило, по-перше, забезпечує затримання можливих

співучасників злочинної діяльності, по-друге, попереджує винесення предметів із приміщення і витоку інформації.

5. Перед початком обшуку житла слід запропонувати обшукуваному самостійно обрати кімнату для свого місцеперебування. Обрану кімнату рекомендується більш детально піддати огляду і пошуку в ньому об'єктів. Адже відомо, що люди, які десь сховали важливі для них об'єкти, прагнуть тримати їх у полі власного зору [7, с. 76].

6. Серед учасників слідчо-оперативної групи, яка проводить обшук, необхідно виділити особу, яка буде постійно спостерігати за зовнішнім виглядом, реакцією і поведінкою підозрюваного та членів його родини. Такі дії, по-перше, забезпечать безпеку учасникам обшуку, по-друге, можливо зорієнтують учасників у пошуках тайників і місць приховування.

7. Тайники і місця приховування можуть бути розташовані там, де, на думку обшукуваного, пошук з моральних розумінь, бридливості, релігійності пошук виключений (речі і постіль немовляти або тяжко хворого, крісло або стілець, на якому сидить стара людина, ікони, ємності для сміття, предмети жіночої гігієни, бачки унітазів, тощо) або незвичні для їх зберігання місця [5, с. 277-278].

Слідчому необхідно знати, що злочинці часто прибігають до хитрощів, намагаючись протидіяти відшукуванню об'єктів. Вони створюють штучні перешкоди, свідомо намагаються відвернути увагу слідчого від пошуків шляхом ставлення запитань, ведення розмов, вчиненням дій, що відвертають увагу слідчого (наприклад, б'ють дитину, влаштовують сварки, провокують слідчого, імітують неспритомний стан тощо) [8, с. 92-93].

В таких умовах рекомендується наступне:

– запропонувати (наказати) обшукуваному змінити свою поведінку;

- видалити особу з місця обшуку;
- роз'яснити неправильність обраної обшукуваним позиції;
- повідомити про цілі обшуку і його необхідність;
- роз'яснити доцільність добровільної видачі об'єктів пошуку;
- роз'яснити необхідність надання допомоги органам розслідування [1, с. 106-107].

Якщо обшукуваний створює видимість сприяння ходу обшуку, фактично відволікаючи слідчого від пошуків у певному місці (наприклад, підказує, яку кімнату або окреме місце було пропущено, обговорює довільні теми, тощо), слідчому необхідно, продовжуючи пошукові дії в тому ж напрямку, провести словесну розвідку, залучити

обшукуваного до пошукових дій; поставити нейтральні, контролюючі або уточнюючі запитання; продемонструвати окремі об'єкти пошуку та запропонувати пояснити їх походження; зіставити відповіді з місцем обшуку, його реальною обстановкою [1, с. 110-112].

Члени організованих груп, які вчинюють крадіжки, часто вдаються до такого прийому, як змінення або знищення індивідуальних ознак викраденого майна (форми, кольору, номера), за якими їх можуть ідентифікувати потерпілі. Наприклад, деякі об'єкти злочинці розбирають і частини зберігають окремо, тканині перефарбовують, одяг перешивають, золоті і срібні речі переплавляють, знищують номери і серії на побутовій техніці. Тому при проведенні обшуку важливо враховувати всю сукупність індивідуальних ознак об'єктів пошуку, а не лише їх окремих прикмет.

Допомогу слідчому у відшуканні видозмінених об'єктів можуть надати наступні прийоми: аналіз можливостей видозміни (знищення) предметів пошуку; порівняння знайдених об'єктів з тими, що шукають; аналіз виявлених слідів, предметів та їх ознак з метою встановлення ідентичності [1, с. 117-118].

У протоколі обшуку слід вказувати не тільки перелік виявленого, вилученого майна і його місцезнаходження в житлі, а й ті хитрощі обшукуваної особи, до яких вона вдавалася щоб перешкодити діям слідчо-оперативної групи.

При проведенні обшуку з метою виявлення тайників і місць приховування необхідно приділяти особливу увагу демаскуючим обставинам (наприклад, сліди свіжої штукатурки, побілки, фарбування стін; відсутність шпаклівки між дошками підлоги чи блиск капелюшків цвяхів; наявність свіжо наклеєних шпалер; більш глухий звук при простукуванні частини стіни; наявність зів'ялих рослин у квіткових горщиках, що може свідчити про їх пересадження з метою облаштування схованки; стовщення і латки на одязі; незвичайне поведіння тварин тощо) [9, с. 24].

В ході обшуку з метою відшукання тайників або схованок слідчому також рекомендується: аналізувати ознаки предметів пошуку; зіставляти предмети пошуку з різними об'єктами місця обшуку; аналізувати причини знаходження певних предметів у певних місцях; орієнтуватися на професійні (або інші) навички обшукуваної особи; використовувати можливості типових аналогів предметів пошуку; аналізувати окремі ділянки приміщення, меблів та інших об'єктів з метою встановлення демаскуючих ознак; зіставляти однакові предмети між собою [10, с. 215-217].

Паралельно з пошуками тайників і місць приховування необхідно звертати увагу на місця звичайного зберігання предметів, а також на старі речі, папери, складені в коморах та інших підсобних приміщеннях. Там можуть бути виявлені предмети і документи, заховати які злочинець забув.

Особливо важливим в ході обшуку при розслідуванні крадіжок, вчинених організованими групами, є виявлення таких фактичних даних, які безпосередньо вказують на факт існування організованої групи. Зокрема інформація про склад групи, розподіл між функцій та планування злочинної діяльності може бути одержана при виявленні і вилученні комп'ютерної техніки та відповідних носіїв інформації, які використовувались злочинцями при підготовці і вчиненні злочинів. При цьому це може бути інформація, що стосується кількох злочинів, вчинених протягом певного часу існування організованої групи.

Специфічність комп'ютерних носіїв інформації та пов'язані з нею правила поводження з такими об'єктами дали підстави окремим вченим оголосити про появу нового виду обшуку [11, с. 12; 12, с. 105 – 109]. Слід зауважити, що ми не поділяємо такої точки зору, адже будь-який обшук може бути пов'язаний з виявленням і вилученням комп'ютера чи елементів комп'ютерних систем. Ми солідарні з вченими, які вважають що засоби комп'ютерної техніки та відповідні носії інформації є лише новими об'єктами обшуку в помешканні або іншому місці, хоча це й обумовлює певні особливості тактики його проведення [13, с. 107; 14, с. 18; 15, с. 164].

Другим за частотою проведення по розгляданим кримінальним справам є такий різновид обшуку як особистий обшук. Слідчим такий обшук проводиться у всіх випадках затримання особи за підозрою у вчиненні злочину в порядку ст. ст. 106 і 115 КПК України, а також за наявності достатніх підстав вважати, що особа, яка знаходиться в приміщенні, де проводиться обшук, приховує при собі предмети або документи, які мають значення для встановлення істини у справі (п. 4 ч. 3 ст. 184 КПК України). Метою проведення особистого обшуку є відшукання предметів або цінностей, викрадених у потерпілого (мобільний телефон, годинник, ювелірні прикраси, документи, гаманці тощо), знарядь або засобів злому, особистих документів злодія, оскільки вони часто їх викидають або знищують, прагнучи ускладнити встановлення й ідентифікацію особи.

Особистий обшук після фізичного захоплення члена організованої групи тактично правильно проводити від голови до ніг, починаючи від головного убору чи верхнього одягу (пальто, піджака) і завершуючи білизною і взуттям.

Оглядаючи головний убір, слід розкривати козирок, підкладку, відділяти картон і потову смугу, стрічки, банти, нашивки та інші прикраси.

Також слід уважно оглянути та вивчити комір, рукави, накладні плечі, кишені, шви, складки одягу, заплати і нашивки. При виявленні яких-небудь предметів, захованих в одязі, тканину в цьому місці розпорюють.

При обстеженні взуття потрібно звертати увагу на устілки, накладки носків, задники, набійки, каблуки. Слід перевірити, чи не відокремлюється каблук, чи немає в ньому схованки. В ході особистого обшуку ретельному обстеженню підлягають предмети, що знаходяться при обшукуваній особі (портфелі, чемодани, тростини, сумки, парасольки, портсигари, запальнички, мобільний телефон, записні книжки, пачки цигарок тощо). У записних книжках злочинці роблять іноді записи або позначки про вчинені крадіжки, адреси потерпілих, їх імена, замальовують схеми будинків і квартир, в яких планується вчинити крадіжку, перераховують викрадене майно і розподіляють його тощо.

Після завершення особистого обшуку необхідно ретельно оглянути місце, на якому він проводився, щоб виключити можливість викидання обшукуваним компрометуючих його предметів або документів.

Підсумовуючи викладене стосовно особливостей підготовки і проведення обшуку при розслідуванні крадіжок, поєднаних із проникненням у житло, вчинених організованими групами, слід звернути увагу на такі основні принципи, які обумовлюють ефективність цієї слідчої дії:

- обшуки необхідно проводити одночасно (паралельно) у всіх членів організованої групи (можливо, у всіх членів родини членів групи, знайомих) та у всіх місцях, в яких можуть знаходитись об'єкти, виявлення і вилучення яких має значення для справи;

- обшуки повинні бути раптовими і непередбачуваними для обшукуваних;

- перед проведенням обшуків необхідно прийняти заходи по попередженню витоку оперативної або слідчої інформації;

– дії учасників пошукових груп повинні бути узгоджені і чітко орієнтовані на відшукання конкретних об'єктів, що забезпечується ретельною попередньою підготовкою обшуку, плануванням його ходу та прогнозуванням результатів;

– в ході обшуку повинен бути оптимальний розподіл функціональних обов'язків членів пошукових групи та цілеспрямоване керівництво роботою групи, яке здійснює слідчий;

– тактичне маневрування, активна трансформація тактичної платформи відповідно до змінюваної ситуації проведення обшуку.

Література:

1. Денисюк, С. Ф., Обыск в системе следственных действий (тактико-криминалистические проблемы) [Текст]: науч.-практ. пособ. / С. Ф. Денисюк, В. Ю. Шепитько. – Х.: Консум, 1999. – 160 с.
2. Денисюк, С. Ф. Система тактичних прийомів обшуку [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.09 / С. Ф. Денисюк. – Х.: Націон. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого, 1999. – 18 с.
3. Руководство по расследованию преступлений [Текст]: науч.-практ. пособ. / А. В. Гриненко, Т. В. Каткова, Г. К. Кожевников и др. – Харьков: Консум, 2001. – 608 с.
4. Коновалова, В. Е. Психология в расследовании преступлений [Текст] / В. Е. Коновалова. – Х.: "Вища школа", 1978. – 143 с.
5. Ратинов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] / А. Р. Ратинов. – М.: ООО Изд-во "Юрлитинформ", 2001. – 352 с.
6. Расследование бандитизма [Текст]: метод. пособ. – М.: Издательство "Приоритет", 2000. – 176 с.
7. Основы борьбы с организованной преступностью [Текст] / под ред. В. С. Овчинского, В. Е. Эминова, Н. П. Яблокова. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 385 с.
8. Швидкий, О. Г. Планування та організація початкових слідчих дій при розслідуванні квартирних крадіжок [Текст]: дис. ...канд. юрид. наук 12.00.09. / О. Г. Швидкий. – Х.: НЮОАУ ім. Ярослава Мудрого, 1999. – 198 с.
9. Жбанков, В. А. Организация и тактика групповых обысков при расследовании деятельности преступных структур [Текст]: лекция / В. А. Жбанков. – М.: Моск. инст. внутр. дел, 1995. – 28 с.
10. Дулов, А. В. Судебная психология [Текст] / А. В. Дулов. – Минск: "Выш. школа", 1970. – 392 с.
11. Комиссаров, В. Обыск с извлечением компьютерной информации [Текст] // Законность / В. Комиссаров, М. Гаврилов, А. Иванов. – 1999. – № 3. – С. 12.

12. Иванов, А. Н. О новом виде обыска [Текст] // Актуальные проблемы криминалистики на современном этапе: сб. науч. статей / А. Н. Иванов; под ред. З. Д. Еникеева. – Уфа: РИО БашГУ, 2003. – Ч. 1. – С. 105 – 109.
13. Краснова, Л. Б. "Обыск-осмотр" средств компьютерной техники [Текст] // Воронежские криминалистические чтения / Л. Б. Краснова; под ред. О. Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2000. – Вып. 1. – С. 107.
14. Исаева, Л. Обыск: роль специалиста [Текст] // Законность / Л. Исаева. – 2001. – № 6. – С. 18-20.
15. Кочубей, А. В. Использование специальных познаний при расследовании налоговых преступлений [Текст] // Криминалистика: актуальные вопросы теории и практики / А. В. Кочубей, А. В. Горбачев. – Ростов-на-Дону, 2002. – 259 с.

Макаренко А. С., НУ "ОЮА"

ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СТАНУ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У ГАЛУЗІ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

В данной статье анализируется состояние уголовного законодательства в сфере назначения наказания, его противоречия и недостатки. Рассматривается Закон Украины № 270-VI от 15 апреля 2008 года "О внесении изменений в Уголовный и Уголовно-процессуальный кодексы Украины по гуманизации уголовной ответственности", которым значительно конкретизированы правила назначения наказания. Особое внимание сосредоточено на ст. 69¹ Уголовного кодекса Украины, так как данная норма является важным шагом в реализации идеи конкретизации уголовно – правового значения обстоятельств, смягчающих наказание, что есть перспективным.

In this article the state of criminal legislation in sphere of setting punishment, its contradictions and defects are analyzed. The Law of Ukraine on April, 15, 2008 "About making the changes to Criminal and Criminal-Procedural codes of the Ukraine in relation to humanizing of criminal responsibility" is examined, by which the rules of setting punishment are considerably specified. The special attention is concentrated on article 69¹, because this norm is an important step in realization of idea of specification of criminally – legal value of circumstances which commute sentence, that is perspective.

Одним із компонентів формування правової держави є оновлення та вдосконалення кримінально-правових заходів реагування на вчинений злочин, серед яких важливе місце посідає кримінальне покарання, від правильного застосування якого певною мірою залежить успішність протидії злочинності. Призначення покарання – завершальний етап розгляду кримінальної справи. Постановляючи обвинувальний вирок і призначаючи покарання, суд завжди вирішує два питання: 1) перше пов'язане з кваліфікацією злочину за відповідною статтею (частиною статті) Кримінального Кодексу України (далі – КК), 2) друге – з призначенням покарання у межах санкції статті КК, за якою кваліфіковане діяння винного, з урахуванням відповідних положень Загальної частини КК. Призначити особі покарання, яке буде необхідним та достатнім для її виправлення та попередження нових злочинів, являється одним із відповідальних і важливих завдань суддів у їх правозастосовчій практиці. У цьому аспекті дослідження проблем диференціації відповідальності і призначення покарання набуває особливої актуальності і значимості.

Питаннями призначення покарання займалися багато правознавців. Особливий внесок в її дослідження внесли такі вчені, як М. І. Бажанов, Є. В. Благоев, Л. В. Багрий – Шахматов, Ю. В. Баулін, І. М. Гальперін, Т. А. Денисова, В. К. Дуюнов, І. І. Карпец, Г. А. Крігер, Л. Л. Кругліков, В. В. Мальцев, Ю. Б. Мельнікова, О. О. Мясніков, Т. В. Непомняца, Г. П. Новосолов, П. П. Осипов, А. М. Плешаков, Є. Ю. Полянський, Ю. А. Пономаренко, В. В. Похмелкін, Л. А. Прохоров, Т. В. Сахарук, М. А. Скрябін, М. Н. Становський, М. С. Таганцев, В. І. Ткаченко, В. О. Туляков, В. І. Тютюгін, О. Г. Фролова, Г. І. Чечель, М. Д. Шаргородський та інші [1]. Проте, незважаючи на велику кількість робіт, присвячених даній проблематиці, і досі окремі питання призначення покарання мають гострий дискусійний характер. Більше того, не дивлячись на очевидну актуальність проблеми, її спрямованість на практизацію кримінологічних ідей та теорій, до цього часу комплексні дослідження її стану були відсутні.

Метою даного дослідження є висвітлення деяких актуальних проблем стану вітчизняного законодавства у галузі призначення покарання, аналіз його протиріч і недоліків, а також вироблення певних висновків щодо його вдосконалення.

Аналіз історії розвитку інституту призначення покарання взагалі та загальних засад призначення покарання зокрема

в кримінальному законодавстві України показує закономірності, спрямованість розвитку загальних засад призначення покарання від окремих, розрізних правил у перших нормативних актах до їх стрункої системи, передбаченої в ст. 65 КК України 2001 року. Так, відповідно до ч. 1 цієї статті суд призначає покарання:

1) у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинений злочин;

2) відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу;

3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання [2].

Закріплення КК України 2001 р. загальних засад призначення покарання саме як системи (ч. 1 ст. 65 КК) являється досягненням нині діючого кримінального законодавства, оскільки вони є обов'язковими для суду правилами в кожному конкретному випадку призначення покарання винній у вчиненні злочину особі для досягнення мети покарання.

Потрібно відмітити, що на теперішньому етапі правотворення в Україні відбувається переосмислення і реформування кримінального законодавства, викликане зміною суспільних відносин, прагненням України до євроінтеграції, а також необхідністю заповнення прогалин, які існують у чинному вітчизняному законодавстві. Зокрема, відповідно до Плану заходів щодо виконання обов'язків і зобов'язань України, що впливають із її членства у Раді Європи № 39/206, для забезпечення верховенства права пропонується проведення гуманізації кримінального законодавства. Так, 15 квітня 2008 р. був прийнятий Закон України "Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності", яким значно конкретизовано правила пом'якшення покарання. Гуманізація законодавства, здійснена вказаним Законом, у частині призначення покарання проявилася, по – перше, щодо процедури призначення покарання та правил відбору більш тяжкого покарання у межах санкції статті (ч. 2 ст. 65 КК), по – друге, щодо правил пом'якшення покарання.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України суд призначає покарання у межах, встановлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України [2]. Однак з метою забезпечення принципу справедливості призначення покарання для випадків, коли навіть застосування мінімального покарання, що

передбачене санкцією статті, є занадто суворим, законодавець у ч. 1 ст. 69 КК України закріпив можливість суду призначити особі, яка вчинила злочин, більш м'яке покарання, ніж передбачено законом. Згідно з ч. 1 ст. 69 КК України за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного суд, умотивувавши своє рішення, може призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, або перейти до більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України за цей злочин. До внесення Законом України від 15 квітня 2008 р. [3] змін до кримінального законодавства суд мав можливість призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, лише за особливо тяжкий, тяжкий злочин або злочин середньої тяжкості. Але Рішенням Конституційного Суду України (далі – КСУ) у справі за конституційним поданням Верховного Суду України (далі – ВСУ) щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 КК України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 р. було визнано неконституційним положення ч. 1 ст. 69 КК України в частині, яка унеможливило призначення особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості, більш м'якого покарання, ніж передбачено законом [4]. Ч. 2 ст. 69 КК України передбачає, що обов'язкове додаткове покарання може не призначатися на підставах, передбачених ч. 1 цієї статті. Але до прийняття вказаного Рішення ч. 1 ст. 69 КК обмежувала застосування ч. 2 ст. 69 лише щодо осіб, які вчинили злочини середньої тяжкості, тяжкі і особливо тяжкі, тобто до осіб, які скоїли злочини невеликої тяжкості, ця норма закону, включаючи як основні, так і додаткові покарання, не могла застосовуватися взагалі. На практиці це породжувало проблеми, що призвело до звернення Пленуму ВСУ до КСУ з проханням урегулювати дану ситуацію.

Ст. 65 КК України, визначаючи загальні засади призначення покарання, включає в якості складового елементу обов'язкове врахування обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Ідучи на зустріч питанням захисту осіб, потерпілих від злочинів, та стимулювання посткримінальної поведінки, ч. 1 ст. 66 КК України була доповнена п. 2¹, в якому передбачено таку пом'якшуючу обставину як надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину.

15 квітня 2008 р. КК України був доповнений ст. 69¹, відповідно до якої за наявності обставин, що пом'якшують покарання, передбачених пунктами 1 та 2 частини першої статті 66 КК України, відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також при визнанні підсудним своєї вини, строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України [2; 3]. Прийняття цієї норми, на мій погляд, є важливим кроком в реалізації ідеї конкретизації кримінально-правового значення обставин, що пом'якшують покарання. Як зазначає Т. І. Нікіфорова, ст. 69¹ КК України є початком законодавчої діяльності, спрямованої на зменшення розсуду суду при вирішенні кримінальних справ і особливо при призначенні покарання, що сприятиме уніфікації судової практики [5, с. 261]. Український законодавець при вирішенні проблеми конкретизації кримінально-правового значення обставин, які пом'якшують покарання, пішов по шляху російського законодавця. Проте не можна не відзначити певні недоліки норми, передбаченої ст. 69¹ КК України. Перш за все, виникає питання, чому саме обставини, передбачені п. 1 та 2 ч. 1 ст. 66 КК України були виділені законодавцем як "особливі" та такі, що потребують чіткої регламентації їх впливу на покарання. Тут, звичайно, слід врахувати подібність норм, передбачених ст. 69¹ КК України та ст. 62 КК Російської Федерації (далі – РФ), та відповідно подібність пом'якшуючих обставин, які визнані російським та вітчизняним законодавцем як такі, що потребують чіткої регламентації їх впливу на призначення покарання. Так, згідно з ч. 1 ст. 62 КК РФ за наявності пом'якшуючих обставин, передбачених пунктами "і" та (або) "к" частини першої статті 61 цього Кодексу, і відсутності обтяжуючих обставин строк чи розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу [6]. Проте таке запозичення має певні досить недоречні упущення. Так, зокрема, Законом України від 15 квітня 2008 р. в ст. 66 вищезгаданим п. 2¹ було введено таку обставину, що пом'якшує покарання, як надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину [3]. Взагалі, ця обставина запозичена з Модельного Кримінального кодексу країн Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД)

від 17 лютого 1996 р., де вона передбачена у п. "к" ч. 1 ст. 62 [7]. У КК РФ, вона міститься у п. "к" ст. 61, який включено, як ми бачимо, у перелік "особливих" пом'якшуючих обставин згідно зі ст. 62 КК РФ [6]. Більше того, ця обставина в КК України закріплена як самостійна, тому передбачена саме окремим пунктом 2¹, у той час як у Модельному КК країн СНД та у КК РФ вона закріплена поряд з такими обставинами як добровільне відшкодування або усунення матеріальної чи іншої шкоди, завданої злочином, інші дії, які направлені на загладження шкоди, завданої злочином, в одному пункті частини статті. Невключення цієї обставини в ст. 69¹ КК України, з однієї сторони, є не виправданим з наступних причин. По – перше, оскільки, якщо відшкодування завданого збитку або усунення вже заподіяної шкоди визнається особливою "пом'якшуючою" обставиною, то тим більше надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину, тобто дії, спрямовані на недопущення заподіяння шкоди, повинні визнаватися "особливою обставиною, яка пом'якшує покарання". По – друге, можливо логічно було би просто включити обставину, передбачену п. 2¹ ч. 1 ст. 66 КК України, в п. 2 ч. 1 цієї ж статті, як це зроблено у КК РФ та у Модельному КК країн СНД, і таким чином урегулювати цю ситуацію. З іншої сторони, логіка українського законодавця очевидна: закріпивши у ст. 69¹ КК України саме обставини, передбачені п. п. 1 та 2 ст. 66, він тим самим передбачив обов'язкове пом'якшення покарання як засіб заохочення позитивної посткримінальної поведінки винного [8; С. 6 – 10]. І тому така обставина, як надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину, закріплена у КК України як самостійна окремим пунктом у переліку обставин, які пом'якшують покарання.

Законом України від 15 квітня 2008 р. були внесені зміни до ст. 68 КК України, яка визначає правила призначення покарання за незакінчений злочин. Так, ч. 2 даної статті передбачає, що за вчинення готування до злочину строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України. Відповідно до ч. 3 цієї ж статті за вчинення замаху на злочин строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої

частини КК України [3]. Дані зміни мають велике практичне значення, оскільки вказують суддям на чіткі орієнтири, за яких пом'якшення покарання, передбаченого за вчинення певного злочину, є обов'язковим. Таке пом'якшення обумовлене тим, що готування та замах на злочин є менш небезпечними порівняно із закінченим злочиним, що і призвело до закріплення законодавцем достатньо чітких меж призначення строку або розміру покарання у даному випадку.

Далі проаналізуємо зміни, що стосуються правил посилення покарання. Законом України від 15 квітня 2008 р. ч. 2 ст. 65 КК України доповнена реченням такого змісту: "Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів" [3]. Тобто сформульований та конкретизований принцип доцільності та справедливості покарання, особливо, якщо мова йде про призначення більш суворого виду покарання з числа передбачених.

15 квітня 2008р. вказаним Законом були внесені зміни і в ч. 4 ст. 71 КК України. Так, згідно з цією нормою остаточне покарання за сукупністю вироків, крім випадків, коли воно визначається шляхом поглинання одного покарання іншим, призначенням у максимальному розмірі, має бути більшим від покарання, призначеного за новий злочин, а також невідбутої частини покарання за попереднім вироким [3]. Тобто, у ч. 4 ст. 71 КК закріплений виняток, коли принцип поглинання при призначенні покарання за сукупністю вироків може бути застосований не лише у разі призначення за окремий злочин довічного позбавлення волі, а й в інших випадках, коли за знову вчинений злочин призначено передбачене законом максимальне покарання.

Також відповідно до п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України "Про практику призначення судами кримінального покарання" у разі визнання особи винною у вчиненні кількох злочинів рішення про її звільнення від відбування покарання з випробуванням приймається тільки після визначення на підставі ч. 1 ст. 70 КК остаточного покарання, виходячи з його виду й розміру [9]. Постановою ПВСУ № 11 від 06.11.2009 р. були внесені зміни до п. 23 пост. ПВСУ від 24.10.2003 р., згідно з якими, коли особа, щодо якої було застосоване таке звільнення, вчинила до постановлення вироку в першій справі інший злочин, за який

вона засуджується до покарання, що належить відбувати реально, застосування принципів поглинання, часткового чи повного складання призначених покарань не допускається. За таких умов кожний вирок виконується самостійно [5]. Дані зміни мають важливе значення, адже являються засобом диференціації кримінальної відповідальності.

Отже, незважаючи на більш високий рівень законодавчої регламентації питань призначення покарання у КК 2001 р., а також значної ролі Закону України № 270 – VI від 15 квітня 2008 р. щодо аспектів конкретизації та деталізації, надання відносно чітких орієнтирів стосовно правил призначення покарання, норми КК України мають ряд протиріч та неузгодженостей та потребують певної конкретизації.

Література:

1. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. – Киев: Вища школа, 1980. – 216 с.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.: Офіційний текст із змінами і доповненнями станом на 15 квітня 2009 р. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2009. – 304 с.
3. Закон України від 15 квітня 2008 р. № 270 – VI "Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності" (ВВР України. – 2008. – № 24. – Ст. 236).
4. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 КК України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu>
5. Нікіфорова Т. І. Призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – Вип. № 3 (27). – 2008. – С. 260 – 264.
6. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 (принят ГД ФС РФ 24.05.1996, одобрен СФ 05.06.1996) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ntc.duma.gov.ru/bpa/searchrun.phtml?idb=1&tipdocu=&tipdoc=%5B%5D=16&ogu1=&sbu1=&dd1=&dd2=&nmu=&nm=&nm=%D3%E3%E4%EA%F1&nstr=&tx=&klu1=&klu2=0&kl=&klid=&rubu1=&rubu2=0&rub=&txt=&vs=&cpage=1&sort=1>

7. Модельный Уголовный Кодекс стран СНГ от 17.02.1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241285&subID=100094318,100094328,100094332,100094562,100094581#text>
8. Сабитов Р. А. Посткриминальное поведение (понятие, регулирование, последствия). – Томск: Изд-во Томского университета, 1985. – 192 с.
9. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 "Про практику призначення судами кримінального покарання" (із змінами, внесеними згідно із постановами Пленуму Верховного Суду України № 18 від 10 грудня 2004 р., № 8 від 12 червня 2009 р. та № 11 від 06.11.2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/2B7E0AAF30853651C3256DF7002E9A19?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=2B7E0AAF30853651C3256DF7002E9A19&Count=500&>

Марєєв В. В., НУ "ОЮА"

ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ПРАВА ПАЦІЄНТІВ, ЙОГО ВИДИ ТА ОЗНАКИ

В статье выполнен общетеоретический анализ объекта преступлений, которые посягают на права пациентов, его виды и признаки, обобщены взгляды научных работников по данной проблематике.

The general theoretic analysis of object of crimes, which trench upon rights for patients, his kinds and signs, is executed in the article, the looks of research workers are generalized on this problem.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Має надзвичайно важливе, як наукове, так і практичне значення. Об'єкт злочину є елементом складу злочину, правильне визначення якого сприяє визначенню ступеню суспільної небезпечності протиправного діяння, точній юридичній кваліфікації, характеристиці інших елементів складу злочину, відмежуванню від інших правопорушень. Неправильна кваліфікація вчиненого в ряді випадків злочинного діяння має своїм джерелом неправильне вирішення питання про об'єкт злочину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти досліджуваної теми були предметом наукового аналізу та вивчення

ряду науковців. Серед них можна виділити таких авторів, як Блінов А. Г., Остапенко Л., Полікарпова І. В., Галюкова М. І., Дронова Ю. А., Крилова Н. Є. На жаль, обрана тема залишається малодослідженою серед вітчизняних науковців. Ряд практичних і теоретичних проблем потребують більш ґрунтовного дослідження, що зумовлює актуальність даної теми.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є спроба провести комплексний загальнотеоретичний аналіз досліджуваної теми. Для досягнення цієї мети поставлено завдання:

- визначити коло та види об'єктів, на які посягають злочини в сфері медичної діяльності, проаналізувати інші ознаки на стороні об'єкта цих злочинів;
- розглянути, проаналізувати та узагальнити погляди науковців із даної проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Оскільки медична діяльність спрямована в першу чергу на охорону таких благ, як здоров'я та життя пацієнтів, злочини в сфері медичної діяльності, як правило, включені до розділу II Особливої частини КК України "Злочини проти життя та здоров'я особи" (ст. ст. 131, 132, 134, 138-145). Родовим об'єктом більшості складів злочинів, які порушують права, свободи та законні інтереси пацієнта, слід визнати особу. Категорія "особа" в даному випадку характеризує потерпілого як істоту біологічну та соціальну [1, с. 103]. Видовим об'єктом злочинів, передбачених розділом II Особливої частини Кримінального кодексу, як випливає з його назви, є життя і здоров'я особи. Особлива цінність життя та здоров'я зумовлена тим, що ці блага становлять біологічну та соціальну основу усіх інших особистих благ, що надає достатні підстави виділяти їх як спеціальний об'єкт кримінально-правової охорони та розглядати, таким чином, як видовий об'єкт відповідної групи злочинів.

Життя – це умова існування людини як суспільної істоти, а отже, і умова існування всіх її відносин. Право фізичного існування людини – це природне право, яке не залежить від наявності певного статусу особи в державі, воно не може відчужуватись. Позбавлення людини життя означає зникнення її як біологічної істоти і одночасно розірвання всіх соціальних зв'язків, в яких перебувала ця особа. Таким чином, враховуючи характер суспільної небезпечності злочинів проти життя, а також конкретний вид і

зміст благ, які належать суб'єктам, об'єктом цих злочинів потрібно визнати таке благо, як життя. Як вірно підкреслює Л. Остапенко, життя як об'єкт кримінально-правової охорони – це не абстрактні суспільні відносини, а конкретні людські цінності, що існують задля охорони біологічної основи життя. Крім того, життя кожної людини є благом не тільки для неї – воно є благом і для суспільства в цілому [2, с. 105]. Тому кримінальний закон охороняє від злочинних посягань не життя людини саме по собі як поняття біологічне, повністю підпорядковане закономірностям природи, а життя людини як необхідну передумову виникнення, існування і розвитку суспільних відносин. В цій якості життя людини набуває значення соціального явища – правового блага.

Здоров'я також є природним благом, якому законом надано статус блага правого. Здоров'я людини є однією з найвищих соціальних цінностей, якою вона володіє. Воно є першою життєвою потребою, умовою та невід'ємною характеристикою життя [3, с. 30]. Без цього блага втрачають значення багато інших благ та цінностей, оскільки саме нормальне здоров'я людини забезпечує її максимальну соціальну активність, сприяє розвитку її талантів, властивостей. Заподіяння шкоди здоров'ю завдає особі досить істотної шкоди: фізичної, моральної, матеріальної [4, с. 3]. Відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я, кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я.

Природність здоров'я як блага означає, що воно дане людині природою, належить їй від природи і в процесі життя. В зв'язку з цим слід погодитись, що видовим об'єктом злочинів проти здоров'я слід вважати здоров'я людини як біологічну цінність [5, с. 49]. Водночас надмірне перебільшення значущості біологічної сторони деякими авторами приводить їх до висновку, що здоров'я людини є предметом злочину, що по своїй суті є невірним.

З медичної точки зору поняття "здоров'я" не є чітко визначеним, що пов'язано з великою широтою індивідуальних коливань найважливіших показників життєдіяльності організму, а також багатоманітністю факторів, які впливають на здоров'я людини. Вплив соціального фактору на здоров'я людини є надзвичайно великим. Часто соціальні моменти можуть справляти великий вплив на протікання біологічних процесів. В преамбулі Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я записано: "Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя,

а не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів" [6]. У медичній енциклопедії здоров'я називається станом, протилежним хворобі, який не можна визначити з достатньою точністю, оскільки воно пов'язано з великою широтою коливань найважливіших показників життєдіяльності людини і пристосувальних можливостей організму [7, с. 225]. Тому стан здоров'я може бути об'єктивно встановлений лише за сукупністю багатьох параметрів: антропометричних, клінічних, фізіологічних, біохімічних показників, які визначаються з врахуванням статевого та вікового факторів, а також соціальних, кліматичних, географічних та метеорологічних умов. Водночас кримінальне право не диференціює кримінальну відповідальність залежно від індивідуального рівня здоров'я потерпілого.

Визначення здоров'я, приведені в Основах законодавства України про охорону здоров'я, повністю запозичені із Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я. У ст. 80 Основ зазначено, що особи, винні у порушенні законодавства про охорону здоров'я, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством.

Виходячи зі сказаного, здоров'я людини як об'єкт злочинних посягань слід розглядати в значенні певного фізичного стану організму, який забезпечує фізичну і соціальну повноцінність людини, забезпечує можливість повноцінно брати участь в соціальних зв'язках суспільства, користуватись благами життя [5, с. 49].

Окрім життя та здоров'я, видовим об'єктом злочинних посягань в сфері медичної діяльності слід визнати і свободу пацієнта (розділ III Особливої частини КК України). На цей об'єкт спрямоване незаконне поміщення особи до психіатричного закладу, оскільки в його результаті відбувається примусове її поміщення до закритого приміщення, де вона позбавляється можливості вільно діяти та пересуватись. Так само, видовим об'єктом є найважливіші особисті права пацієнта, закріплені в Конституції України. Так, Конституція України гарантує охорону честі та гідності людини, недоторканість приватного життя. Важливим фактором, який покликаний забезпечити недоторканість приватного життя, є дотримання лікарської таємниці. Відповідно до ст. 49 Конституції кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно. Отже, об'єктом злочинів може також виступати право громадян на охорону здоров'я та

медичну допомогу, у тому числі на безоплатну медичну допомогу у державних та комунальних закладах охорони здоров'я.

Пристаюючи до розгляду безпосередніх об'єктів, на які посягають злочини, що спрямовані на порушення прав пацієнтів, варто зауважити, що права пацієнта, як і інші особисті блага людини, можуть захищатись трьома відносно самостійними способами: 1) шляхом створення окремих юридичних складів злочинів, в яких відповідне особисте благо людини є єдиним чи основним безпосереднім об'єктом; 2) шляхом створення юридичних складів злочинів, в яких відповідне особисте благо є додатковим безпосереднім об'єктом (це перш за все склади так званих двооб'єктних злочинів); 3) шляхом створення юридичних складів злочинів, в яких особисті блага людини не є обов'язковими елементами чи ознаками, проте виступають факультативним об'єктом кримінально-правової охорони.

Характерною ознакою злочинів у сфері медичної діяльності, включених до розділу II Особливої частини КК України, є наявність поряд з основним об'єктом (життя або здоров'я) додаткового об'єкту. Так, при неналежному виконанні медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків (ст. 140 КК України), як вірно відзначає Ф. Ю. Бердичевський, наявний подвійний об'єкт злочинного посягання – життя та здоров'я особи, а так само порядок здійснення професійних функцій [8, с. 88].

Не можна погодитись з думкою тих авторів, які основними об'єктами цих злочинів називають встановлений порядок надання медичної допомоги, встановлений порядок збереження конфіденційної лікарської інформації та надання відомостей щодо проведення медичних обстежень людини, встановлені правила проведення клінічних випробувань чи дослідів над людиною, порядок надання донором крові тощо [9, с. 79-106]. На думку Ю. А. Дронової, аналіз діяльності працівників охорони здоров'я показує, що злочини, які вчиняються ними, пов'язані саме з медичним обслуговуванням населення. Тому авторка робить висновок, що їхнім об'єктом перш за все є відносини, які забезпечують належне надання медичних послуг. Безпосередній об'єкт злочинів проти життя або проти здоров'я в даному випадку, вважає Ю. А. Дронова, недоцільно застосовувати стосовно суспільно небезпечних діянь, що розглядаються, а такий об'єкт можна визначити як суспільні відносини, покликані забезпечити реалізацію права громадян на охорону здоров'я в сфері надання медичних послуг у відповідності з принципом кваліфікованого медичного обслуговування населення [10, с. 32].

Такі висновки викликають заперечення. По-перше, об'єктом злочину слід визнавати конкретне благо, а не абстрактні суспільні відносини. По-друге, визначаючи основний безпосередній об'єкт злочину слід виходити зі ступеня його важливості в ієрархії соціальних благ та цінностей. Безперечно, життя та здоров'я особи знаходиться на верхівці такої ієрархії, крім того, саме вони піддаються безпосередньому злочинному впливу внаслідок означених вище діянь. Сама Ю. А. Дронова відзначає, що відносини в сфері охорони здоров'я є додатковим безпосереднім об'єктом, визнаючи тим самим життя та здоров'я основним об'єктом [10, с. 32]. Тому, як вірно вказують автори підручника з кримінального права за редакцією М. І. Мельника та В. А. Клименка, основним об'єктом злочинів у медичній сфері діяльності є життя і здоров'я людини, додатковим – встановлений законодавством порядок надання громадянам медичної допомоги [11, с. 63]. Більш точно додатковий об'єкт злочинів у сфері медичної діяльності, зокрема тих, що порушують права пацієнта, слід визначити як порядок надання медичної допомоги та медичних послуг, проведення наукових медичних досліджень і нормальне функціонування закладів системи охорони здоров'я.

Водночас заслуговує на увагу думка Н. Є. Крилової, що включення норм про відповідальність за порушення порядку трансплантації органів і тканин людини та донорства крові до розділу II Особливої частини КК України "Злочини проти життя та здоров'я особи" "дає підстави припустити, що родовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 143, як, втім, і ст. 144, є *життя та здоров'я людини*. А значить, основним безпосереднім об'єктом повинні виступати *життя та здоров'я конкретного донора*. Разом з тим аналіз диспозиції ч. 1 і 2 ст. 143 КК України дозволяє зробити висновок про те, що основним безпосереднім об'єктом в даному випадку є встановлений законодавством України порядок трансплантації органів і (або) тканин людини, включаючи переливання крові (ч. 1 ст. 144), а життя і здоров'я людини розглядаються як додатковий факультативний об'єкт" [12, с. 42-43]. Цей висновок впливає з тієї обставини, що названі склади злочинів є формальними і не вимагають настання наслідків у вигляді шкоди для життя чи здоров'я потерпілого.

Об'єктом злочину є найбільш важливі правові блага та інші цінності, що визнані суспільством і охороняються кримінально-правовими нормами. Правове благо як об'єкт злочину є юридичною

категорією, яка передбачає охорону такого блага кримінальним законом. Це благо не обов'язково повинне бути корисним та бажаним для кожного члена суспільства, проте воно є цінним для суспільства в цілому та задовольняє найважливіші його потреби. Тому суспільство в особі законодавчого органу встановлює захист таких благ шляхом запровадження кримінальної відповідальності за їх порушення.

Висновки.

1. По вертикалі об'єкт злочинів проти прав пацієнта включається в загальну класифікацію об'єктів злочинів проти особи та поділяється на родовий, яким виступає особа; видовий, що становить собою частину, підсистему родового об'єкта і яким виступають життя і здоров'я, свобода пацієнта, його найважливіші особисті права, закріплені в Конституції України, такі як право на недоторканність приватного життя, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, у тому числі безоплатну; безпосередній, тобто те правове благо, на яке прямо і безпосередньо посягає конкретне суспільно небезпечне діяння.

2. Життя як об'єкт кримінально-правової охорони – це конкретні людські цінності, що існують задля охорони біологічної основи життя і виступають благом як конкретної людини, так і суспільства в цілому. Кримінальний закон охороняє від злочинних посягань не життя людини саме по собі як поняття біологічне, повністю підпорядковане закономірностям природи, а життя людини як необхідну передумову виникнення, існування і розвитку суспільних відносин. В цій якості життя людини набуває значення соціального явища – правового блага.

Здоров'я людини як видовий об'єкт злочинів становить собою біологічну цінність – певний фізичний стан організму, який забезпечує фізичну і соціальну повноцінність людини, забезпечує можливість повноцінно брати участь в соціальних зв'язках суспільства, користуватись благами життя.

3. Характерною ознакою злочинів у сфері медичної діяльності є наявність поряд з основним безпосереднім додаткового об'єкту – встановленого законодавством порядку здійснення тих чи інших видів медичної діяльності, зокрема надання медичної допомоги та медичних послуг, проведення наукових медичних досліджень і нормального функціонування закладів системи охорони здоров'я.

Література:

1. Блинов А. Г. Систематизация уголовно-правовых норм, обеспечивающих охрану прав и свобод пациента // Правовая политика и правовая жизнь. – 2006. – № 3. – С. 100-108.
2. Остапенко Л. Визначення поняття "життя" як об'єкта кримінально-правової охорони // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 4. – С. 105-108.
3. Биомедицинская этика / Под ред. В. И. Покровского. – М., 1997. – 223 с.
4. Поликарпова И. В. Уголовная политика России в отношении посягательств на здоровье и ее влияние на квалификацию преступлений: На примере ответственности за умышленное причинение тяжкого вреда здоровью: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2008. – 30 с.
5. Галюкова М. И. Здоровье человека как приоритетный объект уголовно правовой охраны // Современные наукоемкие технологии. – 2005. – № 1. – С. 49.
6. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения от 22 июля 1946 г. // Всемирная организация здравоохранения. Основные документы. Сорок первое издание. – Женева, 1998.
7. Популярная медицинская энциклопедия / Гл. ред. Б. Б. Петровский. – М.: Советская энциклопедия, 1979.
8. Бердичевский Ф. Ю. Уголовная ответственность медицинского персонала за нарушение профессиональных обязанностей. – М.: Юрид. лит., 1970. – 128 с.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Під заг. ред. Генерального прокурора України М. О. Потєбєнька. – К.: Форум, 2001. – 941 с.
10. Дронова Ю. А. Об объекте преступлений в сфере медицинской деятельности // Медицинское право. – 2005. – № 3 (11). – С. 31-33.
11. Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К.: Юридична думка, 2004. – 656 с.
12. Крылова Н. Е. Уголовная ответственность за принуждение к донорству органов и тканей человека по законодательству России и Украины // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2004. – № 5. – С. 39-51.

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ДЕЯКИХ ПРОБЛЕМ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ

Работа посвящена дискуссионным вопросам принятия нового Уголовно-процессуального кодекса Украины, рассматриваются проблемы презумпции невиновности, положения потерпевшего, такие меры пресечения, как содержание под стражей и подписка о невыезде, вносятся предложения о дополнении и усовершенствовании действующего Уголовно-процессуального кодекса.

The article devoted to the controversial issue of today being on the adoption of new Criminal Procedural Code of Ukraine, the problems of the presumption of innocence, position of the victim, such precautionary measures as detention and sign ban, and proposals to complement and improve ment the current Criminal Procedure Code are regarded.

Постановка проблеми. Досліджуються питання презумпції невинуватості, положення потерпілого у кримінальному процесі України, питання застосування запобіжного заходу підписки про невийзд, вносяться пропозиції про доповнення заходів процесуального примусу новим запобіжним заходом "відстрочка взяття під варту"

Дослідженням розглянутих проблем займалися такі вчені, як Ю. П. Аленін, І. В. Гловюк, Н. І. Капинус, В. Т. Маляренко, О. Р. Михайленко, Б. Г. Розовський, М. А. Погорецький, М. Є. Шуміло та інші.

Після вступу з 1 серпня 2010р. Закону України "Про судоустрій та статус суддів" на сторінках преси, періодичних юридичних видань, по телевізору, в публічних виступах – політики, юристи, та й не тільки висловлюються за якнайшвидше реформування кримінального судочинства, ухвалення нового кримінально-процесуального кодексу України, виведення досудового слідства в окреме відомство, позбавлення права прокуратури проводити досудове слідство, ліквідацію слідчих органів взагалі, в тому сенсі, в якому ми сьогодні це розуміємо. Виступ за винесення судами як можна більше виправдовувальних вироків у кримінальних справах, зведення до мінімуму застосування такого запобіжного заходу як утримання під вартою, надання ще більших прав на досудовому слідстві обвинуваченим та їх захисникам. Спробуємо розглянемо деякі з цих проблем.

Ми все більше і більше надаємо прав обвинуваченим, кажучи про те, що стосовно них діє презумпція невинуватості, але на стадії досудового слідства вона вже давно увійшла в суперечність з чинним порядком розслідування кримінальної справи. Визнаючи загальнодемократичний характер презумпції як пропозиції про те, що особа вважається невинною до набрання чинності обвинувального вироку, ми б одночасно хотіли звернути увагу, що в практичному плані будь-яка презумпція націлює на односторонній підхід до вирішення проблеми і поставлених завдань. І з цим не можна не рахуватися. Наприклад, презумпція невинуватості в кримінальному процесі на досудовій його стадії слабо узгоджується з таким (законним принципом, як всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи (ст. 22 КПК України), що передбачає належне вивчення і перевірку всіх можливих реальних версій, а не віддає перевагу тільки тим, які презюмують невинність особи, бо це може призвести до порушення прав потерпілих і вимог законності.

"Норми ст. 11 Декларації, ст. 62 Конституції України, щодо презумпції невинуватості, реалізувати стосовно конкретної життєвої ситуації в повному обсязі практично неможливо.

За Декларацією саме обвинувачений у вчиненні злочину має право вважати себе невинним. Таким чином, спочатку повинен здійснитися сам факт звинувачення, а лише потім можна вести мову про презумпцію невинуватості людини. У такому випадку виникає питання, кому ж пред'явили обвинувачення? Відповідь може бути одна – невинному, а це суперечить самій суті принципу презумпції невинуватості, якщо його визнати таким. І від слідчого, який пред'явив обвинувачення особі, не логічно вимагати, щоб він його вважав невинним" [3, с. 32-33].

А хто буде вести мову про потерпілу від злочину особу? Про неї сьогодні всі забули, мало того що вона вже постраждала від злочину – фізично морально і матеріально, від неї відмахуються як від "настирної мухи", права її, передбачені ст. 49 КПК, практично тільки декларовані, вона навіть при бажанні надати слідчому послуги з розкриття та розслідування злочинів не має права цього робити. Так, щоб скористатися своїм правом, наприклад, клопотати про витребування нових доказів, потерпілий, як мінімум, повинен знати, якою інформацією слідчий вже володіє. А тут глуха стіна. КПК не зобов'язує слідчого надавати потерпілому будь-яку інформацію, знайомити з висунутими версіями, планом

розслідування. Для цього у нього є навіть офіційне прикриття – обов'язок забезпечити таємницю слідства.

"Потерпілий – не прохач, не просто ображена злочинцем людиною, і якій співчуваючи, лясають по плечу: "Не сумуй, не хвилюйся, робимо що можемо, почекай..." Потерпілий – це, використовуючи аналогію з цивільним процесом, позивач у кримінальній справі, ініціатор, максимально зацікавлена особа. За логікою вже в силу цього йому повинна бути уготована роль не пасивного спостерігача, що чекає розв'язки перед дверима слідчого, а мотора, двигуна кримінального процесу. Образно кажучи – це соліст в хорі його суб'єктів. На відміну від обвинуваченого, потерпілий – позитивний діловий партнер органів дізнання і слідства, максимально зацікавлений у розкритті злочину і викритті винного" [4, с. 8-9].

А чи не пора законодавцю розширити в цьому відношенні права потерпілого надати йому можливість більш тісно контактувати зі слідством, надавати допомогу в розслідуванні, приймати участь у відпрацюванні версій у справі, знайомитися на розсуд слідчого на більш ранніх етапах, ніж при виконанні ст. 217 КПК України з матеріалами справи, при бажанні, приймати участь у судовому засіданні при обранні обвинуваченому запобіжного заходу тримання під вартою у його справі. "Тому слід передбачити обов'язок особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора повідомляти потерпілого про внесення подання до суду для того, щоб потерпілий міг взяти участь у розгляді подання" [6, с. 201], адже контактує слідчий з обвинуваченим, задовольняє його клопотання, перевіряє висунуті ним версії й алібі, ось тоді і буде процес на стадії досудового слідства змагальним.

"Небезпечно як переоцінювати важливість та непорушність прав і свобод людини, так і недооцінювати їх. Права й свободи та їх обмеження мають бути у певних розумних межах і збалансованими. Система кримінальної юстиції існує не тільки для захисту прав підозрюваних, обвинувачених і підсудних, а й для захисту потерпілих та суспільства в цілому. Дотримання прав і свобод людини не може бути засобом, що підвищує ефективність боротьби зі злочинністю. Навпаки, це ускладнює таку боротьбу. Тому необхідно шукати баланс між двома цінностями – правами людини і ступенем контролю над злочинністю, тобто знаходити оптимальне співвідношення між публічністю і диспозитивністю. Порушення балансу на шкоду правам людини породжує поліцейські тенденції в діяльності відповідних

державних органів. Порушення балансу на користь прав людини породжує анархію і безвідповідальність" [7, с. 341].

Ще одна проблема досудового слідства, запобіжні заходи. Найпоширеніші на сьогодні запобіжного заходу – це підписка про невиїзд і взяття під варту, всі інші застосовуються набагато менш через проблеми їх застосування. 20-30-50 років тому, коли ці норми в тому вигляді в якому вони застосовуються зараз почали діяти, вони дійсно були ефективні, якщо громадянин брався під варту, з ним крім слідчого ніхто практично контактувати не міг, не могли його і "ліквідувати" в СІЗО, тому що доступу туди не було. Сьогодні в СІЗО найважче потрапити слідчому і отримати свого обвинуваченого, всім же іншим "шлях до нього, і йому до них" відкритий за певну винагороду. Не вдається в СІЗО зберегти і конфіденційну інформацію. На основі нашого дослідження ми вважаємо, що 30 % від числа осіб які знаходяться сьогодні під вартою могли б не бути ізольовані від суспільства і були б суспільству більш корисні, якщо б інші запобіжні заходи працювали на повну силу.

Візьмемо підписку про невиїзд, вона перебуває у незмінному вигляді вже близько 50 років, за цей час перестала існувати "залізна завеса", держава СРСР, прописка, люди стали все частіше виїжджати за межі країни, регіону, де вони зареєстровані за постійним місцем проживання. Даний запобіжний захід у зв'язку з цим вимагає удосконалення і повинен поділитися, на наш погляд, на підписку про невиїзд: з даного регіону проживання; з даної області, де проживає громадянин; з країни.

Нам здається, що назріла необхідність введення такого нового запобіжного заходу, як "відстрочка взяття особи під варту", яка передбачала б всю процедуру, яку проходять зараз обвинувачені при обранні запобіжного заходу "взяття особи під варту" з однією особливістю, що суддя відкладає застосування цього заходу до тих пір, поки обвинувачений не порушить дані ним зобов'язання. Даний запобіжний захід повинен відрізнятися від "домашнього арешту", який застосовується в КПК Росії. "Домашній арешт представляє собою запобіжний захід, який істотно обмежує особисту свободу обвинуваченого, підозрюваного" [8, с. 311], а відстрочка взяття особи під варту буде відрізнятися в бік більшої лояльності до особи у відношенні якої вона обирається, тому що не повинна містити заборон отримувати і відправляти кореспонденцію, забороняти вести переговори з використанням будь-яких засобів зв'язку і т. ін.

Застосовувати такий захід можна з використанням науково технічних засобів, таких як електронні датчики, які можуть відстежувати місцезнаходження особи, до якого даний запобіжний захід буде застосований.

При створенні нового КПК, має бути збережено все те, що застосовувалося впродовж багатьох років, у нашому кримінально-процесуальному законодавстві, має позитивні результати, дійсно працює на розкриття і розслідування злочинів і має бути доповнено всім передовим і новим, що дає науково технічний прогрес. Створювати КПК повинні не наші "закордонні друзі", а практики і вчені, які були в минулому на практичній роботі і знають всі наші проблеми не з чуток і не тільки мають теоретичні знання, а й практичний досвід роботи.

Ми повною мірою погоджуємося з думкою В. Т. Маляренко про те, що "при підготовці проекту нового КПК повинно ставиться за мету створення такої процедури досудового розслідування і судового розгляду кримінальних справ, яка відповідала б міжнародним стандартам, досягненням вітчизняної і зарубіжної науки в галузі процесуального права, потребам слідчої і судової практики. Основними орієнтирами в цій роботі повинні стати Конституція України, а також міжнародно-правові акти, обов'язковість яких визнала Україна, використовувати матеріали судової практики, результати наукових досліджень, законодавство інших держав. Необхідно зберегти норми чинного процесуального законодавства, які виправдали себе на практиці" [7, с. 327].

Література:

1. КПК України станом на 17.08.2010р. (офіційний текст) Київ 2010.
2. Проект КПК України www.pro-zakon.com.ua
3. Михайленко А. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. Научно-практическое издание. – К.: Юринком Интер, 1999. – 448с.
4. Розовский Б. Г., Сергеев В. М. Главный субъект уголовного процесса – кто он? // Вестник ЛГУВД им. Е. А. Дидоренко. – 2010. – № 3.
5. Черныш М. А., Черныш А. М. Маргинальный синдром: Монография. – Одесса: "ВМВ", 2010. – 448 с.
6. Гловюк І. В. Судова діяльність у досудових стадіях кримінального процесу: теорія і практика: монографія / І. В. Гловюк. – Одеса Фенікс, 2010. – 232с.
7. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.

8. Капинус Н. И. Процессуальные гарантии прав личности при применении мер пресечения в уголовном процессе: монография. – М.: Издательский дом "Буквевед", 2007. – 416 с. – (Серия "Право").
9. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, прийнята резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. // Права человека и судопроизводство. Собрание международных документов. – Варшава, 1992. – С. 229 – 234.

Коробко Ю. В., НУ "ОЮА"

ІНСТИТУТ ПОВЕРНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ ПРОКУРОРУ НА СТАДІЇ ПОПЕРЕДНЬОГО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

Проведен анализ комплекса проблемных вопросов, связанных с процессуальной деятельностью прокурора по устранению обнаруженных судом нарушений закона.

The correlation of the institute of returning of the criminal case to accessory investigation and to the prosecutor has been covered; the legal nature and forms of realization of this institute in criminal procedure have been researched.

Актуальність теми більш ніж наочна, так як практика потребує удосконалення інституту повернення кримінальної справи прокурору, оскільки він на сьогоднішній день не є достатньо ефективним, і не дозволяє повною мірою сприяти забезпеченню виконання завдань кримінального судочинства. Аналіз проблем, які виникають у зв'язку з поверненням кримінальної справи прокуророві, свідчить, що їхнє існування обумовлене нечіткістю й суперечливістю окремих положень Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК) [1].

У вітчизняній кримінально-процесуальній науці відсутні спеціальні дослідження, які б були присвячені інституту повернення кримінальної справи прокурору. Окремі питання застосування цього процесуального інституту, зокрема щодо підстав повернення кримінальної справи прокурору, строків, усунення недоліків прокурором, досліджували у такі сучасні науковці-процесуалісти: О. Александров, В. Азаров, А. Баранов, О. В. Єжова, М. М. Ковтун, В. Т. Маляренко, О. Р. Михайленко, В. О. Попелюшко та ін. Проблеми ж застосування інституту

повернення судом кримінальної справи прокурору в українській кримінально-процесуальній науці не досліджувалися. Таким чином, спробуємо у нашій статті визначити значення інституту повернення судом кримінальної справи прокурору для теорії кримінального процесу.

Мета дослідження полягає в розробці положень, що розкривають сутність інституту повернення судом кримінальної справи прокурору. Об'єкт дослідження становлять процесуальні правовідносини, які виникають у зв'язку з поверненням судом кримінальної справи прокурору для усунення виявлених порушень закону.

Предметом дослідження є норми, які регламентують процесуальний порядок і підстави повернення кримінальної справи прокурору.

На сьогодні, згідно чинного КПК інститут повернення кримінальної справи прокурору зі стадії попереднього розгляду справи суддею знаходить свою реалізацію у чотирьох формах: 1) повернення судом кримінальної справи прокурору зі стадії попереднього розгляду з підстав, які передбачені ст. 249¹ КПК України; 2) повернення кримінальної справи прокурору у випадку невідповідності вимогам закону постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування до особи примусових заходів медичного характеру; 3) повернення кримінальної справи прокурору у випадку невідповідності вимогам закону постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру; 4) повернення кримінальної справи прокурору у разі невідповідності вимогам закону постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності [1].

В основному зміст інституту повернення кримінальної справи прокурору зі стадії попереднього розгляду справи суддею, полягає в тому, що та сукупність кримінально-процесуальних норм, які регулюють кримінально-процесуальні відносини між судом та прокурором, що виникають внаслідок виявлення судом істотних формальних порушень кримінально-процесуального закону, а також процесуальну діяльність прокурора, спрямовуються на усунення виявлених судом порушень та повторне направлення справи до суду.

Підставами для повернення кримінальної справи прокурору виступають положення, що знайшли своє закріплення в ст. ст. 228-232 чинного КПК України. Але, недоцільним є використання

законодавцем в цих статтях терміну "суттєві порушення", який, можна припустити, є недоліком законодавчої техніки. Оскільки, враховуючи чотири форми в яких знаходить свою реалізацію даний інститут повернення кримінальної справи прокурору потрібно було б замість цього терміну використовувати поняття "істотні формальні порушення кримінально-процесуального закону" під якими слід розуміти обмеження чи позбавлення прав учасників процесу, або порушення встановлених законом вимог до форми та змісту кримінально-процесуальних актів, які не стосуються всебічності та повноти проведеного досудового слідства, і які можуть бути усунені безпосередньо прокурором без проведення додаткових слідчих дій.

Проаналізувавши зміст статей 228 – 232 КПК України можна зробити висновок, що в них закріплені наступні підстави повернення кримінальної справи прокурору:

- невідповідність форми і змісту обвинувального висновку вимогам кримінально-процесуального закону або не затвердження його прокурором;

- явна невідповідність обвинувачення, викладеного у постанові про притягнення як обвинуваченого, тому обвинуваченню, яке викладене в обвинувальному висновку;

- невідповідність постанови про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, які відповідали б встановленим процесуальним вимогам.

Щодо невідповідності обвинувального висновку встановленим кримінально-процесуальним законом вимогам, як підстави повернення кримінальної справи прокурору, слід зазначити, що дані порушення допускаються коли:

- обвинувальний висновок не підписаний слідчим або не затверджений прокурором, або до нього не додані передбачені законом додатки;

- відсутність або неправильне визначення в обвинувальному висновку даних про особу обвинуваченого, потерпілого та інших учасників процесу (про особу потерпілого, цивільного позивача та відповідача, законного представника неповнолітнього). Справа підлягає поверненню прокурору лише в тому випадку, коли в інших матеріалах справи дані, які характеризують особу, викладені повно і правильно, і для встановлення даних щодо цих осіб не потрібно проводити слідчі та процесуальні дії. Підставою для повернення кримінальної справи прокурору може бути також

зазначення в обвинувальному висновку прізвищ та адрес осіб, щодо яких застосовані заходи безпеки;

– явна невідповідність обвинувачення, викладеного у постанові про притягнення особи як обвинуваченого, тому обвинуваченню, яке викладене в обвинувальному висновку, що може полягати в наступних конкретних порушеннях: суперечливе викладення фактичних обставин обвинувачення; обвинувачення в обвинувальному висновку не викладено щодо одного з обвинувачених у справі; викладення суті обвинувачення неповно або у невідповідності із змістом постанови про притягнення як обвинуваченого; не визначено в обвинувальному висновку формулювання обвинувачення; формулювання обвинувачення не викладено повністю або у невідповідності з диспозицією статті кримінального закону;

– відсутність в обвинувальному висновку даних, які конкретизують розмір та характер заподіяної злочином шкоди, а саме в таких випадках: ці дані відображені в матеріалах справи, проте в обвинувальному висновку вони відсутні або викладені суперечливо – це не дає можливості встановити розмір заподіяної злочином майнової шкоди; розмір заподіяної злочином майнової шкоди, яка вказана в постанові про притягнення особи як обвинуваченого істотно відрізняється від розміру вказаного в обвинувальному висновку;

– порушення, допущені при викладенні в обвинувальному висновку фактичних обставин злочину (час, місце, спосіб, обстановка), юридичної кваліфікації вчиненого обвинуваченим суспільно-небезпечною діянню, а також невідповідність форми обвинувального висновку встановленим законом процесуальним вимогам. У даному випадку підставою повернення кримінальної справи прокурору будуть такі обставини: в обвинувальному висновку не вказано, запобіжний захід який застосовано до обвинуваченого; наявні суперечності при викладенні формулювання обвинувачення щодо різних осіб-співучасників; при викладенні доказів немає посилок на відповідні томи та аркуші справи; неповний список осіб, які підлягають виклику в судове засідання; відсутній переклад обвинувального висновку на рідну мову обвинуваченого або на мову, якою він володіє; недоліки при викладенні в обвинувальному висновку формулювання обвинувачення.

Що стосується підстав для повернення прокурору кримінальної справи, направленої до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру то ними можуть бути: а) невідповідність постанови про направлення

справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру встановленим процесуальним законом вимогам, за умови, що ці недоліки можуть бути усунені шляхом складання нової постанови; б) не затвердження постанови прокурором або не підписання її слідчим; в) відсутність списку осіб, які підлягають виклику до суду.

Враховуючи зазначене, потрібно більш конкретніше визначити підстави для повернення кримінальної справи прокурору. Наприклад, однією із них може виступати обов'язок (коли є факт невиконання обов'язку) прокурора щодо вручення обвинуваченому копії обвинувального висновку. Цим самим суд буде позбавлений виконання обвинувальної функції на стадії попереднього розгляду кримінальної справи суддею. Після затвердження обвинувального висновку прокурор негайно, але не пізніше 72 годин зобов'язаний вручити обвинуваченому під розписку копію обвинувального висновку. Якщо обвинувачений відмовився від отримання копії обвинувального висновку, то прокурор своєю постановою зобов'язаний направити справу до суду, з обґрунтуванням причин неможливості вручення обвинуваченому копії обвинувального висновку.

Інший момент стосується повернення кримінальної справи прокурору в процесі розгляду кримінальних справ, які надійшли до суду із постановою про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, відносно чого слід зазначити, що хоча така підстава повернення кримінальної справи прокурору прямо не закріплена в чинному КПК України, однак вона зустрічається в правозастосовній практиці. Підставою повернення кримінальної справи в даному випадку будуть порушення вимог кримінально-процесуального закону щодо обґрунтованості вказаної постанови, а саме: не зазначення в ній фактичних обставин вчиненого злочину, відсутність посилення на докази, якими підтверджується вчинення обвинуваченим злочину, не вказані правові підстави і умови для звільнення особи від кримінальної відповідальності, а також не погодження даної постанови з прокурором.

Одним з основних недоліків при запровадженні даного інституту, є відсутність законодавчо визначеного строку, впродовж якого прокурор зобов'язаний виправити недоліки, виявлені судом і повторно направити справу до суду, що дає можливість прокурору також вживати заходи для збирання додаткових доказів, проведення

слідчих дій, прийняття рішення про закриття кримінальної справи. Враховуючи практичний досвід пропонуємо законодавчо закріпити норму згідно якої суддя, повертаючи справу прокурору, зобов'язує його в строк до 10 діб усунути виявлені недоліки і повторно направити справу до суду. Але досить часто помилки судів полягають у недостатній вмотивованості вказаних постанов. І хоча в ст. 249¹ КПК України прямо не вказано, що постанова про повернення справи прокурору повинна бути мотивованою, все ж таки, вважаємо, що суддя повинен обґрунтовувати наявність істотних формальних порушень закону. Тоді, отримавши із суду кримінальну справу з виявленими недоліками, прокурор повинен буде вчинити певні процесуальні дії щодо їх усунення, однак законодавець не встановлює, як, в якому саме порядку слід діяти прокурору, а також чи зобов'язаний він особисто усувати виявлені недоліки. Тому, в даному випадку вмотивована постанова суду про повернення справи прокурору і буде процесуальною підставою для проведення у кримінальній справі необхідних процесуальних дій, крім цього визначить їх межі через вказівку на конкретні порушення закону, які перешкоджають суду призначити справу до розгляду. Якщо виявлені судом недоліки будуть усунуті, тоді прокурор зобов'язаний буде повторно направити справу до суду стосовно того ж самого обвинуваченого (обвинувачених) та за тим же самим обвинуваченням для розгляду її по суті.

Щодо порушення прокурором строків усунення недоліків суд, керуючись ст. 23 ч. 2 КПК України, може винести окрему ухвалу до вищестоящого прокурора, для вжиття останнім заходів дисциплінарного впливу до прокурора, який не направив справу до суду у відповідний строк. Для того, щоб зменшити таку кількість справ, яка на сьогодні повертається судом прокурору, постає необхідність в належній організації діяльності прокурора по напрямку перевірки кримінальних справ, які надходять до нього від органів досудового розслідування. Основна проблема на сьогодні в цьому постає через формальний підхід розгляду кримінальних справ, так як прокурор не виявивши вчасно їх формальні недоліки ризикує виявити їх на судових стадіях, як наслідок – повернення кримінальної справи прокурору або направлення її на додаткове розслідування. Щодо повернення справи судом на додаткове розслідування для України не є традиційним. Навпаки, відповідно до ст. 13 Статуту кримінального судочинства Російської імперії, затвердженого 20 листопада 1864 р., який поширювався і на частину

сьогоднішньої України, заборонялось "зупиняти вирішення справи під приводом неповноти, неясності або протиріччя законів. За порушення цього правила винні притягуються до відповідальності як за протизаконну бездіяльність влади" [4].

Повернути справу на додаткове розслідування у випадку неповноти слідства мав право лише прокурор. Що стосується суду, то згідно зі ст. 12 названого Статуту "всі судові установи зобов'язані вирішувати справи у точному розумінні існуючих законів, а у випадку неповноти, неясності або протиріччя законів, якими судиме діяння забороняється під страхом покарання, повинні обґрунтовувати рішення на загальному змісті законів" [4]. Тобто суд мав право лише постановити вирок обвинувальний чи виправдувальний або закрити справу. Зволікати, комусь повертати справу суд не мав права. В цьому була суть змагальності сторін. Ті частини України, які раніше були у складі інших держав, також не знали інституту повернення судом справи на додаткове розслідування. Слід пригадати, що і перший радянський Кримінально-процесуальний кодекс 1923 р. не знав інституту повернення судом справи на додаткове розслідування. Цей інститут з'явився в КПК 1927 р. і в подальшому був розвинутий під впливом тоталітарних уявлень про місце і значення суду не як органу правосуддя, а як органу боротьби зі злочинністю. З тим, який був цей суд, зокрема в період 1920-1950 років, читач зможе ознайомитись у праці Пітера Соломона "Советская юстиция при Сталине" [3].

Законом України від 21.06.2001 р., що набув чинності 29.06.2001 р., цей порядок змінений. Зокрема, в стадії попереднього розгляду справи суддя у відповідності зі ст. 246 КПК з власної ініціативи або за клопотанням учасників процесу своєю постановою повертає справу на додаткове розслідування у випадках, коли під час порушення справи, провадження дізнання або досудового слідства були допущені такі порушення вимог цього Кодексу, без усунення яких справа не може бути призначена до судового розгляду. У всіх інших випадках, тобто для погіршення становища обвинуваченого або притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб, суддя може направити справу на додаткове розслідування лише за клопотанням зазначених в названій статті осіб.

У стадії судового розгляду справи відповідно до статей 276, 277, 278, 281 КПК правила повернення справи на додаткове розслідування майже аналогічні. Таким чином, за загальним змістом цих норм у визначених законом випадках суддя направляє справу на

додаткове розслідування в разі необхідності погіршення становища підсудного чи притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб за клопотанням відповідних учасників процесу [2], а у всіх інших визначених законом випадках – за власною ініціативою чи за клопотанням учасників процесу.

Аналогічне право судді та суду з незначними нюансами закріплюється у проєкті КПК. Тобто розробники проєкту КПК не тільки не заперечують проти інституту повернення судом справи на додаткове розслідування, а навпаки – вважають це позитивним явищем. На наш погляд, закріплення в КПК права суду за власною ініціативою та у визначених законом випадках за клопотанням учасників процесу повертати справу для проведення додаткового розслідування свідчить про незнання або нерозуміння чи небажання розуміння того цивілізаційного шляху в кримінальному процесі, по якому йдуть інші країни світу. Але це вже інше питання, що потребує додаткового дослідження.

Відносно ж нашої проблеми, то, прокурору потрібно провести належну (згідно ст. 22 КПК України) перевірку кримінальної справи, що варто розпочинати із самого її початку: з постанови про порушення кримінальної справи, поступовим розглядом всіх її матеріалів. Лише після цього – обвинувальний висновок.

Перевіряючи кримінальну справу, яка надійшла з постановою про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру, особливу увагу прокурору необхідно звертати при складанні постанови про застосування примусових заходів медичного характеру стосовно обмежено осудних осіб. У такому випадку прокурору варто враховувати положення ст. 20 КК України, згідно з якою особа, визнана обмежено осудною, підлягає кримінальній відповідальності, тому, прокурору потрібно самостійно скласти обвинувальний висновок у такій справі або доручити складання слідчому, який направив прокурору справу із постановою про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру.

Перевіряючи кримінальну справу, яка надійшла з постановою про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів виховного характеру, прокурору потрібно з'ясувати, чи встановлені слідчим всі додаткові обставини, які входять до предмету доказування у справах про злочини вчиненні неповнолітніми.

Висновки. У статті наведено узагальнення пропозицій щодо вдосконалення інституту повернення кримінальної справи прокурору зі стадії попереднього розгляду справи суддею. У зв'язку з цим сформульовані наступні висновки, пропозиції:

Згідно чинного КПК України можна виділити такі форми реалізації інституту повернення кримінальної справи прокурору: 1) повернення судом кримінальної справи прокурору зі стадії попереднього розгляду з підстав, передбачених ст. 249 ч. 1 КПК України; 2) повернення кримінальної справи прокурору у випадку невідповідності вимогам закону постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування до особи примусових заходів медичного характеру; 3) повернення кримінальної справи прокурору у випадку невідповідності вимогам закону постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру; 4) повернення кримінальної справи прокурору у разі невідповідності вимогам закону постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Завданнями суду при вирішенні питання про повернення кримінальної справи прокурору є: вивчення обвинувального висновку з точки зору його відповідності вимогам ст. ст. 223-224 КПК України; виявлення фактів порушення прав та законних інтересів учасників процесу на стадії попереднього розгляду справи суддею; перевірка в порядку ст. 419 КПК України відповідності вимогам закону постанови слідчого про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування до особи примусових заходів медичного характеру; перевірка в порядку ст. 447 КПК України відповідності вимогам закону постанови слідчого про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру; перевірка відповідності вимогам закону постанови слідчого про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Завданням прокурора, на основі цього є: ретельна перевірка законності та обґрунтованості рішень органів досудового розслідування у кримінальних справах, які надійшли до нього; затвердження процесуальних документів досудового розслідування; оперативне усунення недоліків, виявлених суддею під час попереднього розгляду кримінальної справи, та повторне направлення справи до суду.

Тому, підставами для повернення кримінальної справи прокурору будуть істотні формальні порушення вимог кримінально-процесуального закону під якими слід розуміти такі обмеження чи позбавлення прав учасників процесу, або порушення встановлених законом вимог до форми та змісту кримінально-процесуальних актів, які не стосуються всебічності та повноти проведеного досудового слідства, та які можна усунути безпосередньо прокурором.

Література:

1. Кримінально-процесуальний кодекс України. // Відомості Верховної Ради УРСР від 12.01.1961 – 1961 р., № 2, стаття 15.
2. Маркина Е. А., Баева Т. Н. Возвращение судом уголовного дела прокурору: возможно ли расширить объем обвинения, изменить его на более тяжкое? // Уголовное судопроизводство. – 2006. – № 1. – С. 32.
3. Питер Соломон. Советская юстиция при Сталине. – М.: РОССПЗН, 1998.
4. Российское законодательство X – XX веков. Судебная Реформа. – Т. 8. – С. 121.

Сергєєв Ю. В., НУ "ОЮА"

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ ТА ДЕКЛАРУВАННЯ ДОХОДІВ УКРАЇНСЬКИХ МОРЯКІВ, ЩО ПРАЦЮЮТЬ ЗА КОРДОНОМ

В статье рассмотрены проблемные вопросы правового регулирования налогообложения и декларирования доходов украинских моряков, работающих за границей, предусмотренные действующим законодательством Украины в сфере торгового мореплавания и налогообложения.

The author contemplates the topical questions of the legal regulation of taxation and income declaration provided for by the Ukrainian law in force in the field of merchant shipping and taxation, for Ukrainian Seafarers employed on foreign vessels.

Постановка проблеми: На думку фахівців, що ґрунтується на даних Міжнародної організації праці (МОП), Україна в даний час займає 2-3 місце в світі як країна – постачальник робочої сили на морському ринку праці. У зв'язку з цим розгляд проблемних питань правового регулювання оподаткування українських моряків та декларування ними доходів є вельми актуальним, враховуючи той факт, що протягом останніх років до ДПА України постійно

надходили запити представників морської спільноти щодо оподаткування доходів моряків, які працюють за кордоном. В цих запитах неодноразово піднімалися питання стосовно визначення резидентського статусу для громадян України – моряків та запровадження різного роду податкових пільг для представників цієї професії.

Мета публікації: полягає у розкритті проблемних питань в регулюванні оподаткування та декларування доходів українських моряків, що працюють за кордоном, визначення їх "резидентності", бази оподаткування та визначення шляхів зменшення податкового тиску на моряків.

Виклад основних положень: Стаття 24 Конституції України встановлює рівні конституційні права і свободи громадян та їх рівність перед законом, а стаття 67 Конституції України передбачає обов'язок кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом [1].

Чинне законодавство [8] опосередковано визначає українського моряка, як громадянина України, що займає будь-яку посаду на борту судна (крім військового судна), зареєстрованого на території України чи інших держав – учасниць Конвенції 1958 року про посвідчення особи моряків і звичайно використовуваного для морського плавання.

Стаття 49 Кодексу торговельного мореплавства України [2] передбачає, що до екіпажу судна входять капітан, інші особи командного складу і суднова команда. До командного складу судна, крім капітана, належать: помічники капітана, суднові механіки, електромеханіки, радіоспеціалісти, судновий лікар, боцман. До командного складу судновласник може віднести інших суднових спеціалістів. Суднова команда складається з осіб, які виконують службові обов'язки на судні та не належать до командного складу судна.

Закон України "Про систему оподаткування" [7] визначає принципи побудови системи оподаткування в Україні, податки і збори (обов'язкові платежі) до державних цільових фондів, а також права, обов'язки та відповідальність платників податків. Зокрема принцип рівності, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації – забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи нерезидентів) при визначенні обов'язків щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) та принцип рівності в оподаткуванні фізичних осіб, а також недопущенні подвійного оподаткування.

Закон України від 22 травня 2003 року № 889 "Про податок з доходів фізичних осіб" [6] не містить будь-яких дискримінаційних норм щодо платників податку залежно від їх професійної діяльності (займаної посади чи виконуваної роботи) або країни джерела походження доходу. Вимоги Закону не повинні суперечити положенням Конвенції МОП від 15.06.60 року № 111 "Про дискримінацію в галузі праці та зайнятості" та нормам міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

З набранням чинності Закону "Про податок з доходів фізичних осіб" порядок визначення резидентського статусу приведено у відповідність до міжнародних норм. У більшості країн світу порядок оподаткування іноземних доходів (як резидентів, так і нерезидентів) регламентується двосторонніми угодами про уникнення подвійного оподаткування та попередження ухилення від сплати податків. В Україні використовується механізм визначення і оподаткування іноземних доходів такий же, як і в Сполучених Штатах Америки, Угорщині, Італії, Японії та інших.

Підпункт 1.20.1 вищезазначеного Закону визначає статус фізичної особи як резидента за умови, що вона має постійне місце проживання в Україні, а також якщо вона є громадянином України та за інших умов (проживає в Україні і за кордоном; має більш тісні особисті чи економічні зв'язки (центр життєвих інтересів) в Україні). Достатньою умовою визначення місця знаходження центру життєвих інтересів фізичної особи є місце постійного проживання членів її сім'ї або її реєстрації як суб'єкта підприємницької діяльності. Фізична особа сплачує податок з доходів фізичних осіб як плату за послуги, які надаються їй територіальною громадою, на території якої така фізична особа має податкову адресу.

У зв'язку з вищевикладеним стає питання, чи є українські моряки, що працюють за кордоном резидентами, та чи потрібно морякам сплачувати в Україні податки з доходів отриманих за кордоном.

Згідно з Законом "Про податок з доходів фізичних осіб" (підпункт 9.9.1 пункту 9.9 статті 9 Закону) доходи фізичних осіб, отримані за межами України, підлягають оподаткуванню і декларуванню.

Статус фізичної особи як резидента України, як вже зазначалося, визначається за умовами, встановленими у пп. 1.20.1 п. 1.20 ст. 1 Закону України "Про податок з доходів фізичних осіб" [6].

Законом встановлено, що об'єктом оподаткування податком з доходів фізичних осіб резидента є загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід, доходи з джерелом їх походження з України, які підлягають кінцевому оподаткуванню при їх виплаті, іноземні доходи.

Іноземний дохід визначено Законом "Про податок з доходів фізичних осіб" (п. 1.4 ст. 1) як дохід, відмінний від доходу з джерелом його походження з України.

Порядок оподаткування іноземних доходів встановлено п. 9.9 ст. 9 зазначеного Закону.

Якщо джерело виплат будь-яких оподатковуваних доходів є іноземним, то сума такого доходу включається до складу загального річного оподаткованого доходу платника податку – їх отримувача, який зобов'язаний подати річну податкову декларацію (пп. 9.9.1 п. 9.9 ст. 9 Закону [6]).

Річна декларація про майновий стан і доходи (податкова декларація) подається платником податку – резидентом до податкового органу за своєю податковою адресою у термін до 1 квітня наступного за звітним року. Тобто фізичні особи – резиденти України, в тому числі моряки, які протягом звітного податкового, зокрема 2010 р., мали іноземні доходи, зобов'язані подати до податкового органу за своєю податковою адресою річну податкову декларацію до 1 квітня 2011р.

Якщо згідно з нормами міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, платник податку може зменшити суму річного податкового зобов'язання на суму податків, сплачених за кордоном, то такий платник визначає суму такого зменшення за визначеними підставами у річній податковій декларації.

Для отримання права на зменшення суми податкового зобов'язання на суму податку, сплаченого за межами України, платник податку зобов'язаний отримати від державного органу країни, в якій виплачується такий дохід, і який уповноважений стягувати такий податок, довідку про суму стягнутого податку, а також про базу його нарахування.

Ця довідка має бути легалізована консульською установою України у відповідній країні, з якою укладено міжнародний договір, про уникнення подвійного оподаткування, ратифікований Верховною Радою України.

Щодо особливостей декларування доходів моряків слід зазначити, що відповідно до статті 67 Конституції України [1] всі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Моряки, які йдуть в рейси від іноземних судноплавних компаній, зобов'язані самостійно до 1 квітня наступного за звітним роком подати податкову декларацію про доходи, отримані за кордоном разом з комплектом документів, підтверджуючим право на зменшення суми податкового зобов'язання до податкової інспекції за місцем свого проживання в Україні.

Враховуючи специфіку роботи моряків – тривалість перебування за межами України, законодавством передбачено продовження граничних строків подання декларації про доходи громадян на термін до їх прибуття в Україну. У частині п. п. 15.4.1, п. 15.4, ст. 15 Закону України "Про погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами" [5] передбачено, що якщо платник (моряк) знаходиться в плаванні на морських суднах за кордоном України у складі команди (екіпажу) таких суден, то граничний термін для надання податкової декларації підлягає продовженню керівником податкової інспекції за письмовим запитом платника податків.

Слід зазначити, що сума податку з іноземного доходу платника податку – резидента, сплаченого за кордоном, не може перевищувати суму податку, розраховану на базі загального річного оподатковуваного доходу такого платника податку (з урахуванням суми отриманого іноземного доходу).

Необхідно також зауважити, що Законом встановлені обмеження, за яких не підлягатимуть зарахуванню у зменшення суми річного податкового зобов'язання платника податку такі податки сплачені за кордоном:

- податки на капітал (приріст капіталу), податки на майно;
- поштові податки;
- податки на реалізацію (продаж), інші непрямі податки, незалежно від того, чи підпадають вони під категорію прибуткових податків або вважаються окремими податками згідно з законодавством іноземних держав.

Як відомо, для моряків, які працюють на українських суднах, податок з доходів утримується і перераховується по ставці 15 % (до 2007 року – 13 %) згідно статтям 7, 22 Закону [6]. Сплату податку

відповідно до статті 8 Закону провадять податкові агенти – відповідні вітчизняні підприємства і компанії, судновласники. Моряки, які отримують доходи лише від українських підприємств, самостійно і додатково податок не сплачують.

З метою вирішення проблеми оподаткування доходів українських моряків, що працюють за кордоном, фахівцями неодноразово пропонувався варіант реєстрації моряків як фізичних осіб підприємців з застосуванням ними спрощеної системи оподаткування.

Проте, з такими пропозиціями погодитися не можна, враховуючи суттєву відмінність між трудовими правовідносинами, що фактично виникають між українським моряком та іноземним судновласником та здійсненням громадянином України підприємницької діяльності. Так, згідно з Господарським кодексом України (ст. 3, ст. 42) [3] підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку, а під господарською діяльністю розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Господарським кодексом України встановлюються правові основи господарської діяльності (господарювання), що базується на різноманітності суб'єктів господарювання різних форм власності. Стаття 4 Господарського кодексу України чітко визначає, що трудові відносини не є предметом регулювання цього Кодексу. Спрощена система оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва, до яких належать і фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як суб'єкти підприємницької діяльності, регулюється Указом Президента України від 03.07.98 року № 727/98 "Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва" [9] (з урахуванням особливостей, визначених Податковим кодексом України).

Визначення поняття "суб'єкт малого підприємництва" наведено у Законі України від 19.10.2000 року № 2063-IV "Про державну підтримку малого підприємництва" (ст. 1) [4], згідно з яким суб'єктами малого підприємництва є, зокрема, фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як суб'єкти підприємницької

діяльності; а порядок державної реєстрації фізичних осіб – підприємців встановлено Законом України від 15.05.2003 року № 755-IV "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців". За встановленими Указом № 727/98 умовами фізичні особи, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, мають можливість перейти на спрощену систему оподаткування, обліку та звітності шляхом отримання Свідоцтва про сплату єдиного податку, якщо на вид підприємницької діяльності, який здійснює така фізична особа, місцевою радою встановлено ставку єдиного податку. Ставка єдиного податку для суб'єктів малого підприємництва встановлюється місцевими радами за місцем їх державної реєстрації залежно від виду діяльності і не може становити менше 20 гривень та більше 200 гривень на місяць. Слід зазначити, що деякі місцеві ради навіть встановили ставки єдиного податку для певних видів діяльності, що стосуються праці моряків, проте лише невелика кількість моряків скористалася зазначеною можливістю стати підприємцями через небажання втрачати гарантії від іноземних судновласників, що передбачені трудовими угодами.

Висновки: Для моряків, що працюють за контрактами за кордоном у іноземних судновласників, оподаткування і порядок декларування доходів мають певні особливості. Моряки, які йдуть в рейси на судна під іноземним прапором та працюють в іноземних судноплавних компаніях, зобов'язані самостійно подати податкову декларацію про доходи, отримані за кордоном, разом з комплектом документів, підтверджуючим право на зменшення суми податкового зобов'язання, до податкової інспекції за місцем свого проживання в Україні.

Знабранням чинності 01.01.2004 року Закону України "Про податок з доходів фізичних осіб" [6], кожен український моряк, що працює за кордоном, від усіх видів доходів (у т. ч. іноземних) повинен сплачувати податок на доходи за ставкою 13 % (з 01.01.2007 р. – 15 %).

Беручи до уваги той факт, що до 2004 року українські моряки звільнялися від сплати прибуткового податку у разі, якщо протягом календарного року більше 183 днів перебували за межами території України, нова норма закону викликає справедливі нарікання як моряків, так і морської громадськості.

Варіанти адекватного вирішення проблеми оподаткування доходів моряків існують, у т. ч.:

– повернення правила "183 днів";

– істотне зменшення ставки (%) оподаткування доходів моряків;
– запровадження "фіксованої" ставки податку на доходи моряків (наприклад – застосування ставки 15 % до середнього рівня заробітної плати по галузі (близько 1400 гривень на місяць), тільки в період перебування моряків у рейсі).

У той же час, слід зазначити, що численні звернення до органів державної влади морської громадськості та національних профспілок з вимогою вирішення проблеми оподаткування українських моряків, що працюють за кордоном, до теперішнього часу не знайшли підтримки держави.

Література:

1. Конституція України: Прийнята п'ятою сесією Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кодекс торговельного мореплавства України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 47-52. – Ст. 349.
3. Господарський кодекс України // // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
4. Про державну підтримку малого підприємництва: Закон України від 19 жовтня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 51-52. – Ст. 447.
5. Про погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами: Закон України від 21 грудня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 10. – Ст. 44.
6. Про податок з доходів фізичних осіб: Закон України від 22 травня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 37. – Ст. 307.
7. Про систему оподаткування: Закон України від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 39. – Ст. 510.
8. Про посвідчення особи моряка: Указ Президента України від 05 червня 1993 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=194/93>
9. Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва: Указ Президента України від 03 липня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 27. – Ст. 5610.

ПРОБЛЕМИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ТОРГІВ (АУКЦІОНІВ) ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ В ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ

В статті в историческом контексте рассматриваются проблемы легитимации земельных торгов (аукционов), связанные, с одной стороны, с несовершенством и противоречивостью действующего законодательства Украины, а с другой стороны, со стремлением субъектов властных полномочий обходить законный порядок решения проблемы. Показано, что проведение таких торгов вне сферы регулирования законами создает угрозу пересмотра заключенных договоров для приобретателя прав на землю.

In article in a historical context problem of legalization of the ground auctions (auctions), connected, on the one hand, with imperfection and discrepancy of the current legislation of Ukraine, and on the other hand, with aspiration of subjects of imperious powers to bypass a lawful order of a solution of a problem are considered. It is shown that carrying out of such auctions out of sphere of regulation by laws creates threat of revision of the concluded contracts for the purchaser of the rights to the earth.

Згідно ст. 1 Конституції України, Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Згідно ч. 2 ст. 19 Конституції, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Згідно із п. 7 ч. 1 ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства України, суб'єкт владних повноважень – орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень. Отже, обов'язком суб'єкту владних повноважень є діяти виключно в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Водночас не є таємницею, що діяльності суб'єктів владних повноважень притаманні систематичні відступлення від норм права [1]. Н. М. Ємельянова [2, с. 202 – 203] вказує, що правовий нігілізм включає в себе заперечення державою права як свого самообмежувача. Як зазначається в роботі [3, с. 297], однією з форм

прояву правового нігілізму є колізії, суперечності між законодавчими нормами, видання правових актів, що взаємовиключають один одного. Це можливо в ситуаціях, коли підзаконні акти стають "надзаконними". Правові норми, що приймаються, погано синхронізовані, не узгоджені між собою. Розуміння правового нігілізму як головного чинника діяльності суб'єкта владних повноважень пригаманно і правовій думці Росії [4, 5]. Ці положення ілюструються історією впровадження земельних торгів (аукціонів) [6, 7]. В роботі [7, с. 3] аукціони визначені, як одна із важливих форм державного контролю за купівлею-продажем землі. В роботі [8] зазначається, що земельні торги в Україні у останні роки розглядаються як провідний спосіб продажу незабудованих земельних ділянок державної та комунальної власності, а також прав на них.

Пріоритет земельних торгів як способу набуття права користування земельними ділянками зафіксовано в Земельному кодексі (ЗК) України. Згідно ч. 2 ст. 124 ЗК України, передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється за результатами проведення земельних торгів, крім випадків, встановлених чч. 2, 3 ст. 134 цього Кодексу. Згідно ч. 1 ст. 134 ЗК України, земельні ділянки державної чи комунальної власності або права на них (оренда, суперфіцій, емфітевзис), у тому числі з розташованими на них об'єктами нерухомого майна державної або комунальної власності, підлягають продажу окремими лотами на конкурентних засадах (земельних торгах), крім випадків, встановлених частиною другою цієї статті. Виключення, передбачені чч. 2, 3 ст. 134, є обмеженими і не дозволяють широко обходити зазначені вище вимоги ч. 2 ст. 124, ч. 1 ст. 134 ЗК України. Згідно ч. 1 ст. 135 ЗК України, земельні торги проводяться у формі аукціону. Отже, передача в користування або продажу земель державної та/або комунальної власності повинні здійснюватися через земельні торги (аукціони).

Разом з тим, порядок проведення земельних торгів повинен бути встановлений законом, що зафіксовано в ч. 5 ст. 137 ЗК України. Як зазначається в роботі [9], така вимога цілком органічно кореспондується з конституційними засадами землекористування, оскільки згідно ст. 14 Конституції України, право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Разом з тим, в історії України була спроба Кабінету Міністрів України (КМУ) імплементувати порядок проведення земельних торгів поза

законом – прийняттям Постанови КМУ, а саме – "Про затвердження Порядку проведення у 2008 році земельних аукціонів" від 17.04.2008р. № 394.

Разом з тим, рішенням Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 11.11.2008р. № 25-рп/2008 у справі № 1-46/2008 (справа про земельні аукціони) ця Постанова визнана неконституційною в ключовій частині, а саме пункт 1: "затвердити Порядок проведення у 2008 році земельних аукціонів, що додається". При цьому КСУ зазначив:

– необхідність врегулювання права власності, в тому числі і на землю, на рівні законів підтверджується правовими позиціями КСУ, згідно з якими "правовий режим власності, порядок і умови набуття та припинення права власності, а також права володіння, користування та розпорядження майном визначаються законами"; "виключно законами України встановлюється правовий режим власності, в основі якого – конституційні положення, конкретизовані в законах, які можуть містити й певні особливості правового режиму тих чи інших форм власності"; "правовий режим власності означає врегулювання нормами закону земельних відносин, порядку та умов поділу земель на категорії, правове визначення форм власності на землю, порядку набуття і здійснення права власності, а також права постійного чи тимчасового землекористування щодо управління землями тощо, реалізацію та позбавлення цього права, функції, компетенцію органів державної влади і місцевого самоврядування";

– зміст п. 1 "Порядку проведення у 2008 році земельних аукціонів", затвердженого Постановою КМУ від 17.04.2008р. № 394, свідчить, що ним визначається процедура підготовки, організації та проведення у 2008 році земельних аукціонів для продажу земельних ділянок або надання права на їх оренду; врегульовано питання щодо порядку відчуження, набуття і здійснення права власності, права тимчасового користування (оренди), функцій, компетенції органів державної влади і місцевого самоврядування. Проте такі питання мають врегульовуватися тільки законом. Цей висновок ґрунтується на положеннях ст. 137 ЗК України та правових позиціях КСУ.

Однак спроба врегулювати порядок проведення земельних торгів поза законом повторно здійснена в 2010 році шляхом затвердження Постановою КМУ від 02.09.2010р. № 805 "Порядку продажу у 2010 році земельних ділянок несільськогосподарського

призначення на земельних торгах". Щоправда в 2010 році зазначена Постанова прийнята на підставі ст. 80 Закону України "Про Державний бюджет України на 2010 рік" від 27.04.2010р. № 2154-VI (з подальшими змінами), згідно з яким до прийняття закону, який врегулює порядок продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення державної чи комунальної власності або прав на них на конкурентних засадах (земельних торгах), продаж зазначених земельних несільськогосподарського призначення здійснюється у порядку, затвердженому КМУ. Однак, на думку автора [10], зазначене делегування не спростовує неконституційність такого регулювання, а відтак прийняття Постанови від 02.09.2010р. № 805 не вирішує питання легітимациі порядку проведення земельних торгів. Отже, механізм реалізації процедури придбання зазначених земельних ділянок у власність або оренду на конкурентних засадах, як це передбачено Земельним кодексом України, залишається відсутнім і на сьогоднішній день [10].

Разом з тим, наявність/відсутність відповідного закону безпосередньо пов'язується з можливістю/неможливістю ліцензування діяльності з організації земельних торгів. Згідно п. 58 ст. 9 Закону України (ЗУ) "Про ліцензування певних видів господарської діяльності", ліцензуванню підлягає, зокрема, проведення робіт із землеустрою, землеоціночних робіт та земельних торгів. Отже, якщо керуватися нормами закону, законотворчій біржі та/або інші організатори торгівлі повинні отримати ліцензію.

Однак для встановлення вимог, обов'язкових для виконання при провадженні видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, орган ліцензування разом із спеціально уповноваженим органом з питань ліцензування затверджують ліцензійні умови. Згідно п. 11 Переліку органів ліцензування, затвердженого Постановою КМУ від 14.11.2000р. № 1698, з урахуванням, зокрема, змін внесених Постановою КМУ від 22.02.2008р. № 90, органом ліцензування по п. 58 ст. 9 ЗУ "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" визначений Державний комітет із земельних ресурсів (Держкомзем), який повинен був розробити ліцензійні умови. Але до сьогодні ліцензійні умови щодо здійснення земельних торгів не затверджені. Зокрема, як зазначено в Постанові Київського апеляційного адміністративного суду (КААС) від 17.12.2009р. у справі № 22-а-42867/08 [11], Державним комітетом України з питань регуляторної політики та підприємництва (Держкомпідприємництва) спільно з Державним комітетом

України із земельних ресурсів підготовлено наказ від 14.05.2008р. № 56/35 "Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності щодо проведення робіт із землеустрою, землеоціночних робіт та земельних торгів". Наказом Міністерства юстиції України від 09.06.2008р. № 960/5 у державній реєстрації наказу Держкомпідприємництва та Держкомзему від 14.05.2008 № 56/35 відмовлено, у зв'язку з чим та відповідно до ч. 8 ст. 8 ЗУ "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" він не міг набути чинності і застосовуватися. При цьому відмову у державній реєстрації наказу Міністерство юстиції України мотивувало тим, що на сьогодні на рівні законодавчого акта не врегульовано процедуру проведення земельних торгів та відносин, що виникають при цьому, не визначено організаційні та кваліфікаційні вимоги до суб'єктів господарювання, які будуть проводити земельні торги. До прийняття закону України про земельні торги розроблення та затвердження цих Ліцензійних умов є передчасним [12].

Отже, на даний момент ліцензування діяльності з організації земельних торгів не здійснюється. Це, звичайно, породжує відсутність системного контролю за здійсненням цього виду діяльності та її напівлегітимний характер. За таких умов виникає проблема легітимності земельних торгів, що фактично відбуваються.

Так, згідно ст. 10 ЗУ "Про ліцензування певних видів господарської діяльності", відсутність ліцензійних умов на провадження певного виду господарської діяльності, щодо якого запроваджується ліцензування, не є підставою для відмови у видачі ліцензії. Зокрема, А. Мартин зазначає, що "ліцензії формально вже можна видавати. З 2008 року визначено, що ліцензії на проведення земельних торгів має видавати Держкомзем, постановою Кабміну окреслено перелік документів, які мають додаватися до заяви щодо видачі ліцензії. Єдине, чого немає – ліцензійних умов, нормативно-правового акту, який би затверджувався Держкомземом і містив уже конкретні вимоги до тих, хто хоче займатися земельними торгами. Однак, згідно статті 10 ЗУ "Про ліцензування певних видів господарської діяльності", відсутність ліцензійних умов не може бути підставою для відмови у видачі ліцензії. Тому кожен бажачий може подати заяву до Держкомзему із проханням видати ліцензію на проведення земельних торгів, а останній не матиме підстав для відмови..." [6].

Однак на даний момент поточна судова практика йде іншим шляхом. Так, в згаданій вище КААС, розглянутій за позовом

Товарної Біржі до Держкомзему, зазначається, що оскільки на момент розгляду заяви позивача про надання ліцензії були відсутні зареєстровані Міністерством юстиції Ліцензійні умови, за якими суб'єкт господарювання, а саме позивач, може здійснювати такий вид діяльності, як проведення земельних торгів, тому відсутні правові підстави для задоволення позовних вимог в частині визнання протиправними дій, рішення Держкомзему щодо відмови Товарній біржі у видачі ліцензії на проведення земельних торгів та зобов'язання Держкомзему прийняти рішення та повідомити Товарну біржу про прийняття рішення про видачу ліцензії на проведення земельних торгів. Отже, поточна судова практика свідчить про неможливість отримати ліцензію за відсутності Ліцензійних умов. Про касаційний перегляд даної Постанови невідомо.

За таких умов поширення набула безліцензійна організація земельних торгів. При цьому певною "індульгенцією" проти притягнення до відповідальності за безліцензійну діяльність розглядається Лист Держкомпідприємництва від 04.04.2003р. № 2006 (див. [13]), в якому роз'яснено, що у зв'язку з відсутністю ліцензійних умов... суб'єкти господарювання можуть здійснювати цю діяльність без ліцензії до прийняття відповідних ліцензійних умов. Крім того, згідно п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 25.04.2003р. № 3 "Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності", здійснення без ліцензії певного виду діяльності, що потребує ліцензування, не може вважатися злочином, відповідальність за який передбачена ст. 202 Кримінального кодексу України, якщо особа, котра займалася такою діяльністю, не могла одержати ліцензію в установленому порядку (не було створено орган ліцензування, не були визначені ліцензійні умови тощо).

Разом з тим, крім кримінальної, існують й інші види відповідальності. Так, згідно ст. 227 Цивільного кодексу України, правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії), може бути визнаний судом недійсним. Якщо юридична особа ввела другу сторону в оману щодо свого права на вчинення такого правочину, вона зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану таким правочином. Згідно пп. д) пп. 9.1.2 п. 9.1 ст. 9 ЗУ "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами", арешт активів може бути застосовано у разі відсутності свідоцтва про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності,

спеціальні дозволи (ліцензії) на її здійснення, торгові патенти, сертифікати відповідності електронних контрольно-касових апаратів, комп'ютерних систем. Отже, за наявності зацікавлених осіб, угоди на біржі або іншому організаторові торгівлі можуть бути оскаржені, якщо ці угоди здійснені без ліцензії.

Однак, незважаючи на це, земельні аукціонні торги здійснюються на практиці. Інформація про це поширюється абсолютно офіційно. По-перше, листом від 16.01.2007 № 240 Держкомпідприємництва висловив думку про те, що до прийняття Закону "Про ринок земель" та затвердження загальнообов'язкового порядку проведення земельних торгів органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування, які здійснюють розпорядження землями державної та комунальної власності, самостійно визначають умови та порядок проведення земельних торгів (з урахуванням відповідних положень Земельного та Цивільного кодексів) [14]. Навіть попри рішення КСУ про неможливість іншого регулювання проведення земельних торгів, ніж нормами законів, даний лист досі не відкликаний. Наприклад, представництвом Держпідприємництва України в Луганській області прийнято рішення щодо погодження проекту розпорядження голови Сватівської райдержадміністрації Луганської області "Про затвердження Тимчасового порядку земельних аукціонів у Сватівському районі" [15]. Незважаючи на відсутність законодавчого регулювання і всупереч позиції КСУ, органи місцевого самоврядування фактично продають земельні ділянки [16 – 18], при цьому організатори торгів відповідної ліцензії не отримують.

На підставі викладеного можна дійти таких висновків. Незважаючи на практичну важливість впровадження процесу перерозподілу земельних ділянок державної чи комунальної власності через земельні торги (аукціони), зазначене питання в Україні досі не врегульоване. Відсутність закону щодо регулювання порядку проведення земельних торгів гальмує ліцензування діяльності з організації таких торгів. Позиція КСУ полягає в тому, що відповідний порядок проведення торгів може встановлюватися виключно законами. Регулювання цього порядку Постановами КМУ і, тим більше, органами місцевої влади або органами місцевого самоврядування, є незаконним. Отже, Постанова КМУ від 02.09.2010р. № 805 "Про затвердження Порядку продажу у 2010 році земельних ділянок несільськогосподарського призначення на земельних торгах" не надає відповідних гарантій інвесторам.

Викладене в повній мірі ілюструє чинник правового нігілізму в діяльності суб'єктів владних повноважень. Так, незважаючи на позицію КСУ щодо неконституційності Постанови КМУ від 17.04.2008р. № 394, в 2010 році приймається аналогічна Постанова КМУ від 02.09.2010р. № 805; незважаючи на позицію КСУ щодо недостатності повноважень для встановлення порядку земельних торгів навіть у КМУ, відповідні порядки встановлюють місцеві органи влади і органи місцевого самоврядування, і це підтримується таким поважним державним органом, як Держкомпідприємництва (лист від 16.01.2007 № 240); земельні торги здійснюють організатори торгів, які не мають відповідних ліцензій, що ставить під загрозу легітимність укладених на таких торгах угод. Все це є дуже небезпечним для інвесторів, оскільки створює реальні правові небезпеки щодо перегляду укладених угод, якщо державні мужи раптом передумують або з'являться зацікавлені особи, які побажають оскарження даних угод. Отже, вкрай необхідно, відповідно до вимог Конституції України і ЗК України, прийняття закону, який врегулював би порядок проведення земельних торгів, та реалізацію ліцензування організації таких торгів.

Література:

1. Белкін Л. Делегована правотворчість органів виконавчої влади як фактор правового нігілізму // Держава і право: de lege praeterita, instante, futura: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв, 27-28 листопада 2009 року. – Миколаїв: Іліон, 2009, с. 11 – 13.
2. Ємельянова Н. М. Правовий нігілізм у перехідному суспільстві // В зб.: Практична філософія та правовий порядок: Збірка наукових статей / О. М. Бандурка (голова редкол.). – Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001, с. 202 – 205.
3. Дія права: інтегративний аспект: Монографія / Кол. авторів; Відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К.: "Юридична думка", 2010. – 360 с.
4. Сафонов В. Г. Правовой нигилизм работников государственного аппарата и пути его преодоления: Дис. ... канд. юр. наук. – М., 2004. – 181 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/101403.html>
5. Утенков Г. Н. Политико-правовые проблемы нигилизма в деятельности органов власти: Дис. ... канд. политических наук. – Саратов, 2005. – 195 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/220923.html>

6. Мартин А. Земельні відносини нині регулюються у "ручному" режимі / Інтерв'ю М. Олійник. – Земельний вісник. – 2009. – № 15-16. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myland.org.ua/index.php?id=1217&lang=uk>
7. Белкін Л. Якщо не можна, але дуже хочеться...: Актуальні проблеми організації земельних торгів (аукціонів) // Юридична газета. – 22.06.2010. – № 25 (246). – С. 1, 20.
8. Лактіонова Г. П. Ефективність використання землі в ринкових умовах господарювання: Автореф. дис. ... канд. екон. наук // Х.: Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва. – 2003. – 22 с.
9. Мартин А. Земельний аукціон як механізм відчуження земельних ділянок / А. Мартин // Землеустрій і кадастр. – № 1. – 2010. – С. 43-47. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zsu.org.ua/publications/?id=35110>.
10. Семенець О. Дискутування на тему ліцензування діяльності з організації земельних торгів є передчасним // Юридична газета. – 22.06.2010. – № 25 (246). – С. 20.
11. Папенкова В. Проведення земельних аукціонів із продажу земельних ділянок є неможливим у зв'язку з відсутністю відповідного закону // Юридична газета. – 22.06.2010. – № 25 (246). – С. 20.
12. Єдиний державний реєстр судових рішень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7431679>
13. Офіційний сайт Державного комітету України із земельних ресурсів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agrobirja.com/upload/dkzr-licenz.htm>
14. Галицькі контракти. – 2003. – № 22: Огляд "Події тижня". – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/2003/22/6.html>
15. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1158.166.0>
16. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://svt.loga.gov.ua/activity/regpolicy/reginform/reginform_2895.html?template=33
17. Офіційний веб-портал Київської міської влади. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmv.gov.ua/divinfo.asp?ld=21562>
18. Влада Львова планує провести у серпні земельний аукціон. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zaxid.net/newsua/2010/7/12/103242/>
19. У Криму на земельні торги планують виставити 38 ділянок. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/business/1099076>

РОЗГЛЯД І ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

В публикации проведен комплексный анализ порядка рассмотрения земельных споров органами местного самоуправления в Украине, в результате чего выделены его основные стадии. Установлено, что без должного правового обеспечения надежной системы решения споров органами местного самоуправления не может считаться совершенной система регулирования земельных правоотношений.

The complex analysis of order of consideration of the land disputes by the local self-government organs of Ukraine is conducted in a publication. Its basic stages are selected. It is set that without necessary legal providing of the reliable system of disputes decision by local self-government organs the system of adjusting of the land legal relationships can not be considered of perfect.

В умовах побудови правової держави першочергову роль відіграють гарантії прав і законних інтересів усіх суб'єктів і громадян, у тому числі й тих, що володіють земельними правами. З реформуванням земельних відносин виникають нові за своєю сутністю спори, їх питома вага значно збільшуються. Спори пов'язані з приватизацією землі, отриманням земельних сертифікатів, відведенням земельних ділянок в натурі (на місцевості), які стали об'єктами права приватної власності громадян України з подальшим використанням їх власниками, набувають значного поширення в країні. Суперечливе законодавство, активні реформаційні процеси, зумовлені зміною соціально-економічної формації, та підсилений інтерес щодо володіння земельними ресурсами, створили ситуацію підвищеного рівня конфліктності навколо прав на землі в Україні. Становлення і розвиток сучасних земельних правовідносин, що супроводжуються поступовим збільшенням кількості власників земельних ділянок, характеризується збільшенням різного роду спорів, що виникають у зв'язку з реалізацією права власності чи землекористування. У зв'язку з цим актуалізуються проблеми розгляду і вирішення земельних спорів органами місцевого самоврядування.

У вітчизняній науці земельного права проблеми виникнення і вирішення земельних спорів розглядалися такими вченими-правознавцями як В. І. Андрейцев, В. К. Гуревський, А. П. Гетьман, І. І. Каракаш, П. Ф. Кулініч, В. В. Носік, О. О. Погрібний, В. І. Семчик,

Н. І. Титова, Ю. С. Шемпученко, М. В. Шульга, В. З. Янчук та ін. Проте питання розгляду і вирішення земельних спорів органами місцевого самоврядування залишаються недостатньо дослідженими і вимагають поглибленого аналізу.

Метою даної статті є проведення комплексного аналізу порядку розгляду і вирішення земельних спорів органами місцевого самоврядування в Україні.

Переходячи до викладення основного матеріалу, хочемо зазначити, що більшість суб'єктів земельних правовідносин добровільно і свідомо виконують приписи земельного законодавства [1, С. 65]. Проте нерідкими є акти вчинення земельних правопорушень, що зумовлюється рядом суб'єктивних і об'єктивних причин. Серед основних об'єктивних причин, що породжують земельні правопорушення, П. Ф. Кулінич виділяє причини соціального (недоліки правового виховання, непоінформованість населення щодо вимог чинного законодавства), організаційного (безконтрольність у використанні земель), економічного (відсутність належної матеріальної зацікавленості в раціональному використанні й охороні земель) і юридичного (наявність прогалин у законодавстві, незастосування заходів правового впливу до правопорушників) характеру [2, С. 420]. В. А. Петрик до основних причин виникнення земельних спорів відносить недостатньо чітко регламентований порядок надання земель; несвоєчасне надання відомостей про зміни земельного законодавства; недобросовісна поведінка суб'єктів земельних правовідносин [3, С. 48-49].

Невизначеність юридичного статусу земель територіальних громад призвела в останні часи до масових порушень земельного законодавства при використанні земель населених пунктів [4, С. 332]. Основними причинами порушення земельного законодавства при використанні земель в межах населених пунктів Є. О. Іванова вважає відсутність законодавчого визначення груп земель населених пунктів за видами їх функціонального використання; невизначеність критеріїв відмежування земель різних категорій в межах населених пунктів; не проведення інвентаризації земель у багатьох містах; наявність застарілої містобудівної документації, яка неспроможна вирішувати сучасні питання використання території міст [5, С. 14].

Л. В. Лейба розглядає земельні спори як особливий вид правових відносин, в основі яких знаходяться розбіжності суб'єктів, що проявляються в процесі виникнення, реалізації, зміни чи припинення

земельних прав, їх охорони (захисту) у зв'язку з порушенням прав та законних інтересів (чи їх визнанням) власників земельних ділянок, землекористувачів, в тому числі орендарів земельних ділянок та інших суб'єктів земельних правовідносин [6, С. 8]. Належне вирішення земельних спорів є однією з найважливіших гарантій реалізації земельних прав та інтересів суб'єктів, забезпечення принципу верховенства права у земельних відносинах. Земельний спір виникає з приводу певних розбіжностей суб'єктів відповідних правовідносин щодо застосування норм земельного законодавства (чи їх порушення), а також встановлення нових і зміни існуючих. Вирішення таких спорів, зазвичай, передбачає переважно дію норм чинного земельного законодавства, а також застосування встановлених процедур [7, С. 26].

Положеннями ст. 159 Земельного кодексу України визначаються процедури розгляду земельних спорів у позасудовому порядку, порядку прийняття рішення та його виконання. Порядок вирішення земельних спорів розглядається як організація діяльності органів місцевого самоврядування по розв'язанню конкретного земельного спору, тобто певна процедура, процес їх розгляду. Доводиться констатувати той факт, що серед приписів, які застосовуються органами місцевого самоврядування при вирішенні земельних спорів, спостерігається недоцільне дублювання окремих положень. Так, повноваженнями в галузі вирішення земельних спорів щодо додержання громадянами правил добросусідства наділені як обласні, так і сільські, селищні, міські ради. Для того, щоб суб'єкти земельних правовідносин, чий права порушені, могли чітко вирішити, до якого органу місцевого самоврядування вони можуть звернутися за захистом своїх прав, необхідно закріпити конкретні критерії розмежування повноважень зазначених органів.

Для комплексного і всебічного дослідження особливостей реалізації земельних повноважень органами місцевого самоврядування, пов'язаних із вирішенням земельних спорів, необхідно розглянути порядок їх вирішення. На сьогодні загальноприйнято виділяти п'ять основних стадій процесу вирішення земельних спорів: порушення земельного спору; підготовка до його розгляду; розгляд та розв'язання земельного спору; виконання рішення по суті спору; оскарження рішення по земельному спору. І. І. Каракаш підкреслює, що самоврядний порядок розгляду земельних спорів передбачає форму звернення до зазначених органів, строк розгляду ними, процедуру розгляду та деякі інші вимоги [8, С. 648].

Земельним кодексом України встановлений суворий порядок, який передбачає всі п'ять наведених стадій вирішення земельних спорів органами місцевого самоврядування у позасудовому порядку, починаючи від стадії порушення земельного спору (порушення процедури його вирішення) і закінчуючи виконанням рішення по ньому та його оскарженням. Причинами подання заяви про вирішення земельного спору є порушення прав та законних інтересів власників землі або землекористувачів, а також територіальний земельний спір, так само, як і уявлення, що невірною склалось у заявника щодо належного йому права або про те, що його право є порушеним. Заява зацікавленої особи згідно з ч. 1 ст. 159 Земельного кодексу України є підставою порушення провадження по вирішенню земельного спору [9]. Строк, протягом якого розглядаються земельні спори, охоплює проміжок часу, який починає спливати з моменту подання заяви зацікавленої особи (сторони спору) до органу місцевого самоврядування. Положеннями Земельного кодексу України не визначені необхідні реквізити зазначеної заяви. Але виходячи із загальних вимог до подібних документів правового характеру заява має бути достатньо мотивованою, містити чітко сформульовані вимоги. Подана заява повинна містити повну інформацію стосовно того, між ким, з приводу чого, коли виник земельний спір, яке право було порушено, на яких документах це право ґрунтується тощо.

На стадії порушення земельного спору орган місцевого самоврядування зобов'язаний прийняти заяву про розв'язання земельного спору, попередньо перевіrivши, чи відноситься вирішення даного спору до його компетенції. Якщо спір не відноситься до компетенції цього органу місцевого самоврядування, останній вправі повернути заяву, відмовивши у вирішенні земельного спору та вказавши на уповноважений орган, якому підвідомче таке вирішення.

Після завершення стадії порушення земельного спору, прийняття заяви та порушення провадження щодо розв'язання земельного спору починається наступна стадія – підготовки земельного спору до розгляду, яка передбачає підготовку матеріалів справи для вирішення спору по суті. При аналізі норм, які регулюють процедури вирішення земельних спорів органами місцевого самоврядування, можна простежити чіткий вияв домінування публічного інтересу, що характерно і для решти управлінських

процедур. Так, згідно розробок І. О. Іконицької, на стадії підготовки справи до розгляду орган місцевого самоврядування вживає заходів до виявлення зацікавлених осіб та повідомлення їх про прийняття справи до розгляду, проводить збір документів, необхідних для розгляду, вчиняє інші дії для забезпечення швидкого і ефективного розгляду справи, досліджує подані докази та заявлені клопотання осіб [10, С. 83].

За змістом положень Земельного кодексу України, протягом цієї стадії орган місцевого самоврядування, що вирішує земельний спір, повинен вчиняти наступні дії: зареєструвати справу, дослідити представлені документи, проаналізувати особисто викладені заявником аргументи посадовій особі, що перевіряє заяву, в тому числі висловлені під час подання заяви; дослідити документи та інші докази; приймати та вирішувати клопотання; приймати усні та письмові пояснення зацікавлених сторін щодо предмета спору та суті справи; повідомити іншу сторону спору про прийняття заяви та порушення провадження щодо вирішення земельного спору; роз'яснити сторонам їх права та обов'язки при розгляді земельного спору; надати можливість стороні (сторонам) ознайомитись з матеріалами справи (заявою, доданими документами, іншими доказами, клопотаннями та рішеннями по них, запереченнями тощо), самостійно подавати клопотання, пояснення та заперечення щодо предмета спору та процедури його вирішення тощо. На стадії підготовки матеріалів справи до розгляду, а також на всіх подальших стадіях до моменту прийняття рішення за сторонами зберігається право подати клопотання про припинення розгляду земельного спору за примиренням сторін. В разі виникнення складного земельного спору можливим є дослідження відповідними посадовими особами органів місцевого самоврядування ситуації на місцях з метою встановлення фактичних обставин порушення суб'єктивних прав заявника. За результатами такого дослідження складаються акти, що підписуються посадовими особами, які брали участь у їх проведінні, та сторонами, між якими існує цей спір.

На стадії розгляду та розв'язання земельного спору відбувається розгляд та вирішення спору по суті, а також винесення рішення органом місцевого самоврядування. Порядок провадження у цій стадії визначається положеннями ч. 2 та 3 ст. 159 Земельного кодексу України. Земельні спори, належним чином підготовлені

до цієї стадії, розглядаються на сесіях відповідних місцевих рад або засіданнях їх виконавчих комітетів (органів). Сторони спору, належним чином повідомлені про час та місце розгляду спору, повинні взяти участь у його розгляді. Виходячи із змісту ч. 2 ст. 159 Земельного кодексу України, особа має право, навіть без поважної причини, пропустити лише перше засідання уповноваженого органу місцевого самоврядування щодо вирішення земельного спору [9]. Сторона спору може також завчасно подати офіційну згоду на розгляд питання по земельному спору за її відсутності. У такому разі, якщо у компетентного органу місцевого самоврядування достатньо матеріалів та інших доказів для вирішення земельного спору по суті і немає необхідності отримати заперечення чи пояснення іншої сторони, він приймає рішення про розгляд спору за відсутності однієї із сторін. В іншому випадку орган місцевого самоврядування, що розглядає земельний спір, повинен перенести розгляд спору по суті на інший день.

Враховуючи, що в уповноваженого органу місцевого самоврядування мають бути докази, що заявник ще зацікавлений у вирішенні земельного спору, є обов'язковою участь у засіданні сторони, яка порушила земельний спір. Повторна неявка сторони на розгляд питання щодо земельного спору може мати місце лише з поважних причин, про які має бути повідомлено органу місцевого самоврядування, що вирішує земельний спір. Такими поважними причинами можуть бути хвороба сторони спору (її близького родича або члена сім'ї), перебування у відрадженні, тимчасовий виїзд з постійного місця проживання за умовами та характером роботи тощо.

Наступною стадією розгляду земельного спору органами місцевого самоврядування є прийняття рішення по земельному спору. Положеннями глави 25 Земельного кодексу України не визначені реквізити рішення органу місцевого самоврядування по земельному спору. Але виходячи з необхідності дотримання принципу законності, обґрунтованості та вмотивованості рішення воно має складатися з таких частин: вступної, описової, мотивувальної, резолютивної. У вступній частині мають міститися відомості про дату і місце прийняття рішення, орган місцевого самоврядування, що його ухвалив, назва та інші реквізити цього правового документа, прізвища (найменування) всіх зацікавлених осіб, які брали участь у розгляді справи, тощо. Рішення по земельному спору має бути індивідуальним актом і не може

містити рішень з інших питань. В описовій частині зазначаються відомості про виникнення матеріального правовідношення та земельного спору, пов'язаного з ним, а також позиції зацікавлених сторін. Мотивувальна частина є аналітичною частиною рішення, тому в ній міститься правове, а також фактичне обґрунтування тих висновків, яких дійшов орган місцевого самоврядування під час розгляду земельного спору. У мотивувальній частині мають бути наведені норми матеріального права, що стали підставою вирішення справи, та норми процесуального права, якими керувався орган при прийнятті справи до розгляду, обранні процедури вирішення питань, пов'язаних із здійсненням провадження щодо розв'язання конкретного земельного спору. У резолютивній частині повинен бути у стислій та чіткій формі сформульований висновок, як кінцевий результат розгляду земельного спору. У цій частині зазначаються відомості про порядок виконання рішення, про час вступу рішення у силу. У рішенні, що впливає з положень ч. 4 ст. 161 Земельного кодексу України, також мають міститися відомості про термін виконання рішення.

Передостанньою стадією розгляду земельних спорів є виконання рішення. Порядок виконання рішення по земельному спору – це сукупність заходів та дій, що здійснюються органами місцевого самоврядування та їх уповноваженими посадовими особами, в межах наданих законодавством повноважень, щодо відновлення порушеного суб'єктивного права чи охоронюваного інтересу шляхом виконання прийнятого уповноваженим органом місцевого самоврядування у позасудовому порядку рішення щодо розв'язання земельного спору. На жаль, земельним законодавством не визначається, які заходи щодо виконання рішень по земельних спорах мають право вживати органи місцевого самоврядування.

У разі незгоди однієї сторони з зазначеним рішенням або його частиною вона вправі звернутися до суду (з вимогою вирішення земельного спору по суті). Документи та інші матеріали, зібрані під час позасудового розгляду земельного спору, можуть бути використані під час судового розгляду при поданні позову, а також під час провадження в суді, якщо зазначені матеріали відповідають вимогам, що висуваються до доказів у цивільному процесі. Таким чином, рішення органу місцевого самоврядування, що здійснив позасудовий розгляд земельного спору, не є обов'язковим для суду, який розглядає справу з приводу цього ж земельного спору.

Оскарження рішення органу місцевого самоврядування є останньою стадією вирішення земельною спору. Це пов'язано з тим, що таке оскарження виключає будь-яку можливість виконання рішення, яка має місце лише, якщо з таким рішенням по земельному спору, ухваленим органом місцевого самоврядування у позасудовому порядку, згодна кожна із сторін і жодною із сторін не подана позовна заява про розв'язання цього земельного спору судом у порядку провадження по цивільній справі і суд не відмовив у її прийнятті і не повернув заяву, вважаючи її неподаною.

На підставі аналізу чинного законодавства і наукових досліджень, ми прийшли до висновку, що земельні спори являють собою особливий вид правовідносин щодо розв'язання розбіжностей, пов'язаних з порушенням права власності та права користування, тобто права володіння, користування та розпорядження наданою земельною ділянкою, а також вилученням землі, що виникають між власниками землі та землекористувачами, іншими особами, органами місцевого самоврядування та органами державної влади, що здійснюють управління земельними ресурсами. Широке коло повноважень, яке надається органам місцевого самоврядування при розв'язанні земельних спорів, робить їх впливовими суб'єктами земельних правовідносин. Проте, без належного правового забезпечення надійної системи вирішення спорів органами місцевого самоврядування не може вважатися довершеною система регулювання земельних правовідносин.

Таким чином, на сьогодні загальноприйнято виділяти п'ять основних стадій процесу вирішення земельних спорів: порушення земельного спору; підготовка до його розгляду; розгляд та розв'язання земельного спору; виконання рішення по суті спору; оскарження рішення по земельному спору. Серед всіх вищезазначених стадій розгляду земельного спору ми можемо виявити ознаки існування та прояву публічного інтересу у вирішенні земельного спору та врегулюванні спірних відносин органами місцевого самоврядування. В той же час такі дії є необхідними, оскільки допомагають органу місцевого самоврядування, який почав вирішення земельного спору, забезпечити справедливість свого рішення, тим самим зміцнюючи управлінський авторитет, не покладаючись виключно на добросовісність та сумлінність сторін у спорі.

Література:

1. Хом'яченко С. Поняття і види земельних правопорушень / С. Хом'яченко // Предпринимательство, хазяйство и право. – 2000. – № 8. – С. 65-66.
2. Кулинич П. Ф. Правова охорона та використання земель / П. Ф. Кулинич // Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2005. – 848 с.
3. Петрик В. А. Характеристика основных причин возникновения земельных споров и пути их профилактики / В. А. Петрик // Вісник аграрної науки Південного регіону. Сільськогосподарські та біологічні науки. – Одеса, 2006. – Вип. 7. – С. 47-51.
4. Іванова Є. О. Основні причини порушень законодавства при використанні земель у містах / Є. О. Іванова // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса, 2005. – Вип. 24. – С. 331-334.
5. Іванова Є. О. Правове регулювання використання земель житлової та громадської забудови: автореф. дис. канд. юрид. наук 12.00.06. / Є. О. Іванова. Національна юридична академія ім. Я. Мудрого. – Харків, 2007. – 18 с.
6. Лейба Л. В. Правове регулювання вирішення земельних спорів: автореф. дис. канд. юрид. наук 12.00.06. / Л. В. Лейба. Національна юридична академія ім. Я. Мудрого. – Харків, 2005. – 19 с.
7. Лейба Л. В. Земельні спори і порядок їх вирішення / За ред. проф. М. В. Шульги: Монографія. / Л. В. Лейба. – Х.: Право, 2007. – 160 с.
8. Каракаш І. І. Правові засади вирішення земельних спорів / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 18. – С. 642-650.
9. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
10. Иконицкая И. А. Разрешение земельных споров / И. А. Иконицкая. – М.: Юридическая литература, 1973. – 103 с.

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Правовые последствия прекращения брачно-семейных правоотношений состоят из прекращения на будущее личных и имущественных отношений, которые существовали между супругами или фактическими супругами во время нахождения их в браке или в фактических брачных отношениях соответственно. Прекращение брачно-семейных правоотношений является важным процессом в жизни многих людей, поэтому правильное решение возникающих проблем относительно его осуществления будет влиять на бывших супругов, бывших фактических супругов, их несовершеннолетних детей, иных лиц, на имущественные и неимущественные отношения независимо от того, каким образом произошло прекращение брачно-семейных правоотношений.

Legal consequences for termination of marriage and family relations consist of termination for the future personal and property relations between the spouses or de facto spouses at the time being married or de facto being in marital relations, respectively. Termination of marriage and family relations is an important process in lives of many people, so the correct solution of emerging issues regarding its implementation will affect the former spouses, former actual spouses, their minor children, other persons on the property and property relations, regardless of the way the termination of marriage and family relations descends.

Конституція України 1996 року, Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України містять у собі цілий перелік норм, спрямованих на захист прав і свобод осіб, які перебувають у шлюбно-сімейних правовідносинах, а також на регулювання взаємовідносин подружжя та фактичного подружжя на принципах взаємоповаги особистих немайнових і майнових прав, що виникають після виникнення шлюбно-сімейних правовідносин.

Правові наслідки припинення шлюбу складаються з припинення надалі особистих і майнових правовідносин, що існували між подружжям під час шлюбу. При цьому одні правовідносини припиняються відразу після припинення шлюбу, інші можуть бути збережені або за бажанням подружжя або в силу прямого встановлення закону.

Враховуючи вищезазначене, можна провести наступну класифікацію правових наслідків, що виникають у зв'язку з припиненням шлюбу:

Правові наслідки немайнового характеру, що виникають:

– між подружжям (повторний шлюб, поновлення шлюбу, зміна прізвища тощо);

– між подружжям і дітьми (з ким проживатимуть діти після припинення шлюбу, можлива зміна прізвища дитини, участь батьків у вихованні дитини після припинення шлюбу тощо);

– між подружжям, дітьми та іншими особами (участь діда, баби, прабаби, прадіда у вихованні онуків, правнуків; можливість спілкування братів, сестер, які проживають окремо, тощо).

Правові наслідки майнового характеру:

– між подружжям (розподіл майна, аліментні відносини, спадкування);

– між подружжям і дітьми (розподіл майна, аліментні відносини, спадкування);

– між подружжям, дітьми та іншими особами (розподіл майна, спадкування).

Шлюб, проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу породжує безліч наслідків правового та морального характеру, що стосуються не лише колишніх чоловіка та дружини, але і їхніх дітей, інших осіб, а також майна. Представлена класифікація може застосовуватися майже повністю і для фактичного подружжя, за деяким винятком. Так, наприклад, у фактичного подружжя не будуть виникати правові наслідки немайнового характеру, такі як: право на повторний шлюб, поновлення шлюбу, зміна прізвища тощо. Тобто, для фактичного подружжя у разі припинення шлюбно-сімейних правовідносин не будуть виникати ті правові наслідки немайнового характеру, які за своєю сутністю притаманні лише шлюбу.

Якщо розглядати особисті немайнові права людини як загальну категорію (право на життя, на охорону здоров'я, право на свободу та особисту недоторканність життя, право на повагу честі та гідності тощо) та особисті немайнові права (обов'язки) подружжя, що виникають у зв'язку з вступом до шлюбно-сімейних правовідносин, в тому числі шлюбу, а не з народження, то останні, безумовно, виходять із суті природних прав людини. Їхня специфічна особливість – вони діють тільки в межах шлюбних відносин подружжя, вони не абсолютні, а відносні, оскільки можуть бути порушені не ким-небудь, а тільки одним з подружжя.

Крім того, реалізація особистих немайнових прав одним з подружжя можлива лише при узгодженні своїх дій з іншим з подружжя і навіть з урахуванням інтересів сім'ї в цілому (дітей, батьків). Виходячи з цього, припинення особистих немайнових прав здійснюється разом з припиненням шлюбно-сімейних правовідносин, в тому числі і шлюбу.

Але в той же час слід зазначити, що виходячи з розділу 6 СК України, особисті немайнові права та обов'язки подружжя, що виникли під час шлюбу, поширюють юридичні наслідки реалізації зазначених правовідносин на осіб, які розірвали шлюб.

Право на вибір прізвища належить до групи особистих немайнових прав подружжя. Воно полягає у можливості вибору подружжям прізвища як при укладанні шлюбу (ст. 35 СК України), так і в разі його припинення. При розірванні шлюбу кожен з подружжя має право зберегти спільне прізвище або поновити дошлюбне прізвище. Це право може бути реалізоване тільки в момент розірвання шлюбу. В подальшому, якщо у колишнього подружжя виникне бажання змінити прізвище, то їм доведеться це робити у загально визначеному порядку у відповідності з Постановою Кабінету Міністрів України від 27.03.1993 року "Про затвердження положення про порядок перегляду клопотань про зміну громадянами України прізвищ, імен та по батькові" [1], а також Положення "Про порядок зміни, доповнення та анулювання актових записів цивільного стану", затвердженого наказом Мініюсту від 26.09.2002 р. [2].

Після розірвання шлюбу та отримання свідоцтва про розірвання шлюбу особа має право на повторний шлюб. Аля наявність повторного шлюбу, як правило: 1) позбавляє певних пільг, пов'язаних з припиненням шлюбу в силу тих юридичних фактів, що мають суттєве значення для надання державою соціальної допомоги (наприклад, пенсії у зв'язку з втратою годувальника) або утримання від іншого подружжя; 2) позбавляє права на поновлення шлюбу. В останньому випадку, якщо не було повторного шлюбу, чоловік і жінка, шлюб між якими був розірваний, можуть подати в суд заяву про поновлення їхнього шлюбу за умови, що жоден з них не перебував після цього у повторному шлюбі (ст. 117 СК України).

Стаття 117 СК України надає можливість поновити шлюб після його розірвання. Але законодавство не передбачає максимального строку на поновлення такого шлюбу подружжям, які розлучилися та не перебували у новому шлюбі. Адже якщо з моменту розірвання

шлюбу минуло, наприклад, 10-15 років, навряд чи є необхідність у його поновленні. У зв'язку з цим пропонується законодавчо визначити максимальний строк для поновлення шлюбу, оскільки це може створити проблеми щодо встановлення правового режиму майна подружжя та їхніх інших прав і обов'язків.

Сімейне законодавство передбачає також поновлення шлюбу в разі з'явлення особи, яка була оголошена померлою або визнана безвісно відсутньою (ст. 118 СК України).

Відповідно до ст. 141 СК України мати й батько мають рівні права та обов'язки відносно дитини, незалежно від того, перебували вони у шлюбі між собою чи ні. І сам факт розірвання шлюбу не впливає на обсяг прав та обов'язків щодо дитини. Один з батьків має право перешкоджати зміні прізвища своєї дитини. У випадку виникнення спору він вирішується органом опіки та піклування або в судовому порядку. При вирішенні зазначеного спору береться до уваги виконання батьками своїх обов'язків щодо дітей, а також інші обставини, що засвідчують відповідність зміни прізвища інтересам дитини.

Батьки можуть вирішувати питання участі того з них, хто проживає окремо від дитини, у її вихованні за взаємною угодою. Якщо взаємовідносини між батьками загострені, саме договір допоможе найоптимальніше вирішити проблеми спілкування та виховання дитини батьком, який проживає окремо від неї. При цьому той з батьків, хто проживає з дитиною, у разі його ухилення від виконання умов договору або порушення їх зобов'язаний відшкодувати іншому з батьків матеріальну і моральну шкоду.

Дід, баба, прадід, прабаба у разі чинення батьками або іншими особами, з якими проживають діти, перешкод їх спілкуванню з онуками, правнуками мають право на підставі ст. 124 Конституції України звертатися безпосередньо до суду з позовом про усунення цих перешкод. Якщо ж спілкування діда, баби, прадіда з онуками й правнуками негативно впливає на останніх, орган опіки та піклування може заборонити його, причому як тимчасово, так і назавжди [3].

Брати й сестри мають право на спілкування (ст. 259 СК України). Як правильно зазначено в літературі, з метою підтримання та зміцнення родинних зв'язків законодавець у ст. 259 СК України і закріплює право братів і сестер на спілкування незалежно від їх місцезнаходження і ставлення до цього батьків або інших членів сім'ї.

Майнові правовідносини подружжя – це складний комплекс дій стосовно володіння, користування і розпорядження майном [4].

Правовий режим майна подружжя визначається в залежності від того, ким він встановлений – законодавцем чи самими учасниками майнових відносин – подружжям. У зв'язку з цим можна говорити про законний (легальний) і договірний (контрактний) правові режими подружнього майна [5].

Необхідно зазначити, що законний режим є основним видом правового режиму майна, оскільки він має набагато більше поширення, ніж договірний. У переважній більшості випадків права та обов'язки подружжя у шлюбно-сімейній сфері підпорядковуються режиму регулювання, встановленому нормами сімейного законодавства.

Аналіз законодавства дає можливість визначити наявність єдиних ознак, загальних положень, що поширюються на цю сукупність правових норм. Основними принципами, що пронизують законний режим майна, є: 1) презумпція спільності подружнього майна, 2) рівність прав подружжя у відношенні їхнього спільного майна незалежно від розміру внеску в це майно; 3) рівність прав по володінню, користуванню і розпорядженню подружнім майном; 4) спільна відповідальність подружжя по зобов'язаннях майнового характеру [6].

Важливим елементом правового режиму майна подружжя є порядок припинення їхніх майнових прав. Сімейне право пов'язує припинення режиму спільності майна подружжя з моменту припинення шлюбу. Спільність майна є невід'ємною частиною подружнього союзу. Природно, що розірвання шлюбу припиняє і можливість подальшої спільності придбаного майна. При цьому майно, що було вже придбане подружжям у період шлюбу, продовжує залишатися спільним і після його розірвання, поки воно не буде розділене між подружжям.

При договірному режимі майна подружжя має право самостійно встановлювати для себе обсяг взаємних прав і обов'язків у майновій сфері.

Початковим моментом виникнення спільності майна подружжя слід вважати момент, коли в одного з подружжя виникло на нього право [7].

У випадку смерті одного з подружжя інший входить у першу чергу спадкоємців за законом.

Якщо говорити про майнові наслідки припинення шлюбу шляхом його розірвання, то не можна не зупинитися на праві на утримання після розірвання шлюбу, як виняток із загального правила.

Права та обов'язки подружжя стосовно утримання передбачені розділом 9 СК України, де визначаються способи надання утримання, час, з якого вони сплачуються, визначення розміру аліментів одного з подружжя за рішенням суду, припинення права одного з подружжя на утримання тощо.

Майнові права та обов'язки подружжя, що виникають під час шлюбу, поширюють юридичні наслідки реалізації зазначених правовідносин на осіб, що розірвали шлюб, а також на відносини з іншими особами (дітьми) [8]. Наприклад, реалізація жінкою (чоловіком) свого права на материнство (батьківство), що передбачено ст. ст. 49-50 СК України, навіть після припинення шлюбних відносин не звільняє батьків від зобов'язань утримувати дитину до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК), або до 23 років, якщо дитина продовжує навчання і потребує матеріальної допомоги (ст. 199 СК України).

Якщо між колишнім подружжям немає домовленості щодо утримання дитини, зазначене питання вирішується в судовому порядку. При вирішенні цього питання суд, відповідно до ст. 182 СК України, вирішує наступні питання: 1) стан здоров'я та матеріальне становище дитини; 2) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів; 3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина; 4) інші обставини, що мають суттєве значення.

Правові наслідки майнового характеру, що виникають у зв'язку з припиненням шлюбно-сімейних правовідносин, в тому числі шлюбу, можуть наступити для дитини у випадку спадкування майна у разі смерті (оголошення померлим) одного з батьків. Спадкування проводиться за правилами, встановленими книгою VI ЦК України.

При розподілі майна між подружжям, які розривають свій шлюб або фактичним подружжям, яке припиняє свої шлюбно-сімейні правовідносини, можуть бути зачеплені інтереси інших осіб (членів сім'ї та ін.), яким спірне майно належить також на праві спільної власності. При вирішенні спору в судовому порядку їхні майнові інтереси також повинні враховуватися.

Правові наслідки майнового характеру, що виникають у зв'язку з припиненням шлюбу або фактичного шлюбу, можуть наступити

також і для інших осіб у випадку спадкування майна у разі смерті (оголошення померлим) одного з подружжя чи фактичного подружжя. Спадкування проводиться за правилами, встановленими книгою VI ЦК України.

При розподілі майна між подружжям, які розривають свій шлюб, можуть бути зачеплені інтереси інших осіб (членів сім'ї та ін.), яким спірне майно належить також на праві спільної власності. При вирішенні спору в судовому порядку їхні майнові інтереси також повинні враховуватися.

Існують випадки, коли особа, яка була оголошена померлою, незалежно від часу своєї появи (головне – скасування відповідного рішення суду) може пред'явити свої права на належне майно і вимагати його повернення у інших осіб, якщо майно збереглося та безоплатно перейшло до них після оголошення громадянина померлим. У випадку неможливості повернення майна в натурі, особа, яка була оголошена померлою, має право на відшкодування вартості зазначеного майна.

Правові наслідки майнового характеру, що виникають у зв'язку з припиненням шлюбу, можуть наступити також і для інших осіб у випадку спадкування майна у разі смерті (оголошення померлим) одного з подружжя. Спадкування проводиться за правилами, встановленими книгою VI ЦК України.

Порівняльний аналіз правового регулювання немайнових і майнових правовідносин подружжя, яке знаходиться в зареєстрованому шлюбі, та чоловіка і жінки, які перебувають у фактичному шлюбі дозволяє зробити висновок, що чоловік і жінка, які знаходяться в зареєстрованому шлюбі, мають більш чітко визначений і більш універсально врегульований обов'язок морально і матеріально підтримувати один одного за будь-яких обставин (крім випадків, прямо передбачених законом). Разом з тим, основні правові наслідки майнового і немайнового характеру, які виникають у подружжя у зв'язку з припиненням шлюбу настають і для фактичного подружжя.

Таким чином, припинення шлюбно-сімейних правовідносин є важливим процесом у житті багатьох людей, тому правильне вирішення проблем, що виникають, щодо його проведення впливатиме на колишнє подружжя, колишнє фактичне подружжя, їхніх неповнолітніх дітей, інших осіб, на майнові та немайнові відносини незалежно від того, яким чином відбулося припинення шлюбно-сімейних правовідносин.

Література:

1. Про затвердження положення про порядок перегляду клопотань про зміну громадянами України прізвищ, імен та по батькові: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.03.1993 р. // Уряд. кур'єр. – 1993. – 10 черв.
2. Про порядок зміни, доповнення та анулювання актових записів цивільного стану: Положення затверджене наказом Мініюсту від 26.09.2002 р., № 86/5.
3. Сімейний кодекс України: Наук. -практ. коментар / Під ред. Ю. С. Червоного. – К.: Істина, 2003. – С. 385.
4. Цивільне право України. Загальна частина: Навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти / І. А. Бірюков, Ю. О. Заїка, В. М. Співак. – К.: Наук. думка, 2000. – С. 167; Никитина В. П. Імущество супругов. – Саратов, 1975. – С. 76.
5. Жилинкова И. В. Правовой режим имущества членов семьи. – Х.: Ксилон, 2000. – С. 109; Жилинкова И. В. Право собственности супругов. – Х.: Ксилон, 1997. – С. 76.
6. Ершова М. Н. Имущественные правоотношения в семье. – М.: Наука, 1979. – С. 12.
7. Иоффе О. С. Советское гражданское право. Ч. 3. – Л., 1965. – С. 226-227; Червоный Ю. С. Общее имущество супругов по советскому праву: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х.: Изд-во ХГУ, 1952. – С. 10.
8. Кудрявцев О. Н. Правовые отношения между родителями и детьми. – Х., 1975. – С. 42.

ИСТОРИЧНІ АСПЕКТИ
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА
ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

*Власенко Д. И., Классический приватный
университет (г. Запорожье)*

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ
И НЕСТАБИЛЬНОСТЬ КАК ЭЛЕМЕНТ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ
ДРЕВНЕВОСТОЧНЫХ ГОСУДАРСТВ
(НА ПРИМЕРЕ ДРЕВНЕГО ЕГИПТА)**

В работе рассматриваются вопросы, связанные с вопросами стабильного и нестабильного состояния политической системы Древнего Египта додинастического периода и периода Древнего царства. Обосновывается целесообразность изучения политической системы именно Древнего Египта, предлагается классификация различных состояний политической стабильности-нестабильности.

In the work the questions connected with all aspects of a stable and unstable condition of political system of Ancient Egypt are considered. The expediency of studying of political system of Ancient Egypt proves, classification of various conditions of political stability-instability is offered.

Актуальность данной статьи обусловливается тем, что изучение политической стабильности-нестабильности в Древнем Египте позволяет проследить важные аналогии с проявлениями похожих процессов в новейшее время.

Целью статьи является исследование проявлений политической стабильности-нестабильности как составного элемента политической системы Древнего Египта.

Соответственно, для раскрытия темы необходимо решение следующих научно-исследовательских **задач**:

- обозначить четкие границы, разделяющие тот феномен сферы политического, который можно назвать политической нестабильностью, от военной истории Древнего мира – периода постоянных войн, в ходе которых периодически возникали и исчезали те или иные государственные образования;

- показать первые в мире формы проявления политической нестабильности;

- проанализировать причины, последствия и роль тех или иных социальных групп в возникновении и длительном существовании в Египте периодов политической нестабильности;

- провести параллели и аналогии причин и последствий существования политической нестабильности в Древнем Египте с причинами и последствиями проявления данного свойства политической системы в наши дни.

Рассматривая историю Древнего Египта, следует отметить, что этой проблемой занимались не просто отдельные авторы, а отдельное направление исторической науки – египтология, значительная часть которой, в свою очередь, посвящена изучению именно политической истории страны.

Тем не менее, несмотря на то, что отдельные аспекты как политической истории Древнего Египта, так и явления политической стабильности-нестабильности раскрыты с достаточной полнотой, ни целостного, ни даже фрагментарного представления о феномене политической стабильности-нестабильности во всем историческом процессе пока не выработано.

Приступая к изучению политической стабильности-нестабильности в странах Древнего Востока и в Древнем Египте в частности, для большей четкости и структурированности исследования следует предварительно обозначить и решить ряд вопросов методологического плана.

Во-первых, анализируя политическую стабильность-нестабильность в историческом развитии, следует предложить классифицирующие основания, отделяющие системное изучение проблемы от несистемного.

Во-вторых, следует обосновать причины, по которым в качестве эталонного для изучения элементов проявления политической стабильности-нестабильности выбран именно Древний Египет.

И, в-третьих, это вопрос о границах изучаемого явления. Следует ли изучение политической стабильности-нестабильности ограничивать узкими рамками неустойчивости политической системы, возникающей в результате действия каких-либо внутренних (по отношению к этой системе) неблагоприятных факторов или же эти рамки следует расширить, введя в качестве составляющей, которая порождает политическую нестабильность, военные действия? Несмотря на обобщенность и внешнюю отвлеченность постановки данного вопроса для истории Древнего Египта он может иметь существенное значение.

Рассматривая первый из поднятых вопросов, следует отметить, что в настоящее время существует ряд классификаций различных состояний политической стабильности. Одна из них предложена М. В. Шаповаленко [См.: 6].

Характеризуя эту классификацию следует отметить, что в ней существует два разноуровневых классифицирующих основания. На более высоком уровне классифицирующее основание – административно-политическое. По этому критерию она выделяет политическую нестабильность, возникающую на международном, государственном и региональном уровнях. На более низком уровне классифицирующее основание совсем другое. М. В. Шаповаленко разделяет политические стабильности по движущей силе их возникновения – или это сознательная целенаправленная воля органов государственной власти (мобилизационная стабильность), либо это стабильность, возникающая как следствие легитимизации власти.

Иная классификация различных типов политической стабильности-нестабильности предложена автором данной статьи [См.: 3]. В соответствии с ней классификация состояний политической стабильности-нестабильности должна базироваться на конечном результате, который она оказывает на политические институты и процессы. Исходя из этого критерия, автор выделяет следующие сообщества:

"Разрушающей нестабильности". Политическая нестабильность настолько сильна, что полностью уничтожает государственность данного политического сообщества. Часто сопровождается внутренними вооруженными конфликтами, комфортность жизни подавляющего числа членов данного политического сообщества резко снижается.

"Деформирующей нестабильности". Политическая нестабильность очень велика, происходит разрушение существующих

политических институтов. Это сопровождается нелегитимными, с позиций существующей законодательной базы, политическими решениями, острым экономическим кризисом, снижением уровня комфортности проживания для большинства членов данного политического сообщества.

"Стабильной нестабильности". Уровень политической нестабильности недостаточен, чтобы вызвать разрушение существующих политических институтов, но слишком высок, чтобы политическая нестабильность исчезла сама по себе, благодаря заложенным в обществе стабилизационным механизмам. Скорее наоборот. В обществе возникают механизмы (и заинтересованные лица, реализующие эти механизмы), направленные на поддержание этого вида нестабильности. Явным образом законодательная база не нарушается, но различные акторы политического процесса её отдельные положения трактуют несколько различающимся способом. Явного экономического кризиса нет, но политическая нестабильность влияет на темпы экономического развития, сдерживая их. Граждане (или подданные) данного политического сообщества испытывают дискомфорт проживания, но скорее не из-за нестабильности политической системы, а из-за стагнации экономики.

"Флуктуационной нестабильности". Общество в целом политически стабильно, однако естественная политическая нестабильность, а точнее неустойчивость, которая сопровождает нормально протекающие политические процессы, периодически обостряется, создавая вспышки нестабильности – "флуктуации". Причины спорадических обострений нормально протекающих политических процессов могут лежать во внешнеполитических кризисах или особо неблагоприятном сочетании личностных качеств противоборствующих лидеров. Такая нестабильность несколько тормозит развитие экономики и снижает уровень комфортности проживания граждан. Исчезает достаточно быстро благодаря заложенным в обществе стабилизационным механизмам.

"Граничной нестабильности". В этом случае политическая нестабильность не выходит за определенные границы, за которыми возникает ее деструктивное воздействие. Политическая нестабильность является нормальной составляющей, придающей динамизм политическим процессам. Фактически такое сообщество политически стабильно, а выделение его как отдельного таксона в классификации нестабильных обществ служит только

методологическим целям – показать плавный переход элементов нестабильности от максимально возможных до постоянно существующих пороговых уровней. Кроме того, выделение пятого тиша необходимо для того, чтобы показать, что нестабильность присутствует в качестве обязательного составного элемента любого стабильного общества [3, с. 199-200].

В дальнейшем, при анализе существенных особенностей политической стабильности-нестабильности в той или иной стране мы будем придерживаться этой классификации.

Представляют значительный интерес причины, по которым из многочисленных стран Древнего Востока для изучения проявлений политической нестабильности был избран Древний Египет. Действительно, периоды политической нестабильности были и в истории Древнего Китая, и Древней Индии, и Месопотамии, не говоря о древневосточных государствах второго уровня – Ближнего Востока, Северной Африки и Средней Азии. Однако только древнеегипетская история обладает специфическими чертами, делающими изучение политической нестабильности особо плодотворным. Длительные периоды вроде бы стабильного развития, когда государственность демонстрирует свои, пожалуй, наиболее стабильные и устойчивые формы на всем Древнем Востоке, резко сменяются периодами такой же исключительной политической нестабильности и упадка. После чего государственность опять входит в период длительного устойчивого развития. По резкому переходу из политически стабильного в нестабильное состояние и по крайностям, разделяющим стабильную политическую систему от политической системы нестабильной, Древний Египет не имел себе равных на всем Древнем Востоке. Именно эта особенность истории древней страны позволяет наиболее четко и в наиболее "чистом" виде проследить причины, движущие силы, последствия и причинно-следственные связи стабильности-нестабильности в политической системе общества.

Также достаточно важным является вопрос об определении границ исследуемого понятия. В авторской статье [См.: 4] был намечен подход, в соответствии с которым следует исследовать политическую нестабильность, вызванную только внутренними, по отношению к политической системе факторами, и игнорировать политическую нестабильность, вызванную факторами не-политическими, например, природными катаклизмами. Однако в случае с ведением боевых действий ситуация несколько меняется.

И если извержение вулкана, похолодание малого ледникового периода и неурожай, с ним связанные, безусловно, приводили к политической нестабильности, но это были неполитические факторы, то следует ли в этот ряд неполитических факторов поставить войну?

Для древнего мира этот вопрос приобретает особую актуальность, так как гибель, временное ослабление или же серьезные политические потрясения государства, а, значит, и проявления политической нестабильности в своей наивысшей форме практически всегда связаны с ведением боевых действий против внешнего врага.

На первый взгляд, существует большой соблазн объявить войну элементом, внутренним по отношению к политической системе, используя при этом известные слова Карла фон Клаузевица (повторенные в дальнейшем В. И. Лениным) о том, что "... война есть не что иное, как продолжение государственной политики иными средствами" [5, с. 23]. Однако, хотя войну с большими допущениями и оговорками возможно приравнять к политическим явлениям, однако более обоснованным будет все же отнесение военных действий к неполитическим факторам влияния.

Действительно, изучая влияние гиксосского нашествия, или более ранних войн египтян с ливийцами, можно сделать множество полезных выводов о технике ведения боевых действий, о военной организации, но ни в коем случае о специфических внутренних политических институтах и процессах, вовлеченных в причинно-следственные связи, связанные с политической нестабильностью.

Основываясь на логике этих рассуждений, войны в предмет политологического анализа, раскрывающего существенные особенности политической стабильности-нестабильности, будут включаться лишь в той мере, в какой их начало являлось следствием и результатом определенного взаимодействия политически значимых групп внутри страны.

В ходе реального исторического процесса подобных случаев может быть только два. Или же специфика взаимодействия между социальными группами внутри страны требует осуществления внешней агрессии (причем как для преодоления, так и, в равной степени, для искусственного создания политической нестабильности), или же конфликт между политически активными группами приводит к внутренней гражданской войне, а уже

она к политической нестабильности. В обоих случаях война, в качестве одного из элементов, тесно привязана к внутренним политическим процессам, которые и должны стать предметом научного анализа.

Как вариант, возможно существование группы тесно связанных общностью своего происхождения мелких государств, которые появились на осколках большего государства в период его временно-го или окончательного упадка. Эти государства имеют фактически один народ, существующий в рамках единого социокультурного пространства, единый социальный слой элиты, которая только лишь для большей эффективности своего господства разделена на правящие элиты различных стран. В таком случае уровень политической стабильности-нестабильности следует, в первую очередь, определять не для отдельного государства подобного рода, а для социокультурной общности в виде группы подобных государств. Как следствие, и ведение боевых действий между такими государствами следует обозначить не как внешнюю агрессию, а как одну из разновидностей внутренней гражданской войны, вносящей свой вклад в уровень политической стабильности-нестабильности единого социокультурного пространства.

Для политической истории Древнего Египта подобное уточнение представляется значимым. В периоды его временного упадка появлялось множество мелких государств и достаточно существенное значение приобретает уровень, масштаб того образования, относительно которого осуществляется анализ оценки его стабильности.

Очевидно, что первая в мире политическая система формировалась вместе с государством и была, собственно, взаимосвязанным с ним элементом. Поэтому, говоря о возникновении политической системы в истории мировой цивилизации, фактически следует остановиться на ранних стадиях истории древнеегипетской государственности, помня при этом, что развитие государственности в Древней Месопотамии несколько отставало от древнеегипетской.

Так называемый додинастический период в истории Древнего Египта продолжался от 5500 до 3000 г. до н. э. Является уже доказанным, что в это время в Египте существовало несколько (возможно около 10) протогосударств-номов с определенной управленческой вертикалью. Лидирующими в этом конгломерате номов были протогосударства, которые уже в наше время получили условное название культуры Нагада I, Нагада II и Нагада III [См.: 2, с. 35-42].

Ряд косвенных признаков позволяет считать, что самые ранние политические системы мира были относительно стабильными [См.: 2, с. 42].

Фрагментарность источников не позволяет нам четко классифицировать уровень политической стабильности того времени, однако, скорее всего, его уровень по предлагаемой выше классификации колебался от флуктуационной до граничной нестабильности.

Вызывают значительный интерес причины такой устойчивости политических образований того времени. И хотя возможно, в некотором плане существует субъективно-завышенная оценка политической стабильности (многие проявления нестабильности могли просто оказаться незамеченными для египтологов), тот факт, что древние протогосударства просуществовали 2,3 тыс. лет, дает основания для поиска причин подобной устойчивости.

Отчасти это можно считать следствием проведения своеобразной политики, которую в дальнейшем назовут автаркией. Констатация возможности сознательного ограничения взаимных контактов между номами додинастического периода (которые технически были в то время вполне осуществимы), поднимает интересную проблему взаимосвязи между проведением политики автаркии и попытками поддержания искусственной стабильности в ее патриархальной форме. В этой связи примеры додинастической истории Древнего Египта дают нам основание говорить о возможной модернизации классификации состояний политической стабильности, предложенной М. В. Шаповаленко. К мобилизационной стабильности и стабильности, как следствию легитимизации власти, необходимо отнести и третий вид стабильности – стабильность вследствие проведения политики автаркии, который в полной мере не совпадает ни с одним из двух уже позиционируемых видов политической стабильности.

Длительный период относительно стабильного существования политической системы был резко нарушен в последние два столетия додинастического периода. В это время уже наблюдается взаимопроникновение культур и за эти два столетия союз из четырех верхнеегипетских номов сумел подчинить себе союз, состоящий из не менее шести номов нижнего Египта.

Резкий переход от политически стабильного в политически нестабильное состояние нашел свое отражение в многочисленных религиозных мифах и верованиях, в "Текстах пирамид" 5-6 династий и даже в иероглифических обозначениях покоренных царств.

Так, по мнению египтологов, древнейшие предания о борьбе древнеегипетских божеств Гора и Сета отражают борьбу между собой двух влиятельных союзов государств Верхнего и Нижнего Египта [1, с. 21]. Кроме того, каждый ном Древнего Египта того времени имел особый иероглифический знак для своего обозначения и несколько из них неизменно обладали таким атрибутом как пронзающий кинжал. По единодушному мнению египтологов, это были иероглифы, подчеркивающие поработанный характер государственного образования.

"Тексты пирамид" 5-6 династий содержат большое количество изображений пленников и актов их порабощения. [См., напр.: 1, с. 22].

В этой связи представляет интерес мнение египтологов о причинах этого первого острого периода политической нестабильности в истории человечества. Так, по словам В. И. Авдеева: "В эпоху объединения Египта в единое централизованное государство, когда прежние вожди племен превратились в мощных царей т. н. "первой" династии ... рост производительных сил требовал расширения кадров рабочей силы, главным образом, рабов, которых можно было получить легче всего при помощи войны ... развитие ремесла и земледелия требовало захвата источников сырья..." [Цит. по: 1, с. 24].

Иными словами, длительный период относительного баланса региональных элит, замкнутых на потребление внутренних ресурсов и не интересующихся соседями, сменился резким периодом перераспределения рабочей силы и природных ресурсов. О том, что этот период начался очень резко и переход от эпохи вероятной политической стабильности к политической нестабильности произошел относительно внезапно, свидетельствуют и возникающие изображения сцен захвата пленных и, пожалуй, главное, – наличие в составе двух противоборствующих сторон самостоятельных номов. Очевидно, что в случае, когда нарастание междоусобиц и связанный с ними рост политической нестабильности осуществлялся бы постепенно, то ко времени главного противостояния в регионе наверняка остались бы только два основных протогосударства.

Будучи основным источником политической нестабильности, региональная элита (а центральная в то время пока лишь формировалась) постепенно выстраивалась в определенную иерархию и одновременно из дестабилизирующей силы преобразовалась в главный элемент, обеспечивающий стабильность в стране. Как следствие, после относительно кратковременного двухсотлетнего

периода перераспределения собственности более чем на 800 лет Египет стал политически стабильным единым государством.

Используя терминологию и понятийный аппарат современной политологии, можно достаточно аргументировано утверждать, что период 3200-3000 гг. до н. э. оказался первой в мире гражданской и одновременно империалистической (если за точку отсчета взять уровень отдельных номов) войной за передел ресурсов и рабочей силы между влиятельными элитными группировками древнеегипетского общества. При этом алгоритм их поведения и особенно резкий переход от стабилизирующей (или, по крайней мере, нейтральной) роли в додинастический период, к дестабилизирующей в период 3200-3000 гг. до н. э. и стабилизирующей в период всего последующего Древнего царства также может считаться характерной особенностью любого периода быстрых и резких смен уровня политической стабильности по принципу "стабильное – нестабильное – опять стабильное", когда все три состояния обеспечивает одна и та же политическая группа.

Кроме того, возникает важный вопрос общетеоретического плана: каким образом следует классифицировать этот период резко начавшейся и так же резко завершившейся политической нестабильности? Очевидно, что если использовать уровень отсчета с позиций отдельных номов, то эти события, безусловно, оказываются "разрушающей нестабильностью". Свидетельством этого может быть тот факт, что практически все номы потеряли свою самостоятельность и интегрировались в единое государство на тех или иных условиях: или как победители (Юг), или как побежденные (Север).

Более сложными и неоднозначными оказываются оценки этого периода нестабильности, если точку отсчета, в полном соответствии с классической теорией устойчивости (отрицающей привилегированность отсчета от какой-либо одной системы координат), перенести на один уровень вверх. В этом случае в качестве "единицы измерения" оказывается весь Египет в целом, вначале как географическая общность, а затем – как вновь созданное единое государство.

При такой системе отсчета понимание уровня нестабильности объекта принципиально меняется. Так, сам факт существования этой общности оставался непреложным на протяжении всего периода перераспределения ресурсов, всего времени политической нестабильности и политических конфликтов более частного

уровня, а к концу рассматриваемого периода данная общность перешла даже на качественно более высокое состояние единого государства.

В этой ситуации делать выводы о "разрушающей нестабильности" нет никаких оснований, и более высокий уровень отсчета демонстрирует нам уровень нестабильности не более чем флуктуационный.

Объемы данной статьи не позволяют осветить многие другие периоды резких колебаний состояния стабильности политической системы Древнего Египта. Однако уже рассмотренные этапы истории развития политической системы Древнего Египта дают возможность сделать первые предварительные выводы.

Во-первых. Ослабление или изначальная слабость культурных, экономических и, вероятнее всего, политических контактов может привести к появлению специфического вида политической стабильности, однако подобная политическая стабильность имеет склонность к резко скачкообразному переходу в свою противоположность.

Во-вторых. Стабильность-нестабильность как важнейшее свойство политической системы, измеряемое через призму какого-либо одного значимого фактора, склонно необычно резко менять свою полярность при неизменном действии самого этого фактора.

Таким образом, пример древнеегипетской истории показывает, что даже в пределах одного цикла изменения уровня политической стабильности-нестабильности становится невозможным выделение однозначно стабилизирующих или дестабилизирующих факторов. На примере Древнего Египта можно проиллюстрировать глубокую органическую связь между близкородственными формами проявления как политической стабильности, так и политической нестабильности в истории человечества.

Література:

1. Авдиев В. И. Военная история Древнего Египта / В. И. Авдиев. – Т. 1. – М.: Советская наука, 1948. – 354 с.
2. Адес Г. Египет: история страны / Г. Адес. – М.: Эксмо, СПб.: Мидгард, 2008. – 544 с.
3. Власенко Д. Й. Стабільність-нестабільність у сфері політичного: сутність, значення та перспективи дослідження / Д. Й. Власенко // Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї. – 2010. – Вип. 19. – С. 192 – 201.

4. Власенко Д. Й. Проблема істотних "маркерів" при визначенні рівня політичної стабільності-нестабільності у суспільстві / Д. Й. Власенко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Питання політології. – 2010. – Вип. 16. – С. 70 – 76.
5. Клаузевиц К. О войне / К. Клаузевиц. – Т. 1. – М.: Госвоениздат, 1936. – 240 с.
6. Шаповаленко М. В. Стабільність політична / М. В. Шаповаленко // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2004. – 736 с. – С. 631-632.

Попсуєнко Л. О., НУ "ОЮА"

СУТНІСНО-ЗМІСТОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОДЕКСУ ФЕОДОСІЯ

Кодификация права, проведенная в Восточной Римской (Византийской) империи в первой половине V века является наиболее грандиозным и интересным из мероприятий по усовершенствованию правовой системы этого государства. Тут был создан первый официальный свод законов – Кодекс Феодосия – важнейший памятник византийского права. Статья посвящена содержательному анализу Кодекса Феодосия.

The codification of the right lead in East Roman (Byzantine) empire in the first half of the fifth century is the most dramatic and interesting of actions on legal system improvement of this state. Here the first official code of laws – the Theodosian Code – the major monument of the Byzantine right has been created. The article is devoted to pithy analysis of the Theodosian Code.

Останнім часом відбувається зростання інтересу до історико-правових досліджень, що допомагають встановити характер та тенденції трансформації права у процесі історичного розвитку людства, а відтак – з'ясувати закономірності його розвитку, котрі мають бути враховані у сучасних умовах [8, с. 2].

Оскільки Україна належить до Східноєвропейської (Візантійської) локальної цивілізації [9, с. 210] то саме досвід розвитку права цієї правової системи може виявитись корисним для усвідомлення генетичного коріння багатьох інститутів нашого права, встановлення можливих перспектив його розвитку, використання здобутків та врахування недоліків проведення тих чи інших заходів по вдосконаленню правової системи, найбільш грандіозним і цікавим із яких

є кодифікація права, проведена у Східній Римській (Візантійській) імперії у першій половині V ст. Тоді був створений перший офіційний збір законів – Кодекс Феодосія, який вважається важливою пам'яткою візантійського права, оскільки своїм змістом та основними положеннями об'єктивно відображав ті історичні умови, в яких розвивалася нова держава, а також слугував нормативним підґрунтям для її наступного розвитку.

Різні важливі аспекти даної проблематики у різні часи висвітлювали в своїх працях такі відомі вітчизняні науковці як А. В. Коптев, Г. Є. Лебедева, Є. Е. Ліпшиць, І. А. Покровський, Є. О. Харитонов та ін.

Велика кількість імператорських конституцій, що накопичилися протягом століть, зумовила необхідність їхньої кодифікації. Спроби таких кодифікацій мали місце ще у часи існування єдиної Римської імперії, коли були створені Кодекс Григорія (Грегоріана) і Кодекс Гермогеніана. Однак і перший, і другий були неофіційними збірками конституцій. До того ж вони не вдовольняли потреби нової правової системи, що формувалася у Східній Римській (Візантійській) імперії.

У зв'язку з цим, у V ст. була проведена кодифікація права, організована східноримським (візантійським) імператором Феодосієм II, яка є не тільки першою офіційною кодифікацією імператорських конституцій, але й за хронологічними та географічними координатами була ближчою до Східної Римської імперії за усі попередні.

Імператор Феодосій у Вступі до Кодексу так характеризував законодавство та обґрунтував необхідність кодифікації: "Коли ми поглянемо на величезну кількість книг, різні способи процесу і складність юридичних справ, далі – на величезну масу імператорських постанов, які начебто оповиті покровом туману, темряви, що не допускає людський розум до їхнього пізнання, ми відчуваємо, що ми зустрічаємося з дійсною потребою нашої доби і що, розсіюючи темряву, ми дали світло законам шляхом короткого (стисло) їх зберігання" [12, с. 95].

У 428 р. Феодосій II призначив комісію з 8 осіб, на яку було покладено два завдання: по-перше, зібрати докупи усі конституції від Костянтина до сучасних, у тому числі застарілі й скасовані, щоб ця збірка могла служити основою для навчання правників; по-друге, для практичного застосування скласти збірку чинних конституцій, додавши до них витяги з консультацій та трактатів юристів, щоб таким чином поєднати в одному зібранні обидві

частини дихотомічного права. Тут привертає увагу та обставина, що відлік іде від початку існування Східної Римської імперії. І хоча це часто пояснюють тим, що свою кодифікацію Феодосій II розглядав як доповнення до Кодексу Грегоріана та Кодексу Гермогеніана, думається, що насправді він цілком свідомо обрав точкою відліку початок формування Візантії та її права [2, с. 250].

Оскільки робота комісії тривалий час не давала очікуваних результатів, у 435 р. було утворено нову комісію, яка складалася вже з 16 осіб, під головуванням головного імператорського юридичного радника Антиоха. Перед цією комісією було поставлено уже більш скромне завдання: кодифікувати імператорські конституції, створені після Костянтина, при цьому було дозволено "видаляти зайві слова (в законах) і додавати необхідні, усувати двозначності і виправляти невідповідності" [13].

На цей раз робота відбувалася набагато успішніше і за два роки її було завершено, а 15 лютого кодекс було затверджено Імператором [7, с. 230-231]. Дата 15 лютого називається більшістю сучасних дослідників. При цьому ця дата справедлива для Східної імперії, а у Західній імперії називається інша – 1 січня 439 р. Однак Б. Сіркс піддає сумніву цей факт для Західної імперії [14, с. 276]. Зазвичай утвердження Кодексу Феодосія на Заході вбачають у *Gesta Senatus urbis Romae*, що з легкої руки Т. Моммзена називається *Gesta Senatus Romani de Theodosiano publicando* [15, с. 1-4]. *Gesta* присвячена засіданню римського Сенату 25 грудня 438 р., на якому префект преторія Італії Ахілій Глабріон Фауст представив Кодекс Сенату Рима. Із цього часу він використовувався у Західній імперії як офіційний. Сіркс вважає, що визнання його авторитету відбулося так само, як і для кодексів Грегоріана та Гермогеніана, що довгий час були неофіційними збірками імператорських конституцій [14, с. 284-286]. На його думку, лише у 443 р. видана Валентиніаном III конституція *Quantum consulente* підтвердила сенатусконсульт 25 грудня 438 р. Але вона просто надавала посадовим особам *constitutionarii* виключне право видавати копії Кодексу на Заході.

Робота комісії Антиоха полягала перш за все у зборі імператорських постанов, які протягом століття розсилалися у всі кінці Імперії. Тексти отримувались з різних місць: з архівів центральних відомств, префектур, юридичних шкіл, приватних колекцій і листів. Не завжди вдавалося виявити аутентичний текст. Іноді в місцевих канцеляріях за нього видавалися інтерпретації

імператорських постанов місцевою владою і навіть просто фальсифікації. У імператорські едикти, мабуть, іноді інтерполювалися ті положення, які влаштували місцеву владу. Вищі посадові особи (наприклад, префект преторія), до яких прямували конституції, що містили загальні положення, мали право видавати власні, що мали місцеве поширення, трактування імператорських законів. Юристи Феодосія, мабуть, витратили чимало сил на їх перевірку і виправлення. Сучасні дослідники виходять з і так зрозумілого уявлення про те, що основним завданням комісії Антиоха був збір всіх *leges generales* і *edictales*, що застосовувалися з 312 р. незалежно до територіальних обмежень їх дії. Метою такої роботи було покласти край безладу в судах і адвокатських конторах, що відбувався внаслідок незрозумілості у відношенні обсягу дії імператорських конституцій та сумнівів в їх текстуальній достовірності, щодо едиктів, які знаходилися в обігу. Творці Кодексу Феодосія не прагнули вирішувати юридичних контроверз, не позначили основних принципів розвитку права, не організували зібраний матеріал у систему, не підсумували найбільш важливі юридичні джерела в єдиний документ, який отримав би вищий авторитет ключового розділу права. Але здається, що при цьому не береться до уваги та обставина, що Кодекс Феодосія був складовою частиною системи, до якої крім нього та двох Кодексів епохи Діоклетіана входили ті твори юристів класичної епохи, які мали повсюдне поширення. Як збірник законів, Кодекс виступав доповненням завершення цієї системи класичного права, яка продовжувала використовуватися на практиці. Можливо, тому імператори V ст. називали продукт діяльності Феодосія II – *Theodosianum corpus*.

Кодекс Феодосія, де було зібрано всі імператорські укази (едикти), починаючи від Костянтина Великого, аж до появи *Corpus Iuris Justiniana*, цілком слушно можна вважати найважливішою спробою кодифікації права. З його появою законодавство імперії отримало тривкі підвалини, усуваючи будь-які сумніви щодо сутності права, які виникали через брак урядового збірника законів. Кодекс Феодосія проголошено як на Сході, так і на Заході імперії від імені обох імператорів – Феодосія II і Валентиніана III [4, с. 52].

Таким чином, прийняття Кодексу Феодосія мало під собою певні чинники. Пізньоантичне суспільство, оформлене реставраторськими заходами Діоклетіана, дуже скоро виявило свої якісні розбіжності із суспільством Ранньої імперії. З початку IV ст. римські правові норми стали реально застосовуватися по відношенню

до мешканців провінцій не як до peregrini, а як до громадян, більшість з яких хоча й отримали римське громадянство у 212 р., але протягом III ст. далеко не завжди могли використовувати права і можливості, що ним надавалися. Створювались умови для певних соціально-правових змін, перш за все, для відступу від класичних зразків самого римського права, для його вульгаризації. Застосування римського права в середовищі народів з іншими правовими традиціями, навіть при тому, що останні повністю ігнорувалися римлянами, не могло не спричинити впливу якщо не на форму, яка залишалась римською, то на сутність правових відносин. Особливо сильним цей вплив був у сферах колишнього елліністичного світу. Елліністичні правові традиції, що виникли на античному підґрунті грецького права, були старшими та міцнішими за римські. Але що особливо важливо, так це те, що вони були одного типу з римськими, оскільки мали ту саму античну цивільну основу. Тому східні провінції імперії не лише легко сприймали римське право, але навіть претендували на першість у його розробці у пізньоантичних умовах. Не випадково у IV ст. більша частина крупних юридичних шкіл знаходилася у містах Сходу: Костянтинополі, Олександрії, Антіохії, Бейруті, Кесарії (лише дві на Заході: у Римі і Августодуні), більшість видатних юристів пов'язані походженням або діяльністю зі Сходом (Гай, Ульпіан, Павел та ін.), усі кодифікації Григорія, Гермогеніана, Феодосія і Юстиніана відбувалися на Сході [3, с. 358-370]. Після зрівняння у правах Каракалою усіх мешканців імперії, Схід став впевнено висуватися на роль лідируючого центру Імперії. Як відомо, зміщення акценту із західного на східний центр Імперії почався з Костянтина, який перемістив столицю до Константинополя. Але протягом IV ст. обидва центри Імперії ще вели боротьбу за лідерство. Пізньоантичне суспільство набувало нових рис, які мали оформлятися усе тим же римським правом. Це також сприяло його вульгаризації. При цьому сучасні дослідники часто зазначають, що у IV ст., попри помітні зміни, римське суспільство ще зберігало зв'язок з античним суспільним підґрунтям попередньої епохи. І лише V-VI ст. ст. внесли суттєвих коректив у його пізньоантичний характер. Тому і право у IV ст. більшою мірою, ніж у подальшому, зберігало зв'язок з інститутами римського цивільного права. У цьому контексті Кодекс Феодосія був далеко не випадковим явищем для своєї епохи [2, с. 251]. Очевидно, що в ньому підбивалися підсумки розвиткові суспільства протягом IV ст. Отже, кодифікація

Феодосія знаменувала собою той момент, коли почав зміщуватися акцент у розвитку римського права з його орієнтованості на громадянське суспільство на суспільство з жорсткими станово-юридичними перепонами.

Кодекс Феодосія, де було зібрано всі імператорські укази (едикти), починаючи від Костянтина Великого, аж до появи *Corpus Iuris Юстиніана*, можна вважати найважливішою спробою кодифікації права. З його появою законодавство імперії отримало тривкі підвалини, усуваючи будь-які сумніви щодо сутності права, які виникали через брак урядового збірника законів [4, с. 52].

Кодекс складається з шістнадцяти книг (*libri*). Книга перша присвячена джерелам права і компетенції окремих посадових осіб: префекта преторія (Тит. 5), міського претора (Тит. 6), магістра мілітум (Тит. 7), квестора (Тит. 8), голови служб (Тит. 9), коміта фінансів (Тит. 11), проконсулів і легатів (Тит. 12), коміта Сходу (Тит. 13), префекта Августала (Тит. 14), ректорів (Тит. 16) [41, с. 236].

Кодекс складається з більш ніж 2,5 тисяч імператорських постанов за період правління від Костянтина I до Феодосія II. Найбільш рання з конституцій, що увійшли до нього, датується 1 червня 311 р. [13], а більш пізні – 16 березня 437 р. [13].

Як уже зазначалося, в результаті кодифікації вийшло 16 книг, не всі з яких збереглися у повному обсязі. Втрачена значна частина перших шести книг.

Книги з другої по шосту містять норми приватного права, з шостої по п'ятнадцяту – норми публічного права, книгу шістнадцяту присвячено релігійним об'єднанням. Слід зазначити, що книги з 7 по 16 добре збереглися, а книги з 1 по 5 і частина 6 відомі лише у частках, вміщених у вестготській збірці *Breviarium Alarici* [5, с. 13].

Таким чином, кількість конституцій, присвячених проблемам *jus publicum*, істотно перевищує кількість постанов, що стосуються приватного права. Наприклад, як вказувалося, перша книга Кодексу присвячена джерелам права та компетенції імперських посадових осіб. Наступні п'ять книг, як зазначалося, відносяться до приватного права. Шоста і сьома книги розглядають ієрархію імперських посадових осіб вищого рангу, їх привілеї, особливі права воїнів. Восьма книга об'єднує багато законів щодо нижчих цивільних посадових осіб та деякі питання приватного права. Дев'ята книга присвячена карному праву, десята і одинадцята – фінансовому. Книги з дванадцятої по п'ятнадцяту несуть

у собі норми щодо міської громадянської організації та різних корпорацій. І, як зазначалося, шістнадцята книга висвітлює організаційні питання, пов'язані з церквою і церковне право. З початку 439 р. Кодекс набув офіційний статус у всій Імперії разом з Кодексами Грегортана і Гермогеніана, які до цього мали неофіційний характер.

Кожна з книг поділяється на титули, що мають власні назви. Титули складаються з законів, зміст яких відповідає назві титулу. Всередині титулу закони розташовані у хронологічному порядку, за рідкими винятками. Слід зазначити, що структурно Кодекс Феодосія нагадує Кодекс Грегоріана та Кодекс Гермогеніана, що не є випадковим, оскільки комісії отримали пряму вказівку на використання зазначених Кодексів як зразка.

Титул зазвичай починається законами Костянтина і закінчується законами Феодосія II і Валентиніана III. Очевидна редакторська правка, якої зазнали титули, що потрапили в конституції, і наявність у Кодексі Юстиніана багатьох конституцій IV ст., що не увійшли до Кодексу Феодосія, змушують вважати, що робота комісії Антиоха не обмежувалася одним тільки збором конституцій. Імператорські конституції наводяться в Кодексі частіше за все не цілком, а в усіченому, або розчленованому вигляді. Деякі закони були розділені так, що їх частини потрапили в різні титули. Інші були об'єднані із законами або їх частинами того ж року видання, коли вони потрапляли в один титул [2, с. 249].

Можна сказати, що імператорські конституції використовувалися кодифікаторами як своєрідний будівельний матеріал, за допомогою якого вони могли найбільш виразно для свого часу уявити стан того чи іншого юридичного інституту. Тому частина зібраного матеріалу, мабуть, просто не увійшла до Кодексу через дублювання, або сумніви у його надійності, або ж невиразності чи просто непотрібності для цілей укладачів Кодексу.

З цієї причини багато конституцій є скороченими в Кодексі: з них вибрано лише те, що могло охарактеризувати той розділ права, в титул якого уміщувався даний уривок.

Появу конституцій можна розподілити на декілька чітко визначених етапів: з 313 по 360 р., з 360 по 363 р., з 364 по 393 р., з 394 по 435 р. При цьому на період з 313 по 360 р. припадає 32 конституції, з 360 по 363 р. – одна конституція, з 364 по 393 р. – 52 конституції, з 394 по 435 р. – аж 116 конституцій. Таким чином, можна зробити висновок, що динаміка появи конституцій дещо нагадує процес

формування *ius gentium* і *ius honorarium*, тобто прослідковується рух від конкретних проблем до конкретних рішень. Це є додатковим підтвердженням тези про те, що імператорське законодавство про церкву є закономірним етапом розвитку римського права.

Щодо авторства конституцій слід зазначити, що його аналіз приводить до висновку про деяку односторонність, оскільки авторство більшості конституцій належить імператорам, які або лояльно ставилися до християнства, або були щирими прихильниками християнської церкви. Так, автором 16 законів є Костянтин Великий, 5 – Констанцій і Констант, 7 – Констанцій, 4 – Констанцій і цезар Юліан, 1 – Констанцій і Юліан, 6 – Валентиніан I і Валент, 3 – Валентиніан I, Валент і Граціан, 4 – Валент, Граціан і Валентиніан II, 24 – Граціан, Валентиніан II і Феодосій I, 14 – Валентиніан II, Феодосій I і Аркадій, 6 – Феодосій I, Аркадій і Гонорій, 39 – Аркадій і Гонорій, 13 – Аркадій, Гонорій і Феодосій III, 47 – Гонорій і Феодосій III, 5 – Феодосій III і Валентиніан III цезар, 6 – Феодосій III і Валентиніан III.

Структура законів є стандартною і складається з трьох частин:

- 1) перша містить ім'я, титул автора (авторів) і вказівку того (тих), кому адресовано закон;
- 2) друга частина – це, власне, зміст конституції;
- 3) у третій частині зазначено місце видання, дату і рік, місце отримання.

Також є закони, що містять: а) тлумачення і пункти до основного тексту (2, 44); б) тлумачення (2, 2, 12, 23, 35, 39); в) пункти (2, 14, 27, 42; 4, 5-7, 9; 5, 30, 34, 36, 40, 52, 54, 57, 58, 65, 66; 6, 4, 6; 7, 2-4, 7, 8; 8, 20, 25; 10, 1, 12, 13, 20), г) примітки, що закон з'явився після інших повідомлень (*post alia* – після іншого), або що норми слід застосовувати, діяти аналогічно змісту та сенсу того, що передбачено законом.

У Кодексі зустрічаються закони, які взаємовиключають один одного. Так, наприклад, конституція Валентиніана II (XVI, 1, 4-386) надає свободу зборів аріанам, а поруч в тій же книзі, але іншому титулі (XVI, 5, 6-381; 11-383; 12-383) поміщені закони, що забороняли такі збори. В цьому випадку, мабуть, діяв сформульований принцип Модестином, відповідно до якого більш ранній закон відмінявся виданим пізніше [6]. Використовуючи цей принцип читачі Кодексу могли визначити для себе сучасний стан права. В той же час, не діюча з одного питання, але тим не менш

включена до Кодексу конституція, зберігала значення по іншому, позначеному в титулі, для характеристики якого вона і займала в ньому певне місце. При біглому читанні часто створюється враження, що багато конституцій повторюють одна одну, навіть буквально мусирують одне і теж положення. Проте, при уважнішому погляді виявляється, що кожна конституція несла в собі нехай малу, але частку нового, інший акцент, нюанс, штрих, доповнення. Для сучасного читача було б звичніше, щоб це було виражено більш сконцентровано, без зайвої риторики і повторів, більш теоретично і раціонально.

Кодекс Феодосія має в історії дуже велике значення. По-перше, він є найціннішим джерелом внутрішньої історії IV та V ст. ст. взагалі. По-друге, охоплюючи епоху, протягом якої християнство стало державною релігією, законодавча збірка Феодосія підбиває підсумок того, що нова релігія зробила у сфері права, які зміни вона внесла в юридичні відносини [1, с. 160].

Будучи опублікованим, Кодекс набув статусу минулого закону (*ius vetus*). Конституції IV – початку V ст., що не увійшли до нього, формально втратили силу і офіційно не могли бути використані для обґрунтування судових рішень [13]. Проте, вони продовжували зберігатися в судових архівах і приватних колекціях і, можливо, на практиці продовжували використовуватися. Принаймні, коли в 529-534 рр. Юстиніан проводив свою кодифікацію, до його Кодексу було включено немало конституцій, які не були прийняті комісією Феодосія. Б. Сіркс вважає, що оголошення Феодосієм II недійсними не включених до Кодексу конституцій торкалося тільки східної імперії [14, с. 270-271]. Але ратифікація Кодексу на заході з 1 січня 439 р. повинна була означати, що пов'язані з ним норми поширювалися по всій імперії. Включені до Кодексу закони навіть обмеженого, місцевого застосування ставали загальними законами – *leges generales et edictales* [13]. А згідно з прийнятими нормами, загальні закони застосовувалися в усій Імперії. Тому для юристів-практиків V ст. не мали значення ні походження конституцій, ні факт кодифікування на Сході. Усі конституції Кодексу придбавали силу для усіх частин імперії [2, с. 251].

У східній частині імперії дія Кодексу Феодосія припинилася після публікації Кодексу Юстиніана в 534 р. На заході його активно рецептували юристи варварських королів, що утворили королівства на території Римської імперії.

Література:

1. Васильев А. А. История Византийской империи. Время до Крестовых походов (до 1081 г.) / Вступ. статья, прим., науч. редакция, пер. с англ. А. Г. Грушевого. – СПб.: Изд-во "Алетейя", 1998.
2. Коптев А. В. Кодификация Феодосия и ее предпосылки // Древнее право = *Ius Antiquum*. – М.: Спарк, 1996. – № 1.
3. Липшиц Е. Э. Юридические школы и развитие правовой науки // Культура Византии. – М., 1984. – Т. 1.
4. Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. А. Онишка. – Львів: Літопис, 2002.
5. Пахман С. В. История кодификации гражданского права / Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2004.
6. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана: Очерки по истории составления и общая характеристика. – М.: Гос. издат. юрид. лит., 1956.
7. Покровский И. А. История римского права. – 2-е изд., испр. и доп. – Петроград: Издание Юрид. книж. склада "Право", 1915.
8. Харитонов Т. Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій пол. VI ст. н. е. (Систематизація Юстиніана): Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Одеса, 2003.
9. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса: Юридична література, 2000.
10. Хвостов В. М. История римского права. – М., 1910.
11. Цицерон. О государстве. О законах // Цицерон. Диалоги: пер с лат. – М.: "Наука", 1966.
12. Шестаков Ф. Лекции по истории Византии. – Ч. 1. – 2-е изд. – 1915.
13. *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis*, ed. Krueger P., Mommsen Th.: Berolini, 1905.
14. Sirks B. From the Theodosian to the Justinian Code // *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*. Perugia, 1986.
15. *Gesta Senatus Romani de Theodosiano publicando* / Mommsen Th., B., 1901.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ОДЕСИ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.

В статтє говорится о заселєнии южного края Российской империи различными группами населения (греки, евреи, армяне, немцы, болгары, поляки), о путях их прибытия в регион, о конфессиональной принадлежности, экономическом состоянии колоний и политике российского правительства, а также рассматривается определение понятия "национальное меньшинство".

In the article talked about settling of south edge of the Russian empire by the different groups of population (Greeks, jewries, Armenians, Germans, Bulgarians, Poland), about the ways of their arrival in a region, about confessions belonging, economic state of colonies and policy of the Russian government, and also determination of concept "national minority".

Поняття "національна меншина" до сьогодні не є повністю визначеним у наукових колах. У зв'язку з цим слід виходити з того, що національна меншина включає певну групу громадян країни (або не громадян, які постійно проживають на її території), яка поступається в чисельному відношенні решті громадян, не займає домінуючого місця у суспільстві, що обумовлює відстоювання цією групою своїх політичних прав і встановлення засобів юридичного захисту. Означена група є достатньою для впливу на політичне життя регіону компактного проживання національної меншини або країни в цілому. Залежно від політики держави щодо національних меншин (асиміляційної чи плюралістичної) відбувається її самовідтворення і розвиток, а до цього відповідно формується позиція щодо держави. Важливою ознакою національної меншини є також те, що вона прагне зберегти свої особливості в мові, культурі, релігії, для чого створює спеціальні інституції, національно-культурні центри, освітні або благодійні товариства тощо.

Вже у XV – XVI ст. розпочалося захоплення земель, які Московська держава вважала для себе життєво необхідними. Приєднані території використовувалися в якості джерела сировини та постачання продуктів харчування. Будь-які прояви непокори суворо каралися. Поряд із цим, з метою кращої асиміляції підкорених народів уряд шукав співробітництва з лояльними представниками панівних верств того чи іншого народу, які пізніше були інтегровані та прийняті до аристократії імперії.

Для обґрунтування своєї агресивної політики в офіційних документах російський уряд широко використовував релігійні та місіонерські гасла. Це, наприклад, просвітництво "бусурман" (Казанське та Астраханське ханства); захист одновірців (Грузія, Вірменія, Україна, Польща); викорінення язичництва, навернення до "справжньої віри" та впровадження просвітництва (Північний Кавказ, Сибір).

Заселення Південної України проводилось з метою створення як економічного, так і військового кордону, який водночас мусив відігравати роль плацдарму для подальшого просування на Південь.

У зв'язку з цим, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на території Південної України сформувався багатоетнічний склад населення, який складався, у тому числі, з представників національностей, що становили значну частку населення Одеси – греки, євреї, вірмени, німці, болгари, поляки.

Шляхи їхнього прибуття до регіону були різними. Грецьке населення Одеси позначалося від самого початку існування міста наявністю представників різних соціальних прошарків. Заможні греки приїздили сюди в якості торговців, головним чином з метою заробити на торгівлі хлібом. Поряд із цим, частина греків залишилася у місті внаслідок створення, а згодом – ліквідації грецьких військових одиниць – батальйону, дивізіону. Протягом певного часу вони мали статус військових поселенців. Поляки і євреї були мешканцями Правобережної України, приєднаної до імперії внаслідок розділів Речі Посполитої. Безпосередньо до Одеси та навколишніх територій вони потрапляли внаслідок особистих торговельних інтересів. Євреї, крім цього, ще до утворення міста, були мешканцями невеликих сіл поблизу Хаджибейської фортеці. Отже, євреї були або "внутрішніми мігрантами", або навіть місцевими мешканцями. Вірмени, так само, як і поляки, прибували до Одеси, в основному, за власним бажанням через торговельні інтереси, користуючись дозволом імперського уряду на переселення з Григоріополлю, Туреччини та окремих частин Російської імперії.

Представники болгарської етнічної спільноти потрапляли на територію Одеси частково внаслідок самостійної міграції з турецької території, частково внаслідок заохочення з боку царського уряду й утворили тут, в основному, колоністський стан. Переселення німців і утворення їхніх колоній було цілком урядовою справою. Проте на територію міста з навколишніх колоній вони прибували вже за власною ініціативою.

Важливим показником правового стану національної меншини є її право на використання рідної мови та здобуття освіти.

Освітня система Російської імперії протягом XIX ст. була спрямована на те, щоби тримати підданих у покорі престолу; реалізувалось це за рахунок зв'язку освіти з православною церквою.

У програмах державних приходських училищ, у державній гімназичній освіті та університетах були відсутніми дисципліни, які стосувалися б вивчення мов "іногородців" або інших представників неросійської людності.

На матеріалах міста Одеса яскраво простежується політика російського уряду щодо національних меншин відповідно до їхньої конфесійної приналежності, у тому числі в галузях права на освіту та права на користування рідною мовою. Так, представники православних конфесій – греки й болгары – користувалися певними пільгами порівняно з представниками неправославного населення, особливо у першій половині XIX ст. Греки та болгары мали право на користування рідною мовою та на отримання освіти рідною мовою, що закріплювалося на законодавчому рівні.

На відміну від греків, одеські болгары спрямовували більшість своїх зусиль на допомогу балканським болгарам, а не на розвиток болгарської освіти саме в Одесі.

Протягом другої половини XIX ст. політика уряду змінюється у бік більш суттєвої асиміляції. Проте в цей час, завдяки окремим меценатам, освіта греків та болгар у державних навчальних закладах підтримувалася шляхом надання стипендій.

На рівні уряду чинилися певні перешкоди щодо вірменської (вірмено-григоріани), польської (римо-католики) та німецької (лютерани) релігійної освіти. Вони не отримували ніякої державної допомоги; відбувалися постійні зволікання з виділенням земельних ділянок для будівництва шкільних закладів; вимагалася звітна документація, як те було заведене для світських навчальних закладів, чим порушувалися закони та традиції згаданих конфесій. Уряд, таким чином, намагався постійно контролювати неправославні навчальні заклади.

Освітні заклади світського характеру (наприклад, німецьке реальне училище св. Павла) були позбавлені тих прав, які надавалися державним освітнім закладам того ж рівня. Показовим є те, що з метою отримання цих прав німецькому реальному училищу необхідно було відмовитися від німецької мови навчання і перейти на російську.

Всі навчальні заклади представників національних громад утримувалися власним коштом – за рахунок, переважно, заможних членів громади, пожертвувань, відрахувань відсотків від прибутків комерційних закладів. Зокрема, на надання прав німецькому реальному училищу, навіть коли воно відмовилося від німецької мови викладання, уряд погодився лише за умови, що утримання його візьме на себе євангелічно-лютеранський приход.

Найбільш обмеженими в правах, у тому числі й на освіту, в Російській імперії були представники іудейського віросповідання – євреї, що офіційно закріплювалося законодавчими актами. В останній третині XIX ст. внаслідок зміни офіційної урядової політики щодо євреїв та декількох погромів, що відбулися в країні, у тому числі, в Одесі, було впроваджено невеликі відсотки на єврейське навчання у навчальних закладах усіх рівнів. Проте варто зауважити, що в Одесі, завдяки передусім підтримці місцевої влади (наприклад, М. С. Воронцов), єврейська освіта зберегла свої позиції.

Ситуація з конфесійною приналежністю національних меншин в Одесі частково відображала загальноімперську конфесійну політику. Це відбивалося передусім у ставленні до православних народів – греків та болгар. Грекам навіть надавалися гроші на будівництво церкви без необхідності повернення. Між виникненням громад та реалізацією декларованого права на свободу віросповідання проходило відносно небагато часу.

Російський уряд вміло використовував греко-болгарські розходження: церкви, що відкривалися в болгарських колоніях, від початку були орієнтовані не на Константинополь, а на Москву, що виходило із загального контексту російської політики стосовно представників неросійських народів і дозволяло набагато краще контролювати, у тому числі у конфесійному плані, болгарське населення.

Стосовно німецької лютеранської та вірменської національних громад Одеси політика була не такою сприятливою. Дозволу на будівництво храмів тут доводилось чекати набагато довше. "Державний кошт" був тільки позикою, яку необхідно було повертати, що відрізняло німців-протестантів від, наприклад, православних греків. Коштом прихожан будувалася і вірменська церква. Уряд Російської імперії турбувався щодо збереження або впровадження панівної ролі православної церкви на новопридбаних землях, а, отже і про підтримання її прибутків на належному рівні.

Деякі відмінності у порівнянні із загальнодержавною політикою мали місце у правовому становищі римо-католиків та іудеїв: ставлення до них в Одесі було більш лояльним, ніж в інших регіонах імперії. Іудеї при цьому лишалися, як вже згадувалося, найбільш обмеженими в правах порівняно з представниками інших конфесій.

До економічної діяльності національних меншин будь-якого віросповідання уряд Російської імперії ставився більш прихильно, ніж до їхньої релігійної або освітньої діяльності. Пояснювалось це, безумовно, тим, що торговельні заклади та промислові підприємства, впроваджені представниками національних громад в Одесі, приносили певні прибутки. Уряд цим активно користувався: надання урядових позик під певні відсотки від прибутків було звичною справою, хоча й прикривалось іншою фразеологією.

Правове становище болгарської, грецької, німецької національних меншин Одеси щодо їх промислової та торговельної діяльності, регулювалось державними законодавчими актами в залежності від інтересів уряду.

Стосовно осіб іудейського віросповідання уряд проводив подвійну політику – сприяння розвитку їхньої економіки поєднувалось з утриманням єврейської економічної ініціативи в певних межах, щоб запобігти конкуренції православному населенню. Це відбивалось в обмеженні єврейської економічної діяльності, як в галузі аграрній, так і промисловій, "межею осілості"; у наданні переваги християнам за рівних умов тощо. Ставлення уряду до одеських євреїв було більш ліберальним, що забезпечувалося суттєвою підтримкою їхньої економічної діяльності місцевою владою.

Внутрішнє самоврядування в межах національних громад міста Одеса та навколишніх територій відбивалося у декількох формах, які дещо змінювалися протягом XIX ст. Для першої половини століття характерними були торговельні товариства (поляки), кагали та об'єднання навколо синагог, наприклад "Святое погребальное братство", "Общество для посещения больных" и "Неугасимая лампада" (євреї), ремісні об'єднання з власними управлінськими структурами (німці), комісія в межах магістрату (греки). Протягом століття, у зв'язку із змінами у політиці уряду, відбуваються зміни й у системі внутрішнього самоврядування національних меншин на території Одеси. У другій половині XIX ст. осередками національного життя, які певною мірою здійснювали управлінські функції, були релігійні установи, частково цехові організації (німці, євреї) та благодійні товариства (німці, євреї, греки, поляки, болгари).

Важливим показником правового стану національної меншини були також можливості для її представників брати участь у самоврядуванні на рівні населеного пункту, зокрема міста.

Представники національних громад Одеси, особливо єврейської, грецької та німецької брали досить активну участь у системі міського самоврядування. Вони були серед гласних міської думи після реформи 1863 р. Найбільшим було їхнє представництво в діяльності купецької, міщанської та ремісної управ.

Уряд Російської імперії намагався не допустити представників інших народів, особливо "іновірців" до участі у владних структурах. Цим обумовлена невелика доля їхніх представників у магістраті Одеси вже в першій половині XIX ст.

В середині століття відбувається певне покращення становища національних меншин щодо представництва у місцевій владі. Протягом другої половини XIX ст. уряд поступово зменшує представництво у владі нехристиянських народів – головним чином, євреїв та мусульман. Щодо представників християнських неправославних конфесій – лютеран, римо-католиків, то формальних заборон щодо їхньої участі у місцевому самоврядуванні не існувало.

Особи, які належать до національних меншин, реалізують свої права в певних організаційно-правових формах, закріплених у відповідних законодавчих актах тих держав, де вони мешкають.

Першим спеціальним документом незалежної України, в якому визначались основні засади її етнополітики, стала Декларація прав національностей України (1 листопада 1991 р.). Вона проголосила рівноправність всіх етнічних складових українського суспільства, зокрема: рівні політичні, економічні. Соціальні та культурні права; заборону дискримінації за національною ознакою; зобов'язання держави щодо створення належних умов для розвитку всіх національних мов і культур; вільне користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя; право на громадські об'єднання. Саме на реалізацію Декларації прав національностей України 25 червня 1992 р. було ухвалено закон України "Про національні меншини в Україні" [1].

Закон містить визначення самого поняття "національна меншина" як групи громадян України, "які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою". Закон окреслив права національних меншин: право на національно-культурну автономію (користування і навчання рідною мовою, вивчення рідної мови в державних навчальних

зкладах або через національно-культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, задоволення потреб в літературі, мистецтві, засобах масової інформації), право обирати або призначатися на рівних засадах на посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого та регіонального самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях; право на збереження життєвого середовища в місцях їх історичного і сучасного розселення; право вільно обирати та відновлювати національність; право встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими організаціями за межами України, отримувати від них допомогу. Отже, закон зафіксував конкретні права меншин за винятком права на заснування національно-територіальних одиниць [2].

Національні меншини як складова частина українського народу є повноправними учасниками та суб'єктами політичного процесу. Конституція України створює для цього загальні передумови, проголосивши народ з усією його національною багатоманітністю носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні. З теоретичної точки зору національні меншини, які проживають на терені країни, за наявності культурних, побутових відмінностей, різних форм ментальності у процесі свого взаємозв'язку набувають системної єдності, трансформуючись у певну організаційну цілісність. Остання являє та проявляє себе зовні спільними інтересами і вступає у взаємозв'язок з державою. При цьому слід зазначити, що будь-яка організація має певну структуру, навіть у тому випадку, коли ця структура ніким не затверджена та нікому невідома. Структура буде життєздатною лише тоді, коли вона функціонує на основі використання природного потенціалу самоорганізованої системи, з урахуванням її власних законів [3].

Література:

1. Трощинський В. Правове регулювання розвитку національних меншин України // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип. 8. – К, 1999. – С. 126 – 137.
2. Рафальський О. О. Поняття "національна меншина" в етнополітичному дослідженні // Наукові записки ІПіЕНД. – 1999. – Вип. 8. – С. 176 – 183.
3. Римаренко Ю., Волошин Ю. Конституційно-правові засади національно-культурної автономії національних меншин в Україні: Проблеми теорії та практики // Вісник Академії правових наук. – 2001. – № 2. – С. 42 – 48.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТА АНТИЄВРЕЙСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА В УКРАЇНІ (1880 – 1907 рр.)

В данной статье рассматриваются вопросы правового статуса еврейского населения и антиеврейская политика российского самодержавия в Украине в 1880 – 1907 гг. Автор статьи обосновывает, что евреи были одной из самых многочисленных этнических групп в Украине, и, вследствие специфических условий расселения, их занятий, евреи в значительной степени определяли характер и структуру экономических и правовых процессов в Украине и способствовали значительным сдвигам в сфере правового регулирования общественных отношений в Украине в исследуемый период.

The article deals with urgent legal matters of legal status of jewish population and antijewish policy of Russian autocracy in Ukraine (1880 – 1907). The author of the article proves that Jews were one of the biggest ethnic groups in Ukraine, and due to specific conditions of settling and their occupations Jews considerably defined the character and the structure of economical and law processes in Ukraine and also helped considerable improvements in the sphere of law policing social relations in Ukraine those period.

Об'єктом дослідження є правове становище єврейської національної меншини в Україні, а безпосередньо предметом законотвірності формування зміни та розвитку її правового становища у 1880 – 1907 рр.

Метою дослідження є комплексний науковий аналіз особливостей правового становища єврейської спільноти на різних етапах розвитку України.

Актуальність даної статті обумовлена кількома чинниками: по-перше, саме в цей час євреї були однією з найчисельніших етнічних груп в Україні; по-друге, внаслідок специфічних умов розселення та занять євреї значною мірою визначали характер і структуру економічних та правових процесів в Україні; по-третє, зміна правових норм призвела до суттєвих зрушень в соціально-правовому житті єврейства, до появи радикальних суспільно-правових змін, що впливали на зміну правового статусу єврейського населення в Україні в цей період.

Наукова новизна обґрунтовується тим, що в даній статті зроблений аналіз правового забезпечення функціонування єврейської громади в контексті етнополітичного процесу на підросійських та українських землях за часів російського самодержавства.

В Росії антиєврейські тенденції почали посилюватись уже в сімдесятих роках як в урядових, так і в суспільних колах. Цьому сприяла вдала економічна діяльність євреїв та ріст кількості учнів з числа євреїв у середніх і вищих навчальних закладах.

На території України особливо загострилась конкуренція та напруга між успішними християнськими міськими елементами і сільськими багатіями, які після відміни кріпосницького права стали займатися торгівлею та лихварством, з одного боку, і євреями, участь яких у господарському житті країни досягла в шістдесятих-сімдесятих роках великих розмірів, з другого боку. З початку царювання Олександра III організаторами погромів були пущені слухи, що цар дозволяє "бити жидів" через помсту за вбивство його батька "єврейськими революціонерами". А коли розпочались погроми, уповільнена і непевна поведінка властей ще більше утвердила цю думку, а особливо після заяв деяких царських чиновників, які покладали головну відповідальність за погроми на самих же євреїв, немовби винних у спалаху "народного гніву".

У періоді, що розглядається, в політиці царського уряду щодо євреїв можна виділити два етапи. Перший із них охоплює 1881 – 1894 роки, коли реакційна політика Олександра III ознаменувалась посиленням великодержавного шовінізму. Єврейські погроми та ряд інших правових злочинів були вираженням національної політики царизму цієї епохи.

Другий етап датується 1894 – 1905 рр. У другій половині 90-х років, коли почали проявлятися нові явища в соціально-економічному житті країни, у політиці уряду, у суспільно-політичному русі антисемітська орієнтація царя Миколи II та його оточення набули ще більш жорсткого характеру. Вона проводилась в умовах кризи самодержавства, в основі якої лежав розлад стосунків у країні, загострення класової боротьби.

Особливе місце у політичній боротьбі цього періоду царизм відводив так званому чорносотенському рухові, куди входили десятки союзів та організацій, найбільшими із яких були Російське зібрання, Монархічна партія, Союз російського народу та Союз Михаїла Архангела. Значне місце в ідеології чорносотенців посів

антисемітизм. Вони твердили, що євреї вибрали Росію у якості вторгнення і вважали, що країна буквально осаджена ними [2, с. 3].

Царизм слідував за єврейським питанням та взяв участь у розділі Польщі. До складу Російської імперії була включена територія із значною кількістю єврейського населення. В останньому періоді царювання Олександра II у керівних колах став переважати реакційний напрямок, хоч ліберальні політичні діячі ще користувались відомим впливом; боротьба між ними і реакціонерами не припинялась аж до вбивства царя народовольцями 1 березня 1881 року. Його наступник Олександр III під впливом свого наставника Победоносцева заявив у маніфесті від 29 березня 1881 року, що він піде шляхом зміцнення самодержавства і категоричного опору всіляким ліберальним ідеям.

За короткий період між вступом нового царя на престол і оголошенням його політичного маніфесту на Україні спалахнули жорстокі антисемейські погроми. Вони почалися в Єлизаветграді, швидко розповсюджуючись по інших містах і містечках, дійшовши до Києва. На початку травня в Одесі розпочався погром. Протягом весни та літа 1881 року постраждало більше ста єврейських общин. Сам факт такого швидкого розповсюдження погромного руху, без сумніву, свідчить про те, що він був організований зверху. У це була вплутана таємна придворна кліка, що мала на меті боротися всіма засобами з прогресивним та революційним рухом і наміри підпорядкувати в майбутньому своїй лінії політику уряду. І дійсно, серед ватажків банд виділялись заколотники, прибулі із внутрішніх областей Росії.

Перепис 1897 року нараховував у Росії більше 5 млн. євреїв, і до 1913 року їхня кількість досягла 6,8 млн. Це становило більше 4 % населення країни, і царизм проявляв до євреїв особливу увагу. Їхнє правове становище мало унікальний вигляд навіть на тлі загального безправ'я. Більше, ніж півтисячі параграфів, правил, циркулярів, роз'яснень регламентували життя російських підданих іудейського віросповідання. Їм заборонялося бути на державній службі, брати участь у земському та міському самоуправлінні, бути присяжними засідателями тощо. Існували відсоткові норми для учнів-євреїв, єврейське населення не мало права жити поза межею осілості, яка включала 26 губерній. Найбільш суворим був режим у 15 російських губерніях межі осілості. Тут євреї не могли проживати у сільській місцевості, одночасно їм було ускладнено доступ до великих міст.

Чорносотенці наполягали, при явному поступництві царської адміністрації, на більш жорсткому антисемітському законодавстві. Вони вимагали позбавити євреїв права голосу, вигнати їх із усіх навчальних закладів, де навчаються християнські діти. Одночасно євреям забороняли відкривати власні навчальні заклади. Список закритих для євреїв професій та промислів охопив майже всі види людської діяльності. Чорносотенці вимагали, щоб усі євреї, які живуть у Росії, негайно були визнані іноземцями без будь-яких прав і привілеїв. Преса чорносотенців прямо закликала: "Жидів слід поставити в такі умови, щоб вони постійно вимирали". У своїй передвиборчій програмі чорносотенці обіцяли, що піднімуть питання про створення єврейської держави і будуть сприяти переселенню туди євреїв "яких би матеріальних жертв це б не вимагало від російського народу" [12, с. 95].

Неусталеність і непоследовність політики щодо єврейства неодноразово визнавалась самим урядом. Через сто років після першого "Положення про євреїв", виданого в 1804 році за Олександра I, комітет царських міністрів у доповіді від 3 травня 1905 року підводить наступний підсумок цьому столітньому експерименту над живими людьми: "У ставленні уряду до єврейського питання не засвоєно такого твердого, стійкого керівного начала, яке, будучи раз прийняте, проводилося б уже цілком послідовно і чітко визначало характер внутрішньої стосовно євреїв політики. Питання це до цього часу видається повністю не розробленим і ще очікує свого вирішення" [8, с. 8].

Серед мотивів правообмежень для євреїв історично першим і тривалий час панівним був мотив релігійний. Протягом XVIII століття було видано чотири укази про виселення євреїв із Росії, і мотивом заходу став той факт, що євреї "зрадили Христа Спасителя". Для надання більшої вагомості інколи додавалось нічим не обґрунтоване звинувачення євреїв у тому, що вони "спокушають православних у свою віру".

У XIX столітті головними підставами для правових обмежень стали висувати мотиви економічного порядку. Євреїв починають звинувачувати в "експлуатації сільського населення" і в "розхитуванні селянського благоустрою". Ласим об'єктом цих звинувачень були євреї, що утримували шинки, але "вроджені" нахили до "торгівлі", "лихварства" і подібні вади знаходили у всіх євреїв як таких. В одному з численних урядових проектів вирішити єврейське питання пропонувалось шляхом поділу всіх євреїв за родом їхніх

занять, а саме: на "корисних" і "некорисних", до того ж "корисними" визнавались тільки євреї-ремісники і робітники, а євреї-лавочки і торгові посередники зараховувались до категорії "некорисних". Починаючи з початку 90-х рр. XIX століття звичайним приводом для утисків євреїв стає огульне звинувачення всього російського єврейства у політичній неблагонадійності.

Не лише відверті антисеміти і натхненники єврейських погромів були впевнені у тому, що кожен російський єврей – брехливий або потенційний революціонер. Такої думки дотримувались мало не всі представники вищої адміністрації.

Особливо гостро "єврейське питання" постало в період реакційних перетворень 1880-90 рр. "Контрреформи" Олександра III, покликані зупинити зростаючі в країні антиурядові настрої і посилити роль помісного дворянства, що втрачало свою політичну та економічну владу, знаменували собою значний відхід самодержавного уряду і права назад, до власне кріпосницьких порядків.

Комісія Палена, вивчивши матеріали про погроми 1881 – 1884 рр., відзначала, що серед селян підтримувалась думка царського указу "бити жидів" і що євреї затримують загальну ходу життя і гальмують благочинні починання уряду. "Інертність позиції [уряду] лише переконувала маси у безкарності погромів", – робить висновок один із дослідників проблеми [4, с. 321].

На початку 1880-х років царський уряд узяв курс на "удосконалення" антиєврейського законодавства. Так у 1882 році були прийняті "Тимчасові правила". Цей проект був розроблений особливим "комітетом про євреїв", заснованим у 1881 році графом Ігнат'євим. На чолі комітету стояв товариш міністра внутрішніх справ Д. Готовцев. Відповідно до вищеназваного документа передбачалось "виселення євреїв у межу осілости із сільських місцевостей, заборонялась купівля земель і земельних угідь, заняття питною торгівлею" [4, с. 322]. Особливі політичні погляди спонукали комітет наочно показати сільському населенню, що уряд турбується про відгородження його від експлуатації євреїв. Однак проти цього проекту з категоричною критикою виступив міністр фінансів Бунге: "Цей крутий захід, без сумніву, спричинить до великих ускладнень в уряді стосовно політичного становища держави, створить масу невдоволених облич не тільки між євреями, але й серед іншого населення, що мало торгівлі зносини з ними" [3, с. 159]. Бунге підтримав міністр юстиції Д. Набоков і міністр державного майна М. Островський. У зв'язку з цим на засіданні кабінету міністрів

граф Ігнат'єв вимушений був піти на поступки і відмовитися від виселення євреїв із сіл і хуторів, обмежившись заборонаю євреям надалі там не поселятись. За євреями збереглося право займатися питною торгівлею.

Закон від 3 травня 1882 року фактично скоротив територію межі осілости, у всякому разі на 90,4 %, утворивши немовби межу всередині "межі" і до крайності посиливши колишню скупченість євреїв у містах і містечках. У результаті основні маси єврейського населення були позбавлені не тільки свободи пересування, але також і права вільного вибору занять та промислів. Прийняття цих правил було прямим наслідком зубожіння дворянського землеробства, а також відображало боротьбу класу землеробів з орендаторами-євреями. Видання "Тимчасових правил" було одним із свідчень того, що самодержавство пішло шляхом звуження своєї соціальної бази та відмови від руху вперед. Його єдиною опорою залишалось старорежимне дворянство.

У досліджуваній період посилюється тенденція втручання російського самодержавства в економічний розвиток країни. Так чи інакше царизм вимушений був брати до уваги побажання великої буржуазії. Царська бюрократія разом з тим надавала їм "кріпосницьке" спрямування і вигляд. Тому, спираючись на російське самодержавство, неєврейська буржуазія, в свою чергу, прагнула використати обмежувальні закони для того, щоб позбутися конкурентів-євреїв. Цим, а також посиленням політики шовінізму можна пояснити створення заборонених зон, масові виселення євреїв із міст. У 1888 році були виселені євреї із Ялти, більша частина яких була вимушена переселитися в "межу" або іммігрувати із Росії.

У самій "межі" із політичних міркувань створювалися губернії, які були предметом особливої турботи адміністрації, мається на увазі очищення їх від "неблагонадійного" єврейського елемента. Євреям заборонялось поселятись у 50-верстній прикордонній полосі уздовж кордонів із Пруссією та Австрією. Особливо відчутним для єврейського населення стало більш суворе застосування на початку 90-х років обмежувальних законів. Почалася реалізація постанови 1882 року про переселення у міста і містечка євреїв, що поселилися після 1882 року у сільських місцевостях. А фактично стали виселяти євреїв, давно осілих там. Ці переслідування супроводжувались найнеприкритішим адміністративним свавіллям. У своїх спогадах С. Вітте писав: "у кого адміністрація не

бере стільки хабарів, скільки у євреїв? Само собою зрозуміло, що при такому стані речей весь тягар антиєврейського режиму ліг на найбідніший клас, оскільки чим багатіший єврей, тим він швидше відкупляється, і багаті євреї інколи не тільки не відчують тягара утисків, а навпаки, певною мірою верховодять, тобто вони мають вплив на вищих членів місцевої адміністрації" [1, с. 212].

Реакційні перетворення періоду політичної реакції остаточно звели нанівець громадські права єврейського населення. Згідно з положенням закону 1890 року "Про земства" євреї були звільнені від участі в земських виборчих зібраннях і з'їздах через "шкідливий" вплив єврейського елемента на хід міського управління. Контрреформи міського положення 1882 року, які позбавляли прав основну масу торгово-промислового стану, за винятком купців 1-ої гільдії, призвели до скорочення кількості виборців, особливо в містах межі осілости. Цим законом звільнялись особи єврейського походження від виборів гласних членів управи, міського голови, він позбавив їх права бути обраними на ці громадські посади. У міських управах повинні були вестись списки осіб які, якби не були євреями, могли б бути обраними у гласні. Згідно цього списку дозволялась присутність в управах євреїв для кожної думи, але не вище однієї десятої загального складу думи, а на практиці кількість цих гласних в крупних єврейських центрах України, таких як Одеса, Київ, Кременчук, Катеринослав, Кривий Ріг та інших містах не перебільшувала половини чи навіть третини цієї норми. У великих містах і містечках, де євреї фактично складали біля половини і більше місцевого населення, представництво їх у міському управлінні було ще слабшим.

Всі ці заходи обмежували і без того вузьку сферу діяльності єврейського населення. Єврейська інтелігенція була позбавлена права влаштуватися на державну службу і тому особливо прагнула до занять вільними професіями. На основі закону 1889 року євреїв перестали допускати в адвокатуру. Багато молодих євреїв, які закінчили університет, були вимушені нелегально займатися своєю професією. У такому ж становищі знаходились євреї-лікарі, яких обмежувати головним чином приватною практикою. Для вступу у вищі навчальні заклади, а також у гімназії і реальні училища існувала "процентна норма": в місцевостях осілости – 10 %, поза "межею" – 5 %, в столицях – 3 % всіх студентів кожного навчального закладу. Політика національного гноблення євреїв була складовою частиною всієї системи державного устрою царської Росії.

Невпевненість і хитання політики російського уряду щодо до євреїв наочно виявлялась у тому, що протягом багатьох десятиріч років майже всі законоположення про євреїв видавались не у звичайному порядку – через Державну Думу, – а як Височайше твердження, "тимчасові правила" чи "тимчасові заходи". Всі вони повинні були діяти лише "надалі до загального перегляду законодавства про євреїв". Та цей скільки разів обіцяний "перегляд" все відкладався, а "тимчасові заходи" продовжували діяти десятки років. Протягом історії обмежувальних законів щодо єврейського населення можна відзначити погіршення правового становища євреїв навіть у епоху вимушених реформ Миколи II. На цей проміжок часу припадає революція 1905 року, маніфест 14 жовтня, чотири Державні Думи. Як же трапилось, що за роки, коли глибоко змінився політичний лад Росії, у політиці самодержавства з єврейського питання панував дух середньовіччя.

Однією з причин, що зробила цей історичний порядок можливим, було ставлення до єврейського питання Миколи II. В. Маклаков писав: "16 листопада 1906 року У Раді міністрів було принципово зачеплене питання про розширення межі єврейської осілості. Головна Рада, звернувшись до відділень Союзу, запропонувала їм просити Государя утриматись від затвердження проекту. Спливли 24 години – і коло ніг Його Величності було 205 телеграм. Ось джерело того внутрішнього голосу, котрий наче ніколи Государя не обдурював" [9, с. 40].

Дуже строго виконувались накази, що забороняли проживання євреїв, особливо у Києві, де поліція періодично, не рідше одного разу на тиждень, влаштовувала нічні облави на євреїв у готелях і постійних дворах, а "безправних" виселяли із міста у місця постійного проживання. Там їх судили за незаконне проживання у Києві.

Новим переслідуванням та утискам піддавалась єврейська інтелігенція. Ці переслідування яскраво відображали азіатську феодальну сутність самодержавства, яке боялося розширення вищої освіти, як джерела виховання нових сил, необхідних для економічного та культурного прогресу країни. У інтелігенції вбачалася загроза революції. В університет приймали не за загальною кількістю вступників, а на кожен факультет окремо, що створювало нові труднощі для єврейської молоді, яка вступала переважно на медичний та юридичний факультети. Посилюючи обмеження щодо євреїв, царизм разом із тим розгортає і погромну агітацію, нацьковуючи темні елементи населення на євреїв. З цією метою

поліція організувала ряд ритуальних процесів, які послужили репетицією до знаменитої "справи Бейліса" епохи столипінської реакції. У 1904-1905 рр. Комітет міністрів робить спробу перегляду обмежувальних законів щодо євреїв. Голова комітету С. Ю. Вітте, без сумніву, був противником цих законів, тому сприятливих для євреїв висновків Комітету міністрів не було удостоєно Височайшим затвердженням. Та з травня 1905 року було лише вказано, що слід би скористатися скликанням довіри народу для вирішення усіх з цієї справи сумнівів [7, с. 8].

Через рік зібралася Перша Державна Дума, але за формою свого існування вона не могла зайнятися єврейським питанням. Підготовлена для роздачі представникам записка Юлія Гессена "Про життя євреїв у Росії" була подана навіть у Думу другого скликання, яка однак також була розпущена раніше, ніж змогла приступити до розгляду цього питання. У Третій і Четвертій Думах, у яких більшість належала октябристам, націоналістам та правим, ставлення до єврейського питання стало зовсім іншим. "Народні представники нового типу, – говорить П. М. Мілюков, – засумнівалися в тому, у чому навіть реакційні міністри внутрішніх справ та реакційні комітети перестали сумніватися, як у єдиному можливому виході" [10, с. 28]. Антисемітизм став улюбленим гаслом усіх демагогів справа, і в Державній Думі їхні лідери вбачали найбільш вигідну трибуну для своєї антиєврейської пропаганди. До Третьої Думи було внесено законопроект про відміну межі осілості, підписаний 166-ма депутатами, але він так і не був прийнятий. Зате у 1912 році Дума прийняла Закон про місцевий суд, куди були включені статті про те, що євреї не можуть бути вибрані мировими та повітовими суддями.

Самодержавство переслідувало єдину мету – відірвати євреїв від участі у загальному революційному русі. За спогадами С. Ю. Вітте, натхненник кишинівського погрому Плеве так відповідав єврейській делегації: "Примусьте ваших припинити революцію, я припиню погроми" [1, с. 215]. Ріст революційного руху примусив уряд хоча б створити враження "пом'якшення" обмежувальних законів проти євреїв. З 1903 року у межі осілості євреям була надана можливість селитися і купувати нерухомість у 101 селищі [5, с. 40].

Таким чином, аналіз конкретного матеріалу свідчить про те, що царський уряд проводив щодо єврейського населення вкрай реакційну політику і ставив єврейських трудящих у дуже скрутне правове становище. Разом із тим ці заходи правового регулювання

здійснювалися у загальному руслі націоналістичної та шовіністичної політики самодержавства і були спрямовані на розкол трудящих за національною ознакою та послаблення зростаючого революційного руху в країні. Дії царського самодержавства обмежували правове та соціально-економічне становище майже усіх верств єврейського населення, що зумовило активну участь євреїв у основних суспільно – політичних рухах Росії того періоду – від революційно-демократичного до буржуазно-націоналістичного та ліберально-буржуазного.

Література:

1. Витте С. Ю. Воспоминания. – М., 1860. Т. 2-е, – 340 с.
2. Земщина [Газета]. – 1911. – 11 августа. – 3 с.
3. Гессен, Ю. Закон и жизнь. Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России. – СПб., 1911. – 187 с.
4. Гессен, Ю. О жизни евреев в России. – СПб.: Общественная польза, 1906. – 135 с.
5. Дубнов С. М. Евреи в России в царствование Николая II (1894 – 1914). – СПб.: Общественная польза, 1922. – 430 с.
6. Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога / Отв. ред. И. Крупник. – М., 1992. – 335 с.
7. Комитет министров о еврейском вопросе. – СПб.: Изд-во "Жизнь", 1905. – 220 с.
8. Кучеров С. Л. Евреи в русской адвокатуре. – Л., 1964. – 104 с.
9. Маклаков В. А. Вторая Государственная Дума (Воспоминания. Современники). – Париж. – 1946. – 148 с.
10. Милюков П. Последние новости. – Берлин, 1921. – 420 с.
11. Степанов С. А. Черная сотня в России (1905 – 1914 г. г.). – М., 1992. – 329 с.
12. Из воспоминаний бывшего киевского губернатора // Стольпин А. А. П. А. Стольпин. 1862-1911. – Париж, 1927. – 214 с.
13. Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России (1797 – 1917). Очерки истории цензуры. – М., 1998. – 790 с.

ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПОЛЬЩІ В ПЕРІОД ЇЇ АВТОКЕФАЛІЗАЦІЇ (1919 – 1925 рр.)

Исследуется правовое положение Православной Церкви в Польше в период провозглашения ее автокефалии. Проанализированы основные статьи Конституции Польши 1921, и положения "Временных правил" регламентирующих правовое положение Православной церкви. Раскрыта специфика взаимоотношений Православной церкви с Польским государством и Московским патриархатом при оформлении ее автокефалии.

The legal status of the Orthodox Church at Poland in the period of autocephalous' proclamation is examined. The basic articles of the Polish Constitution of 1921 and the provision of a "Temporary rules" that regulated the legal status of the Orthodox Church are analyzed. The specificity of the relationships between the Orthodox Church with a Polish state and the Moscow patriarchy during the autocephalous' execution is disclosed.

Постановка проблеми. В період реформування українського законодавства важливою видається гуманізація суспільного життя, та дотримання в державі демократичних прав і свобод людини і громадянина. Тим паче, що Україна в Конституції проголосила себе правовою державою. Досягнути цього можна лише шляхом об'єднання національних і загальнолюдських цінностей та задоволення духовно-релігійних потреб суспільства. Український народ є поліконфесійним з вираженими особливостями культури та духовності. Це ставить перед українською державою проблему врегулювання правого становища релігійних організацій, що існують на її території, дотримуючись при цьому міжнародних стандартів. Важливим, в такому разі, є врахування історичного досвіду для формування правової бази, яка враховуватиме всі аспекти релігійного життя в Україні.

Показовим, у цьому контексті, може стати дослідження правового статусу Православної церкви у Польщі в міжвоєнній період, а саме під час процесу її автокефалізації.

Стан дослідження. В період існування Радянського Союзу задекларована проблема практично не досліджувалася вітчизняною, марксистсько-ленінською наукою.

Досить вагомий внесок у дослідження правового статусу Православної церкви періоду проголошення її автокефалії зробили польські науковці, як міжвоєнного періоду, так і часів Польської Народної Республіки [8, 9, 11, 13]. Однак правові аспекти взаємовідносин Православної церкви з Польською державою висвітлені в них лише епізодично та з явними елементами заідеологізованих стереотипів. Лише окремі польські дослідники, зокрема, М. Папержинська-Турек, у своїх працях показували реальний стан речей у відносинах між Польською державою і Православною церквою [9].

На даний час сучасними вітчизняними та іноземними дослідниками опубліковано ряд праць, що стосуються Православної церкви в Польщі та її автокефалії [1, 5]. Однак, правові аспекти проблеми в них розглядаються переважно в історичному контексті. Вищезазначене дозволяє стверджувати, що дана проблема ще не знайшла належного висвітлення у вітчизняній правовій науці.

Актуальність та недостатнє висвітлення проблеми вітчизняною правовою наукою зумовлює **завдання** дослідження:

- 1) опрацювати праці вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячених даній проблемі;
- 2) проаналізувати архівні матеріали з даної проблематики;
- 3) здійснити правовий аналіз законодавчої бази Польської держави у сфері державно-релігійних відносин;
- 4) висвітлити процес правового оформлення автокефалії Православної церкви у міжвоєнній Польщі.

Виклад основного матеріалу. Концепція побудови взаємовідносин між Польською державою і Православною церквою на засадах автокефалії виникла після отримання Польщею незалежності ще перед остаточним визначенням східних кордонів Другої Речі Посполитої. При побудові своїх взаємовідносин з Православною церквою, Польський уряд керувався основними засадами польської політики у сфері свободи совісті, та бажанням відокремити релігійні організації які існували в Польщі від їх керівних органів, що знаходились за кордоном. Що стосується Православної церкви, то основними цілями які прагнула досягнути Польська влада проголосивши її автокефалію, було відокремлення останньої від Московського патріархату та унеможливлення впливу радянської влади через православне духовенство на населення Польщі. Така позиція обґрунтовувалась складним становищем у якому опинилися Православна церква у Росії після 1918 р. [8, с. 76]. Внаслідок

радянсько-польської війни та боротьби з церквою в СРСР зв'язки з Московською єпархією були утруднені, а сама патріархія знаходилась під жорстоким тиском радянських каральних органів [1, с. 1]. Додатковим, формально-правовим аргументом на користь автокефалії, був Ризький мирний договір, статтями якого державам, учасникам договору, заборонялося втручатися в справи внутрішньої організації релігійних організацій, що знаходяться на території іншої держави, та закріплювалося право церков та релігійних меншин на самостійне вирішення своїх внутрішніх справ в межах чинного законодавства держави в якій вони знаходились [13, с. 115].

Втілюючи у життя ідею автокефалії Православної церкви польський уряд перш за все прагнув отримати згоду на неї у православних єпископів в Польщі, ставлення яких до відокремлення Православної церкви від Москви не було чітко визначеним. З одного боку духовенство хотіло зберегти добрі стосунки з Польським урядом, а з другої очікувало на рішення щодо автокефалії Московського патріарха [9, с. 107]. Польська влада одночасно з перемовинами із польським православним духовенством проводила переговори з Московським патріархом Тихоном (Белавін), становище якого щодо автокефалії було кардинально відмінним від позиції Польського уряду. Він залишався активним прихильником повернення царизму у Росії і прагнув до збереження єдиної Православної церкви. Однак будучи в гострій конфронтації з радянською владою і розуміючи факт повстання незалежної Польської держави, Тихон уникав остаточних рішень з приводу автокефалії. Московський патріарх вважав, що оголошення автокефалії Православної церкви у Польщі було б можливим за умови належності до православ'я всього чи більшості польського населення, а оскільки православні становлять релігійну меншину в Польщі то святі канони Православної церкви не дозволяють надати їй автокефалію [9, с. 107].

Першим кроком до проголошення автокефалії Православної церкви в Польщі стала згода патріарха Тихона на утворення перехідної форми автокефалії – екзархату. В своєму листі Польській владі від 15 вересня 1921р., патріарх Тихон підтверджує надання Православній церкві в Польщі певної автономії та можливість здійснювати управління церковними справами на території Польщі соборові єпископів з екзархом на чолі [6, с. 51], а декретом від 28 вересня 1921 року (№ 1424) патріарх Тихон

призначив свого Екзарха в Польщі в особі тимчасового управителя Варшавської єпархії Г. Ярошевського [5, с. 151].

Недивлячись на певні поступки патріарха Тихона, Московський патріархат прагнув аби Православна церква в Польщі залишалася залежною від Москви. Підтвердженням цього стала ухвала св. Синоду російської Православної церкви від 14 січня 1922 р., що затверджувала внутрішній статут польської Православної церкви [12, с. 59].

За даних обставин, Польський уряд вирішив взяти ініціативу у власні руки, виразом чого стали видані 30 січня 1922 р. "Тимчасові правила про відношення уряду до Православної церкви в Польщі" [4, с. 20]. Зазначені правила обговорювалися з вищими ієрархами польської Православної церкви на Синоді, що відбувся 28-30 січня 1922 р. Даними "правилами" врегульовувалися наступні правові аспекти функціонування Православної церкви: 1) правовий статус Православної церкви; 2) правовий статус митрополита і єпископів; 3) канонічна організація та особові зміни в парафіяльному керівництві; 5) питання мови; 6) проблеми внутрішньої територіальної організації Православної церкви; 7) подальше законодавче врегулювання правового статусу Православної церкви; 8) справа церковних братств; 9) справа підготовки духовенства [11, с. 72].

"Тимчасові правила" мали на меті закріпити правовий статус Православної церкви до моменту прийняття в Польщі закону який би врегулював відносини між державою та церквою згідно з ст. 115 Конституції Польщі. Впровадження такого тимчасового регулювання було продиктоване необхідністю швидкого окреслення правового статусу православ'я, особливо після встановлення східних кордонів Польщі. Даним актом Польська влада прагнула певним чином стабілізувати становище Православної церкви і уніфікувати правила поведінки взаємовідносин держави і церкви [13, с. 121]. "Тимчасові правила" були також одним із етапів на дорозі до автокефалії.

У квітні 1922 р. патріарх Тихон був арештований за свою антирадянську діяльність і відсторонений від управління Православною церквою новоствореним Церковним комітетом, що очолював так звану "Живу церкву" яка була більш лояльною до більшовицької влади [7, с. 73]. Такі зміни призвели до труднощів у взаємовідносинах між Польською владою та Православною церквою, оскільки остання не хотіла приймати жодних рішень без згоди патріарха Православної церкви, а Польські власті, у свою чергу,

рішуче наполягали на найшвидшому проголошенні автокефалії, вказуючи на припинення в Москві канонічної церковної влади і неприпустимості для Польщі, залежності Православної церкви від "безбожної" влади в руках якої знаходився патріарх Тихон і за вказівкою якої у Москві діяв Церковний комітет [5, с. 106].

14 червня 1922 р. відбувся собор вищих ієрархів польської Православної церкви в якому взяли участь також представники влади, які висловили бажання уряду щоби у зв'язку з появою нової церковної влади у Москві польське духовенство прийняло рішення про самостійність Православної церкви на засадах автокефалії. У відповідь Синод прийняв ухвалу яка надавала можливість вищим ієрархам Православної церкви в Польщі самостійно вирішувати усі питання пов'язані з життям церкви та її взаємовідносинами з державою та згідно з ст. 1 "Тимчасових правил про відношення уряду до Православної церкви" з'їзд єпископів зобов'язується не дотримуватись жодних розпоряджень отриманих від новоствореної церковної влади у Москві. Крім цього, Синод висловив свою готовність функціонувати на задах автокефалії та співпрацювати з Польським урядом на основі Конституції, за умови отримання благословення на автокефалію від Константинопольського патріарха та патріархів Православних автокефальних церков в Греції, Румунії та Болгарії, а також Московського патріарха, якщо він знову очолить Православну церкву, або патріархат в Росії буде скасований [6, с. 3]. 10 серпня 1921 р. в Югославії російськими єпископами, які були вигнані з Росії, був скликаний Собор на якому було ухвалено надіслати протест до Константинопольського патріарха та всіх інших Автокефальних церков проти вчинку православних єпископів у Польщі. Вони називали автокефалію Православної церкви в Польщі неканонічною, бо на автокефалію не дали згоди ані всі єпископи в Польщі, ані Вселенський Патріарх [5, с. 153].

В період переговорів Православної церкви і Польського уряду з Константинопольським патріархом, екзарх польської Православної церкви Г. Ярошевський трагічно загинув і місце митрополита одержав Діонісій.

Єпископи які були противниками проголошення автокефалії польським урядом, спільно з лояльним до нього Синодом єпископів, були поступово усунуті від управління церковними справами, а до частини православного духовенства, яке цьому противилося, застосовувалися тактика його застрашування, інтернування і депортація за межі Польщі [6, с. 246]. Проти проголошення авто-

кефалії виступила також Православна церква закордоном, яка в подальшому фактично розірвала стосунки з Православною церквою в Польщі. Проблема незалежності Православної церкви в Польщі поглиблювалась через неспокій і незадоволення православного населення через ревіндикацію православних святинь, зменшення кількості православних парафій і відсутністю врегулювання правового статусу Православної церкви [9, с. 118].

Після повернення до правління патріарха Тихона, митрополит Діонісій разом з Синодом єпископів повторно звернувся до нього з проханням надати згоду на автокефалію. Патріарх відмовив у проханні, аргументуючи канонічним правом, згідно з яким виносити рішення щодо автокефалії може лише Московський собор, а не патріарх, а тим паче Константинопольський патріарх, який не має жодної юрисдикції у цих питаннях. Тихон вказував також на те, що у зв'язку з недостатньою та суперечливою інформацією щодо реального становища Православної церкви в Польщі, він не може виразити згоду на автокефалію, допоки всі обставини і канонічні аспекти щодо неї не будуть представлені всеросійському Синодові Православної церкви [12, с. 100]. Така позиція патріарха Тихона стримувала митрополита Діонісія від остаточного прийняття рішення щодо автокефалії Православної церкви. Сприятливі обставини для таких дій настали лише у 1925 р., коли після смерті патріарха Тихона його наступника патріарха Петра арештувала радянська влада і він не міг виконувати свої функції [13, с. 121]. Це призвело до унеможливлення до 1927 р. відносин між Православною церквою в Польщі та Московським патріархатом.

У 1925 р. патріарх Константинопольський Костянтин VI, рішенням від 13 лютого повідомив духовенство всіх православних церков про визнання Автокефальної Православної церкви в Польщі та надіслав митрополиту Діонісію офіційну копію Томосу (декрету) [11, с. 95-96].

17 вересня 1925 р. соборі св. Марії Магдалени в Варшаві представники патріарха єкуменічного і митрополити візантійські у влаштованій польським урядом урочистій обстановці оголосили прийнятий Томос, яким надавалася автокефалія Православній церкві в Польщі [6, с. 29]. Через відсутність при зачитанні Томосу офіційних представників Московського патріархату та представників інших Православних церков закордоном, інтерпретація факту оголошення автокефалії в 1925 р. була різною. Польський уряд вважав факт

проголошення Томоса актом остаточного надання Православній церкві можливості самостійно вирішувати свої справи. В зв'язку з цим вищі ієрархи Православної церкви визнали офіційно Томос за достатню підставу до організації Православної церкви на засадах автокефалії. Цей факт знайшов підтвердження у впровадженні Синодом назви Польська Автокефальна Православна церква (статут прийнятий 13.04., 5.06., 1.12.1925 р.) [10, с. 12].

Така позиція Синоду давала можливість церковній владі порозумітися не тільки з Польським урядом, але й врегулювати правове становище Православної церкви з врахуванням її інтересів. Польські власті, з свого боку, в особі міністра віросповідань С. Грабського, задекларували, що будуватимуть відносини з Православною церквою дотримуючись трьох основних принципів: повна свобода внутрішнього життя церкви; лояльність держави до церкви; повна повага до свободи віросповідання і організації релігійного життя [5, с. 136].

В грудні 1925 р. митрополит Діонісій, опираючись на рішення Синоду, вніс до міністерства віросповідань меморандум, в якому домагався змін у політиці уряду по відношенню до Православної церкви, перед усім скасування "Тимчасових правил" і законодавчого врегулювання відносин між Польською державою і Православною церквою [6, с. 154-163].

Становище наступників покійного митрополита Тихона у Москві до автокефалії Православної церкви у Польщі залишалось незмінним. Проголошення автокефалії викликало їх гостру критику. Аргументація такої позиції базувалась на тому, що патріарх Тихон давав благословення лише на автономію Православної церкви у Польщі, а тому автокефалію слід визнати недійсною та неканонічною. Московські вищі ієрархи пропонували Діонісію відкласти справу автокефалії до скликання Всеросійського собору [6, с. 49-51].

У відповідь на нищівну критику з боку Московського патріархату 27 жовтня 1930 р. православний Синод в Польщі вирішує припинити контакти з Московським патріархатом.

Важливим аспектом проголошення автокефалії Православної церкви у Польщі, було ставлення до неї українського населення. Українці пов'язували з нею змогу проведення богослужінь та релігійного навчання у церквах та школах на українській мові та можливість доступу мирян та кліру до церковного управління.

Перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку: Підсумовуючи, необхідно зазначити, що досвід Польської держави міжвоєнного періоду у сфері свободи віросповідання може бути використаний в умовах сучасної України при реформуванні правової системи нашої держави. В подальшому, правові аспекти процесу автокефалізації Православної церкви у Другій Речі Посполитій будуть висвітлені в дисертаційному дослідженні автора Православна церква у Польській державі міжвоєнного періоду (1919-1939 рр.): історико-правовий аналіз діяльності.

Висновки: Проголошення автокефалії Православної церкви у Польщі призвело до її фактичної залежності від державної влади, яка в основному була прихильницею католицизму і вороже налаштованою по відношенню до православ'я.

Автокефалізація Православної церкви лише частково стабілізувала відносини між Православною церквою та Польською владою. Православна єпархія трактувала оголошення автокефалії як можливість для подальшої організації Православної церкви на вигідних для неї умовах, при цьому неодноразово наголошуючи, що автокефалія не може бути завершеною поки Сеймом не буде прийнятий законодавчий акт, що врегулює правове становище церкви, та внутрішній статут який мав би затвердити уряд Польщі. Натомість свобода і незалежність Православної церкви були забезпечені лише в загальному виді деклараціями які містилися статтях польської Конституції, а "Тимчасові правила" 1922 р., в свою чергу, суттєво обмежували свободу дій церковної влади.

Література

1. Біланич І. Еволюція Української православної церкви в 1917-1942 роках: автономія чи автокефалія/ Біланич І.; [Пер. з лат. Н. Царьової]. – Львів: Астролябія, 2004. – 392 с.
2. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.) / Гетьманчук М. П. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська Політехніка", 2008. – 432 с.
3. Куроедов В. А. Религия и церковь в советском государстве / В. А. Куроедов. – М.: Политиздат, 1981. – 263 с.
4. Польська православна церква. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-66.html>.

5. Свитич А. К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии / Свитич А. К., Фотиев К. В.; [сборник]. – М.: Крутицкое подворье, 1997. – 304 с.
6. Arhiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Sygn. 967, 964, 991, 923, 924.
7. Langrod J. S. O autokefalii prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki administracji wyznaniowej / J. S. Langrod. – W.: Instytut wydawniczy "Biblioteka polska", 1931. – 170 с.
8. Krasowski K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historucznoprawne / K. Krasowski – Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. – 355 s.
9. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia (1919-1939) / M. Papierzyńska-Turek. – W.: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 484 s.
10. Piotrowicz W. Unja czy demonstracja?: o obrządku wschodniosłowiańskim w Polsce / W. Piotrowicz. – W.: Druk. "Lux", 1931. – 77, [2] s.
11. Prawosławne Archiwum Metropolitalne I/1.
12. Statut kościoła prawosławnego. – W.: Dziennik Urzędowy RP, 1922. – nr. 38, poz. 20.
13. Zyzykin M. Autokefalia i zasady jej zastosowania / M. Zyzykin – W.: [s. n.], 1931. – 128, [1] s.

Бурова Є. Д., ОДУВС

ФОРМУВАННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІВ НКВС В ПІВДЕННІЙ ЧАСТИНІ БЕССАРАБІЇ ПІСЛЯ ЇЇ ВХОДЖЕННЯ ДО СКЛАДУ УРСР (серпень 1940 – лютий 1941 рр.)

Присоединение Бессарабии к СССР 28 июня 1940 г., невзирая на обстоятельства, при которых оно происходило, стало актом исторической справедливости и коренным образом изменило политическую ситуацию, а именно происходило формирование политической системы советского образца, установление однопартийности, монополии коммунистической партии и т. д. В статье рассматривается становление, деятельность и структура органов НКВД на территории Южной Бессарабии с августа 1940 г. по февраль 1941 г., также их функции, а именно, борьба со шпионажем, диверсиями, терроризмом, борьба с антисоветскими проявлениями и антисоветскими элементами.

Annexation of Bessarabia to the USSR June 28, 1940 regardless of the circumstances under which it occurred, was an act of historical justice and radically changed the political situation, as was true of Soviet-style political system, establishing single party system a monopoly of the Communist Party and others. This article reviews formation, structure and activities of the NKVD in the South of Bessarabia from August 1940 to February 1941, its functions, namely, the fight against espionage, sabotage, terrorism, fighting anti-Soviet manifestations and anti-Soviet elements.

Історико-правовий процес в Україні складається з якісно відмінних етапів, стадій, або фаз, які забезпечують поступальність і зумовлюють первинність державної та правової традиції українського народу. Найбільш суперечливими для розвитку державних і правових явищ є періоди, коли українські землі входили до складу інших держав. Проте сучасні історико-правові підходи вимагають аналізу всіх періодів із метою повного та цілісного врахування як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, що безпосередньо впливали на процес становлення державних, політичних і правових явищ. Одним із таких періодів є етап приєднання українських земель Північної Буковини та Південної Бессарабії до УРСР та МРСР. Аналіз становлення та розбудови органів радянської влади, в тому числі і органів НКВС дозволить створити цілісну правову картину періоду, який є малодослідженим у історії держави та права України. Дослідження також відповідає основним напрямкам і тенденціям розвитку української історико-правової науки, вивченню різних історичних форм державних і правових явищ.

Вивченню історії держави і права Бессарабії присвятили свої праці такі дослідники як І. Г. Білас, Б. В. Віленський, І. О. Андрусів, О. М. Калюк, В. С. Кульчицький, І. Мусієнко, Н. І. Владімірцев, А. І. Кокурін О. І. Олійник, Ю. В. Сайфуліна, Б. Й. Тищик.

Мета даної статті полягає у комплексному дослідженні діяльності органів внутрішніх справ на території Південної Бессарабії після її входження до складу УРСР. На підставі мети вказаного дослідження можна сформулювати його завдання, які полягають у дослідженні нормативно-правових та організаційно-структурних основ формування, діяльності та функціонування органів НКВС на території Бессарабії протягом періоду, що вивчається.

26 червня 1940 р. радянський уряд надіслав румунському уряду ноту, вимагаючи повернути Бессарабію і Північну Буковину, населення якої пов'язане з Україною спільністю історичної долі та мови і національного складу, а 28 червня ультимативно запропонував

Румунії звільнити Бессарабію і Північну Буковину. Внаслідок цього, 29 червня уряд Румунії почав виводити свої війська з цих земель, і 28-30 червня Червона армія зайняла усю Бессарабію і Північну Буковину. Владу тимчасово взяли робітничі і селянські комітети, створені у населених пунктах, бойові дружини, загони і штаби. Були проведені вибори до місцевих органів влади – повітових (Чернівецька і Хотинська), міських, волосних і сільських рад. А у липні 1940 р. до Москви виїхала делегація "від трудящих" Північної Буковини просити возз'єднати їх край з УРСР [4, с. 11-14; 9, с. 102-109].

2 серпня 1940 р. ВР СРСР прийняла Закон "Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР", а решта території Бессарабії відійшла до складу новоутвореної Молдавської РСР. Відтак, 7 серпня були створені Чернівецька і Ізмаїльська області, а замість повітів і волостей – райони; притому, 2 райони (Бричанський і Липканський), населені в основному молдаванами, відійшли до складу МРСР [10, с. 52.].

Отже, приєднання 28 червня 1940 р. до СРСР Бессарабії та Північної Буковини, незважаючи на обставини за яких воно здійснювалося, стало актом історичної справедливості і докорінно змінило суспільно-політичну та економічну ситуацію на цих теренах. Основним завданням нової влади в утворених 7 серпня 1940 р. у Ізмаїльській та Чернівецькій областях була організація радянської суспільної системи – тобто економічної, політичної та соціальної структури, які становили основу державного ладу СРСР. "Радянізація" Бессарабії (північної частини Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів), яка проводилася в стислі строки, несла багато позитивних моментів: вживалися заходи до ліквідації безробіття, найбільш селянство наділялося землею, поліпшувалося медичне обслуговування населення, розпочалася українізація, розвивалася система освіти та культури.

Але форсовані диктаторські методи механічного, без урахування місцевої специфіки і потреб населення, перенесення сюди радянської моделі "казармового" соціалізму призвели до багатьох соціально-економічних деформацій і масових політичних репресій. Все, що не вкладалося в радянську суспільну модель чи становило якусь загрозу для її існування, було поставлено поза законом і підлягало знищенню. Ліквідації підлягали всі некомуністичні, нерадянські ідеології, політичні економічні структури, культурні та національні течії, а також їх носії.

Найбільших успіхів влада досягла в такий короткий проміжок часу в формуванні політичної системи радянського зразка. Було встановлено однопартійність, монополію комуністичної партії на державну владу, вибудовувалася партійно-радянська ієрархія. Але для цього необхідно було знищити політичну систему, всі політичні партії і рухи, які існували в часи румунського правління. З цією метою на територію Бессарабії були направлені радянські органи НКВС, які почали свою діяльність з перших днів приєднання її територій до УРСР та МРСР [5, Арк. 17, 18.].

Напередодні радянської акції по "визволенню" Бессарабії та Північної Буковини від "румунської окупації" НКВС УРСР сформувало кілька спеціальних груп, укомплектованих офіцерами та молодшими офіцерами із різних управлінь НКВС СРСР, для подальшого направлення у "визвалені" райони. Ще до 28 червня 1940 р. їх зібрали в Києві для ознайомлення з оперативною обстановкою в районах майбутньої діяльності. Після завершення наради всіх відправили до західного кордону з Румунією [13, с. 159]. Зокрема, Чернівецька оперативна група була зосереджена в м. Кам'янці-Подільському і здійснювала своє просування на Захід услід за підрозділами Червоної армії. В доповідній записці № 98 НКВС УРСР в НКВС СРСР стосовно роботи оперативно-чекістських груп на території Бессарабії від 3 червня 1940 р. Оперативна група Мартинова О. М. розвернула свою роботу в містах Північної Буковини. Станом на 3 липня цього року арештовано 142 колишні працівники поліцейських і жандармських управлінь: у Хотинському повіті – 45 осіб, Чернівецькому повіті – 42 особи. Кишинівською оперативною групою Казіна М. О. заарештовано 121 особу, з них по містах: м. Оргеев – 23 особи, м. Сороки – 47 осіб, м. Кишинів – 51 осіб. Допитами встановлювалася значна кількість провокаторів серед Комуністичної партії Румунії. В процесі допитів поліцейських і жандармських працівників з'ясовувалася агентура сигуранці (політичної поліції), яка заарештовується. Оперативна група Сазікіна М. С. працювала у південному напрямку території Бессарабії, якою було заарештовано 227 осіб, из них: м. Аккерман – 38, Бендери – 47, Комрат – 42, Кагул – 53, Болград – 11, Ізмаїл – 36. Крім того, в областях і пограничних загонах, які є прилеглими до Бессарабії, дана вказівка про виявлення всієї агентури політичної поліції Румунії [6, с. 206].

Серед широкого спектру завдань по утвердженню радянського режиму, що стояли перед даною групою, найголовнішими були: по-перше, боротьба з шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою діяльністю іноземних розвідок на території краю і, по-друге, боротьба з антирадянськими елементами та антирадянськими проявами серед різних прошарків населення, а також проти злочинів у промисловості, на транспорті, в зв'язку, сільському господарстві та в інших сферах соціально-економічного та суспільно-політичного життя. Спецгрупи здійснювали свою діяльність протягом двох місяців.

Формування і діяльність органів НКВС в Південній Бессарабії після її входження до складу УРСР розпочалося із затвердження Л. Берією таємних наказів № 00961 "Про організацію НКВС Молдавської РСР" від 8 серпня 1940 р. з дислокацією в місті Кишиневі, та № 4 НКВС СРСР № 00964 "Про організацію управлінь НКВС Аккерманської і Чернівецької областей УРСР" від 9 серпня 1940 р. Зокрема, відповідно до рішення Верховної Ради Союзу РСР про включення Північної частини Буковини і Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки, необхідно організувати: а) Управління НКВС у Аккерманській області, з дислокацією в м. Аккерман: підлеглі йому районні відділи і районні відділення НКВС, які були оголошені у відповідному додатку № 1; б) Управління НКВС у Чернівецькій області, з дислокацією в м. Чернівці: підлеглі йому районні відділи і районні відділення НКВС, які були оголошені у відповідному додатку № 2. [11, с. 28].

Крім того, Управління НКВС у Аккерманській і Чернівецькій областях підпорядковувалося НКВС УРСР. В той же час, в додатку до наказу № 4 НКВС СРСР № 00964 "Про організацію управлінь НКВС Аккерманської і Чернівецької областей УРСР" від 9 серпня 1940 р. був закріплений перелік органів НКВС, підлеглих Управлінню НКВС у Аккерманській області. Зокрема, у його підпорядкування входили Аккерманський райвідділ НКВС, Ізмаїльський райвідділ НКВС, Ренійське РВ НКВС, Белградське РВ НКВС, Килійське РВ НКВС, Новотроїанське РВ НКВС, Петерське РВ НКВС, Делжілецьке РВ НКВС, Шабовське РВ НКВС, Саратовське РВ НКВС, Старокозацьке РВ НКВС, Волонтеровське РВ НКВС, Стурзенське РВ НКВС, Тарутинське РВ НКВС [11, с. 29].

37 серпня 1940 р. до 28 березня 1941 р. начальником Управління НКВС в Аккерманській (Ізмаїльській) області працював колишній заступник начальника Управління НКВС в Тернопільській області А. М. Седов. В свою чергу, протягом вказаного періоду начальником Управління НКВС в Чернівецькій області працював колишній начальник Управління НКВС в Житомирській області А. Н. Мартинов [11, с. 417].

Станом на початок 1940-го року в структуру НКВС СРСР під керівництвом Л. Берії входили: а) управління наркомату з декількома секретаріатами: 1) ГУДБ з відділами: охорона керівних партійних і радянських працівників (24 відділення); таємно-політичним (12 відділень); контррозвідувальним (19 відділень); особливим (12 відділень); іноземним (17 відділень); шифрувальним (8 відділень); Головне економічне управління з 6 відділами по основних галузях народного господарства (промисловість, сільське господарство, оборонні галузі, держзнак і т. д.); Головне транспортне управління з 3 відділами. 2) Головне Управління прикордонних і внутрішніх військ НКВД. Відповідно до ухвали РНК СРСР від 2 лютого 1939 року воно було розділене на 6 управлінь: Головне управління прикордонних військ; Головне управління військ по охороні залізничних споруд; Головне управління по охороні особливо важливих підприємств промисловості; Головне управління конвойних військ; Головне управління військового постачання; Головне військово-будівельне управління. 3) Головне архівне управління; 4) Головне управління пожежної охорони; 5) Головне управління шосейних доріг; 6) Головне управління таборів (ГУЛАГ); 7) Головне тюремне управління; 8) Центральний відділ актів цивільного стану; 9) Управління коменданта Московського Кремля; 10) Управління у справах військовополонених і інтернованих; 11) Головне управління робітничо-селянської міліції: а) відділ кримінального розшуку; б) відділ БХСС; в) відділ зовнішньої служби; г) політичний відділ; д) відділ ДАІ; е) відділ залізничної міліції; є) паспортний стіл; ж) відділ цивільної протиповітряної оборони; з) науково-технічний відділ; к) відділ по боротьбі із бандитизмом (створений в квітні 1941 р., а в жовтні цього року перетворений у самостійний відділ НКВС СРСР). Крім того, у складі НКВС СРСР було 5 спеціальних відділів, що відали обліком, статистикою, зв'язком, технікою і т. п. Штати центрального апарату НКВС СРСР зросли до 1940 року майже в чотири рази в порівнянні з 1934 роком і перевищили 30 000 осіб [8, с. 22-23].

За своєю структурою управління НКВС Чернівецької та Аккерманської (Ізмаїльської) області складалося з таких підрозділів: 1) управління робітничо-селянської міліції; 2) управління шосейних доріг; 3) управління протипожежної охорони; 4) управління державної безпеки. Крім обласного управління НКВС, у відповідності з адміністративним поділом краю були утворені районні відділення та міські відділи НКВС. Майже 50 % кадрового складу Управління НКВС Чернівецької області мали початкову освіту [2, арк. 5]. Аналогічна ситуація була і в управлінні НКВС у Аккерманській (Ізмаїльській) області [1, арк. 12].

Кадрове забезпечення органів НКВС було одним із центральних не тільки для новостворених управлінь західних областей та території Північної Буковини і Бессарабії, але й загалом для НКВС УРСР та СРСР. Особовий склад поділявся на працівників оперативно-службового та адміністративно-господарського складу. Значна частина працівників комплектувалася за направленням трудових колективів, комсомольських та партійних організацій як "кращі з кращих" [7, с. 82-83]. Особовий склад Чернівецької та Аккерманської (Ізмаїльської) обласних управлінь НКВС формувався не лише з українських "чекістів", але й з вихідців з інших регіонів Радянського Союзу.

Станом на 2 грудня 1940 р. в Чернівецькій та Ізмаїльській областях було утворено 2 обласні управління, 3 міських та 14 районних відділів НКВС [3, с. 120]. На 1 січня ці органи були укомплектовані на 83 %. В них служили 1067 осіб, з яких 400 набрали з числа звільнених у запас червоноармійців Чернівецького гарнізону [10, с. 51].

Можна погодитися із думкою Ю. В. Сайфуліної з приводу того, що використання такого високого відсотку демобілізованих солдатів строкової служби для виконання суто поліцейських функцій свідчить, на нашу думку, не лише про брак відповідних кадрів, а й загальну відносно благополучну криміногенну та політичну ситуацію в новоприєднаних регіонах. Очевидно, керівництво загальносоюзного та республіканського управлінь НКВС добре розуміло, що каральні органи матимуть справу не з організованим антирадянським підпіллям чи усталеними бандитськими угрупованнями, а переважно зі звичайними обивателями, людьми, з яких штучно будуть створюватися "вороги" нової влади, "шпигуни" й "диверсанти" [13, с. 161].

В той же час, кадри НКВС на території Бессарабії не лише були в багатьох відношеннях ментально чужими для тих груп місцевого

населення, які становили найбільший оперативний інтерес, вони також сповідували іншу ідеологію, не володіли поширеними в регіоні мовами, а відтак недостатньо орієнтувалися в оперативній обстановці. Як наслідок, основними методами роботи в цих обставинах немичуче повинні були стати силові впливи на підозрюваного. У зв'язку з цим, після приєднання до СРСР Північної Буковини та Бессарабії на підставі наказів НКВС УРСР № 001120 від 7 вересня 1940р. та № 00146 від 20 вересня 1940р., на території новоутворених областей було організовано шість в'язниць [3, с. 127]. В свою чергу, загалом на приєднаних територіях Західної України, Північної Буковини та Бессарабії було відкрито 25 в'язниць зі штатами 1934 особи та загальним лімітом в'язнів близько 8 тис. осіб [12, с. 130].

3 лютого 1941 р. НКВС СРСР розділено на два наркомати – державної безпеки і внутрішніх справ. Розвідка, контррозвідка, всі оперативні відділи були передані в НКДБ, який очолив В. Н. Меркулов. У НКВС, який продовжував очолювати Л. П. Берія, увійшли міліція, пожежна охорона, прикордонні, внутрішні і конвойні війська, а також весь ГУЛАГ [3, с. 120]. Внаслідок цього, у лютому-березні 1941 р. місцеві органи НКВС-НКДБ СРСР на території південної частини Бессарабії очолили наступні працівники: Управління НКВС у Чернівецькій області – П. П. Дмитрієв; Управління НКДБ у Чернівецькій області – В. М. Трубніков; Управління НКВС в Ізмаїльській області – А. Ф. Голубєв; Управління НКДБ у Ізмаїльській області – А. М. Сєдов [11, с. 420]. Такий стан відносно формування структурних підрозділів НКВС на території південної частини Бессарабії залишався незмінним до початку Великої Вітчизняної війни.

Таким чином, формування і становлення органів НКВС в південній частині Бессарабії після її входження до складу УРСР, аналогічно як і в Західній Україні в 1939-1941 рр. відбувалося за принципом, який існував в СРСР і УРСР. Управління НКВС у Аккерманській (Ізмаїльській) та Чернівецькій області комплектувалися виключно із осіб, рекомендованих партійними органами та трудовими колективами.

Вжиті протягом останніх передвоєнних років НКВС заходи були скеровані на подальше вдосконалення її організаційної структури. Оскільки проводилися вони без належного стратегічного планування, бажаних результатів не було досягнуто. На тлі загострення суспільно-політичної ситуації у країні це призвело до погіршення стану дисципліни й порядку в структурних підроз-

ділах НКВС на території Бессарабії, загалом, до зниження рівня боєготовності та боєздатності. Їхній статус визначався виключно нормативно-правовими актами НКВС СРСР. Компетенція НКВС УРСР обмежувалася правом на здійснення оперативно-тактичних заходів щодо посилення захисту західної ділянки державного кордону СРСР.

Напередодні війни Управління НКВС та їх структурні підрозділи являли собою чисельний, достатньо підготовлений військовий механізм, спроможний в своїй основі виконувати численні функції та завдання, які на них покладалися.

Література:

1. Архів УМВС у Одеській області. Колекція документів. Ф. 67. – Оп. 2. – Спр. 37. – арк. 12.
2. Архів УМВС у Чернівецькій області. Колекція документів. – Ф. 45. – Оп. 1. – арх. Т. 91. – арк. 5.
3. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432с.
4. Виленский, Б. В. Образование Молдавской Советской Социалистической республики: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук / Б. В. Виленский; Министерство высшего образования СССР. Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, Кафедра теории и истории государства и права. – Киев, 1951. – 22 с.
5. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 615. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 17, 18.
6. Докладная Записка № 98 НКВД УССР в НКВД СССР "О работе оперативно-чекистских групп на территории Бессарабии" от 3 июля 1940 г. // Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. В 8 т. – Том 1. – Книга первая (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – М.: АО "Книга и бизнес", 1995. – 470 с.
7. Історія міліції Івано-Франківщини: 1939-2009: у 3 т. Том I: Становлення (1939-1941) і відновлення (1944-1946) діяльності. Наукова монографія / за заг. ред. д. і. н., доц. І. О. Андрухів. – Надвірна: ЗАТ "Надвірнянська друкарня", 2009. – 388с.
8. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939-1953 рр.): історико-правовий аспект: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. М. Калюк; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2006. – 182 с.

9. Кульчицкий, В. С. Воссоединение украинского народа в едином Украинском Советском государстве / В. С. Кульчицкий. // Правоведение. – 1968. – № 2. – С. 102 – 109.
10. Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині у 1940 – 1941 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 51 – 59.
11. НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939-1956) / Сборник документов. – Составители: Владимирцев Н. И., Кокурин А. И. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2008. – 640 с.
12. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917-1941 рр.): структура, функції, діяльність.: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Олійник; Університет внутрішніх справ. – Х., 2000. – 205 с.
13. Сайфуліна Ю. В. Встановлення і розбудова радянського державного режиму в Північній Буковині в 1940-1947 рр.: історико-правове дослідження [Текст]: Дис. на здоб. наук. ступеня канд. юридичних наук: спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права"; "Історія політ. і правових вчень" / Ю. В. Сайфуліна; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2009. – 222 с.

НАШІ АВТОРИ

Аркуша Лариса Ігорівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія».

Белкін Леонід Михайлович – кандидат технічних наук, Голова Правління Закритого акціонерного товариства «Біт», Донецька область.

Бурова Євгенія Дмитрівна – викладач кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Вітман Костянтин Миколайович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних теорій, декан магістратури державної служби Національного університету «Одеська юридична академія».

Власенко Дмитро Йосипович – кандидат політичних наук, в.о. професора Енергодарського інституту державного та муніципального управління Класичного приватного університету, м. Запоріжжя.

Глушков Валерій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, начальник СК-1 Національної академії Служби безпеки України.

Головченко Альона Вікторівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Данилко Наталія Іванівна – аспірант кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Доброва Марина Валентинівна – здобувач кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського.

Долматов Іван Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Дрємбіна-Волок Наталія Вікторівна – LL.M, кандидат юридичних наук, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України.

Дунаєва Лариса Миколаївна – доктор політичних наук, професор, Директор Інституту післядипломної освіти та інноваційних технологій Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Звягінцева Дар'я Сергіївна – аспірант кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Іжа Микола Михайлович – кандидат економічних наук, докторант Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України.

Кавалеров Анатолій Анатолійович – аспірант кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

Кальян Олександр Сергійович – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Полтавського інституту економіки і права Відкритого міжнародного університету «Україна».

Ківалов Сергій Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, академік Академії педагогічних наук України, Заслужений юрист України, завідувач кафедри адміністративного і фінансового права, Ректор Національного університету «Одеська юридична академія», народний депутат України.

Кормич Борис Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Коробко Юрій Вікторович - начальник відділу нагляду за додержанням законів органами внутрішніх справ при провадженні дізнання та досудового слідства прокуратури Одеської області, здобувач Національного університету «Одеська юридична академія».

Лавренюк Василь Васильович – викладач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Міжнародного гуманітарного університету.

Левчук Ірина Ігорівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Макаренко Анастасія Сергіївна – аспірант кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Малишенко Людмила Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Одеського інституту фінансів Українського державного університету фінансів і міжнародної торгівлі.

Мамонтова Елла Вікторівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри регіональної політики та публічного адміністрування Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Марєєв Василь Вікторович – аспірант кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Немерцалова Світлана Володимирівна – аспірант Одеської національної морської академії.

Ніколаєнко Наталія Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Пережняк Борис Аркадійович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права, декан факультету післядипломної освіти Національного університету «Одеська юридична академія».

Польовий Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Попсуєнко Людмила Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія»

Сафончик Оксана Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Сергеев Юрій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Смоков Сергій Михайлович – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального процесу Одеського державного університету внутрішніх справ.

Уманець Тетяна Юрійвна – здобувач кафедри права Європейського Союзу і порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія».

Федін Марта Ігорівна – викладач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Форманюк Вікторія Василівна – аспірант кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія».

Шабанов Михайло Олександрович – аспірант кафедри політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Шевчук-Бела Яна Валеріївна – кандидат юридичних наук, асистент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Ягунов Дмитро Вікторович – кандидат наук з державного управління, доцент, MSc in Criminal Justice, доцент кафедри криминології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Одеська юридична академія».

Яковлев Денис Вікторович – доктор політичних наук, професор кафедри соціальних теорій, декан факультету правової політології та соціології Національного університету «Одеська юридична академія».

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Ківалов С. В. <i>Технології професійної підготовки як інструмент впливу на ефективність професійної діяльності</i>	3
Вітман К. М. <i>Зростання популярності ультраправих партій як загроза чинній моделі етнонаціональної політики України.....</i>	10
Яковлев Д. В. <i>Раціоналізація політичної комунікації як альтернатива медіатизації взаємодії влади та суспільства в Україні</i>	19
Польовий М. А. <i>Сутність політичного процесу з точки зору параметричної загальної теорії систем</i>	27
Дрьоміна-Волок Н. В. <i>Природно-правові основи становлення заборони расової дискримінації як норми <i>jus cogens</i></i>	38
Долматов І. В. <i>Основні методологічні підстави визначення територіального простору як елемента держави</i>	49

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

Кормич Б. А. <i>Роль правового регулювання у функціонуванні сучасних моделей національної та міжнародної безпеки</i>	56
Глушков В. О. <i>Геополітичні реалії сучасного православ'я.....</i>	64

Головченко А. В.	
<i>Політика розширення Європейського Союзу на схід як відповідь на виклик нового періода у світовій історії після закінчення холодної війни.....</i>	80
Доброва М. В.	
<i>Проблема політичних переговорів в наукових дослідженнях ХХ ст.</i>	87
Кавалеров А. А.	
<i>Політичний процес в умовах перехідного періоду: особливості та складові</i>	96
Немерцалова С. В.	
<i>Теоретичні питання застосування термінів "охорона" та "збереження" у морських природоохоронних конвенціях</i>	103
Звягінцева Д. С.	
<i>Судноплавство як фактор забруднення морського середовища</i>	110

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Дунаєва Л. М.	
<i>Місцеве самоврядування як основа соціального реформування в політико-правовій думці Росії та України</i>	117
Іжа М. М.	
<i>Договірні засади реалізації регіональної політики України</i>	124
Шабанов М. О.	
<i>Влада в політико-процесуальній площині розвитку: антропологічний контекст.....</i>	138
Мамонтова Е. В.	
<i>Засоби масової комунікації як суб'єкт політичного процесу: символічний аспект.....</i>	149
Ніколаєнко Н. О.	
<i>Адміністративний ресурс в Україні: витоки та джерела</i>	155
Малишенко Л. О.	
<i>Особливості функціонування політичних інститутів в умовах формування інформаційного суспільства.....</i>	165
Левчук І. І.	
<i>Легітимність влади як детермінанта соціально-політичного порядку.....</i>	174

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

- Пережняк Б. А.**
*Організаційно-правове забезпечення реформаційних процесів
в соціально-культурній (духовній) сфері сучасної України.....*183
- Форманюк В. В.**
*Дисциплінарні стягнення та порядок їх застосування*191
- Ягунов Д. В.**
*Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність
та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х рр.).....*198
- Аркуша Л. І.**
*Місце та час як елементи обстановки вчинення
легалізації доходів, одержаних у результаті
організованої злочинної діяльності.....*207
- Уманець Т. Ю.**
*Злочинні діяння у сфері незаконного обігу наркотичних
засобів за законодавством Європейського Союзу*214
- Лавренюк В. В.**
*Особливості підготовки і проведення обшуку
при розслідуванні крадіжок з проникненням у житло,
вчинених організованими групами.....*220
- Макаренко А. С.**
*Деякі актуальні проблеми стану кримінального законодавства
у галузі призначення покарання*230
- Марєєв В. В.**
*Об'єкт злочинів, що посягають на права пацієнтів,
його види та ознаки*238
- Смоков С. М.**
*Шляхи вирішення деяких проблем на досудовому слідстві.....*246
- Коробко Ю. В.**
*Інститут повернення кримінальної справи прокурору
на стадії попереднього судового розгляду.....*251
- Сергєєв Ю. В.**
*Правове регулювання оподаткування та декларування доходів
українських моряків, що працюють за кордоном*260

Белкін Л. М.	
<i>Проблеми легітимації земельних торгів (аукціонів) як віддзеркалення правового нігілізму в діяльності суб'єктів владних повноважень</i>	<i>268</i>
Данилко Н. І.	
<i>Розгляд і вирішення земельних спорів органами місцевого самоврядування</i>	<i>277</i>
Сафончик О. І.	
<i>Правові наслідки припинення шлюбно-сімейних правовідносин.....</i>	<i>286</i>

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Власенко Д. Й.	
<i>Політична стабільність і нестабільність як елемент політичної системи давньосхідних держав</i>	<i>294</i>
Попсуєнко Л. О.	
<i>Сутнісно-змістовна характеристика Кодексу Феодосія</i>	<i>305</i>
Шевчук-Бєла Я. В.	
<i>Національні меншини Одеси наприкінці XVIII – на початку XIX ст.</i>	<i>315</i>
Кальян О. С.	
<i>Правовий статус єврейського населення та антиєврейська політика російського самодержавства в Україні (1880 – 1907 рр.)</i>	<i>322</i>
Федін М. І.	
<i>Правове врегулювання статусу Православної церкви у Польщі в період її автокефалізації (1919 – 1925 рр.)</i>	<i>332</i>
Бурова Є. Д.	
<i>Формування і становлення органів НКВС в південній частині Бессарабії після її входження до складу УРСР (серпень 1940 – лютий 1941 рр.)</i>	<i>340</i>
НАШІ АВТОРИ.....	350

Запрошуємо до співпраці
у збірнику «Актуальні проблеми політики»
науковців, викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України № 1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,
- формулювання цілей статті (постановка завдання),
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,
- висновки з даного дослідження,
- перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт, вимогам ВАК і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення робіт українською мовою.

На початку статті обов'язково додаються анотації російською та англійською мовами. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 700 знаків включаючи пробіли.

До редакції подається роздрукований текст рукопису з підписом автора та зазначенням дати, а також електронний текст у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF) на CD-R диску.

До роботи додається рекомендація, що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Довідка про автора (співавторів) надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні зноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту - ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 "Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання". Приклади оформлення списку літератури за цим стандартом наведені у Бюлетені ВАК України №3 за 2008 р.

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.

Тел.: заст. гол. ред.: (048) 68-86-83;

відп. секр.: (048) 719-88-07

E-mail: aul513@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 41

А 437 **Актуальні** проблеми політики : зб. наук. пр. /
гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. –
Одеса : Національний університет "Одеська юридична
академія" : Південноукраїнський центр гендерних
проблем, 2011. – Вип. 41. – 352 с.

Коректор *Г. М. Кондратьєва*
Технічний редактор *М. А. Польовий*

Підписано до друку 20.12.2010. Формат 60x84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 21,9. Зам. № СГ-41

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424